

Journal of Azerbaijani Studies

ISSN 1027-3875

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI

2008

1-2

Cild: 11 Say: 1-2
2008

ISSN 1027-3875

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI

Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı,
"Azərbaycan Araşdırmaları jurnalı"na əlavə

Təsisçi

Prof. Hamlet İsxanlı, Xəzər Universitəsi

Redaksiya heyəti

Prof. Q.S.İsmayılzadə (baş redaktor)

t.e.n. R.B.Arazova və t.e.d. T.M.Dostiyev (baş redaktor müavinləri)
S.B.Hüseynova (məsul katib) t.e.n. E.A. Kərimov, t.e.n. B.İ.İbrahimli,
N.M.Məmmədova, G.K.Məmmədova, R.V.Əliyeva

Redaksiya şurası

İ.A.Babayev, Azərbaycan MEA müxbir üzvü
T.A.Bünyadov, Azərbaycan MEA həqiqi üzvü
O.M.Caparidze, Gürcüstan EA həqiqi üzvü
H.F.Cəfərov, t.e.d., Azərbaycan MEA
V.H. Əliyev, Azərbaycan MEA müxbir üzvü
V.M.Masson, Rusiya EA həqiqi üzvü
R.M.Munçayev, Rusiya EA həqiqi üzvü
M.N.Rəhimova, t.e.d., Azərbaycan MEA

**Volume: 11 Number: 1-2
2008**

ISSN 1027-3875

AZERBAIJAN ARCHEOLOGY

Supplement to the
"Journal of Azerbaijan Studies",
Khazar University Press

Founder

Prof. Dr. Hamlet Isaxanli, Khazar University

Editorial Board

Prof. Dr. Q.S. Ismayilzadeh (Editor in Chief)
Ph.D, Associate Prof. R.B. Arazova and Prof Dr. T.M. Dostiyev (Deputy Editors)
S.B. Huseynova (Editorial Assistant)
Ph.D, Associate Prof. E.A. Karimov; Ph.D, Ph.D, Associate Prof. B.I. Ibrahimli;
N.M. Mammadova; G.K. Mammadova, R.V. Aliyeva

Advisory Board

Prof. Dr. V.H. Aliyev, Azerbaijan National Academy of Sciences
Prof. Dr. I.A. Babayev, Azerbaijan National Academy of Sciences
Prof. Dr. T.A. Bunyadov, Azerbaijan National Academy of Sciences
Prof. Dr. H.F. Jafarov, Azerbaijan National Academy of Sciences
Prof. Dr. O.M. Japaridze, Georgian Academy of Sciences
Prof. Dr. V.M. Masson, Russian Academy of Sciences
Prof. Dr. R.M. Munchayev, Russian Academy of Sciences
Prof. Dr. M.N. Rahimova, Azerbaijan National Academy of Sciences

**COPYRIGHT © 1999 BY KHAZAR UNIVERSITY PRESS
ALL RIGHTS RESERVED**

AZ1096 Azərbaycan Respublikası
Bakı şəhəri, Məhsəti küçəsi, 11
Xəzər Universitəsi

Khazar University
11 Mesheti str., Baku AZ1096
Republic of Azerbaijan

Üz qabığında – *Bərdə. XIII əsrə aid şirli qab*
Cover Page depicts the – *Barda. Glazed ceramic of XIII century*
На обложке – *Барда. Глазурованная керамика XIII века*

Telefon: (99412) 217927

Faks: (99412) 989379

E-mail: contact@khazar.org

jaa@khazar.org

Website: <http://www.khazar.org>

www.azerbaijanarcheology.com

KHAZAR UNIVERSITY PRESS

Keçmiş əgər müasir dövrdə də davam edirsə və ya gələcəyi də təmsil edə biləcəksə, onda o mədəniyyət üçün qiymətlidir.

Eduard Sapir

The past is of great value for culture if it is still the present or could be the future.

Eduard Sapir

Прошлое представляет ценность для культуры только в том случае, если оно все еще является современностью или может стать будущим.

Эдуард Сепир

BU SAYIMIZDA

Dünya şöhrətli alim	10
Elmimizin ağsaqqalı	13
TƏDQIQATLAR.	
<i>Nərgiz Hacızadə.</i> Azərbaycan ərazisində paleometal dövrü və erkən əkinçilik mədəniyyətləri.	17
<i>Nəcəf Müseyibli.</i> İkinci Poylu yaşayış yerinin keramikası	25
<i>Diana Cəfərova.</i> Xocalı- Gədəbəy mədəniyyətinin Qarabağ qrupu silahlarının öyrənilməsi.	40
<i>Şamil Nəcəfov.</i> Zəyəmçay nekropolu qəbirlərinin xronologiyası	55
<i>Zakir Rzayev.</i> Nəhəcir keramikasının subprotogeometrik xüsusiyyətləri	65
<i>Əzizə xanım Həsənova.</i> Tovuz rayonundan tapılmış orta tunc dövrü metal məmulatının tədqiqi.	71
<i>Aygün Məmmədova.</i> VIII- IX əsrlərdə Azərbaycanda sikkə zərbinin xüsusiyyətləri	76
<i>Elmira Abbasova.</i> Hacıqabul bölgəsində tapılan antropomorf və zoomorf keramika məmulatı	82
<i>Bədircan Əmrullah qızı.</i> Qax tarix-diyarşünaslıq muzeyindəki arxeoloji materialların tədqiqinə dair.	87
<i>Hacı Qədir Qədirzadə.</i> Gəmiqayada həyat ağacı, həyat meyvəsi və keçi kultu məsələsinə bir baxış.	92
MARAQLI TAPINTILAR	
<i>Rəşid Bəşirov.</i> Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış qəlyanlar haqqında	102
TƏLƏBƏLƏRƏ KÖMƏK	
<i>Pərvin Əlizadə.</i> Azərbaycanın mədəni irsinin ən qədim tarixi kökləri.	107
<i>Yaqıl Danyalov.</i> Azərbaycanın tunc dövrü kurqanlarının öyrənilməsi tarixindən	112
ELM TARIXI	
<i>Arif Mustafayev.</i> Azərbaycanın etnik tarixinin tədqiqatçısı.	120
BİZİM MÜSAHİBƏ	
<i>Bəhlul İbrahimli.</i> Qafqaz arxeologiyasının patriarxi	126
XRONIKA, RƏYLƏR, XƏBƏRLƏR	133

CONTENTS

The world- renowned scholar.	10
The patriarch of Azerbaijan ethnography.	13
RESEARCHES.	
Narghiz Qadjizadeh. Azerbaijan in epochs of paleometal and earlier agriculture.	17
Najaph Muscibli. Ceramics from the II Poylu Settlement.	25
Diana Jafarova. Research of Karabakh group of Khojali- Gadabay culture.	40
Shamil Najaphov. The chronology of graves from Zayamchay necropolis	55
Zakir Rzayev. Subprotogeometric features of Nahajir ceramics.	65
Aziza Khanim Hasanova. The research of metallic wares of Middle Bronze age from Tovuz region.	71
Aygun Mammadova. About coinage of Azerbaijan in the VIII- X centuries.	76
Elmira Abbasova. Antro- Zoomorphous ceramics of Hajigabul region.	82
Badirjahan Amrullah qizi. Research of materials from historical - regional museum of Qakh region.	87
Haji Qadir Qadirzadeh. About the tree of life fruit of life and the cult of goat in Gemigaya.	92
INTERESTING EXPLORATIONS.	
Rashid Bashirov. About hookas of medieval Shamkir city.	102
HISTORY OF SCIENCE.	
Arif Mustafayev. The scientist-researcher of the ethnic history of Azerbaijan.	107
	112
FOR STUDENTS	
Parvin Alizadeh. Azerbaijan's historical ancients root it's cultural heritage.	
Yagil Danyalov. History of study of Bronze age tumulus from Azerbaijan.	120
OUR INTERVIEW.	
Bahlul Ibrahimli. The Patriarch of the Caucasus Archaeology.	126
CHONICLES, REVIEWS, INFORMATION	
	133

В НОМЕРЕ

Всемирно известный ученый Аксакал этнографии Азербайджана	10 13
ИССЛЕДОВАНИЯ	
<i>Наргиз Гаджизаде.</i> Эпоха палеометалла и раннеземледельческие культуры на территории Азербайджана.	17
<i>Наджаф Мусеибли.</i> Керамика из поселения Пойлу II.	25
<i>Диана Джафарова.</i> Исследования оружия Карабахской группы Ходжалы-Кедабекской культуры.	40
<i>Шамиль Наджафов.</i> Хронология погребений некрополя Зеямчай.	55
<i>Закир Рзаев.</i> Субпротогеометрические свойства керамики Нахаджира.	65
<i>Азиза Гасанова.</i> Исследование металлических изделий эпохи средней бронзы из Товузского района	71
<i>Айгюн Мамедова.</i> Особенности монетной чеканки Азербайджана VIII- IX веков.	76
<i>Эльмира Аббасова.</i> Антро- зооморфная керамика из Гаджигабулского района.	82
<i>Бадирджахан Амруллах гызы.</i> К исследованию археологических материалов из Кахского историко- краеведческого музея.	87
<i>Гаджи Гадир Гадирзаде.</i> К вопросу о культе козла, древо жизни в наскальных изображениях Гямигая.	92
ИНТЕРЕСНЫЕ НАХОДКИ.	
<i>Рашид Баширов.</i> О кальянах средневекового городища Шамкир	102
ИСТОРИЯ НАУКИ	
<i>Ариф Мустафаев.</i> Исследователь этнической истории Азербайджана.	107 112
В ПОМОЩЬ СТУДЕНТАМ	
<i>Парвин Ализаде.</i> Древнейшие исторические корни культурного наследия Азербайджана.	
<i>Ягиль Данялов.</i> Из истории изучения курганов эпохи бронзы Азербайджана.	120
НАШЕ ИНТЕРВЬЮ	
<i>Бахлуд Ибрагимли.</i> Патриарх кавказской археологии.	126
ХРОНИКА, РЕЦЕНЗИИ, СООБЩЕНИЯ	133

DÜNYA ŞÖHRƏTLİ ALIM

Bu il görkəmli arxeoloq, gözəl insan, dünya şöhrətli alim, Rusiya Federasiyası EA müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru Rauf Maqomedoviç Munçayev 80 yaşı tamam olur. Səksən illik şərəfli ömür yolunun 60 ilə yaxını arxeologiyaya həsr olunmuşdur.

Uşaqlığı və yeniyetmə illəri Zaqatalada keçən Rauf müəllim, Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatını dərinləndirən və Azərbaycan dilində sərbəst danışır.

40-cı illərin sonunda Mahaçqala Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinə daxil olub, İnstitutu müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra SSRİ EA Arxeologiya İnstitutunun aspiranturasına qəbul olunur. Burada Arxeologiya İnstitutunun və Moskva Dövlət Universitetinin elmi heyəti ilə sıx təmasda olan Rauf müəllim, müxtəlif ekspedisiyaların apardığı arxeoloji qazıntılarda iştirak edir. Onun namizədlik dissertasiyası dövrü üçün çox mühüm və eyni zamanda çətin problemlə bir mövzuya həsr olunmuşdu. Arxeoloji tədqiqatların və elmi ədəbiyyatın demək olar ki, yox dərəcəsində olduğu bir vaxtda «Dağıstan tarixində mis və tunc dövrü (e.ə. III-II minilliklər)» kimi aktual bir mövzunu işləmək yüksək peşəkarlıq, dərin elmi bilik və cəsarət tələb edirdi. Bütün bu xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən Rauf Munçayev tərəfindən mövzusunun 1953-cü ildə müvəffəqiyyətlə müdafiəsi Qafqazşünaslıqda yeni mərhələ idi.

Gənc alim, elə həmin il SSRİ EA Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Dağıstan filialında arxeoloq kimi fəaliyyətə başlayır və Dağıstanın dağlıq ərazilərinə göndərilən ekspedisiyaya rəhbərlik edir. Rauf müəllimin rəhbərlik etdiyi ekspedisiya iki il ərzində Çox daş dövrü abidəsini, tunc dövrünə aid Vəlikənd yaşayış yerini və Qarabudaxkənd nekropolunu tədqiq edir.

1955-ci ildə Rauf Maqomedoviç SSRİ EA Arxeologiya İnstitutunun ştatına keçməklə, İnstitutun Şimali Qafqaz arxeoloji ekspedisiyasına rəis müavini təyin olunur.

Şimali Qafqaz arxeoloji ekspedisiyası təkcə Dağıstanda deyil, həm də Çeçen-İnquş Muxtar respublikasının ərazisində, Stavropol vilayətində də arxeoloji qazıntı işləri aparırdı. Vəlikənd, Luqovo, Serjen-Yurt yaşayış yerlərinin, Bamut və Açı-Kulak kurqanlarının tədqiqi Şimali Qafqazın qədim dövr tarixinin öyrənilməsində mühüm addım idi. Bu geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatların nəticələri Rauf Maromedoviçin 1971-ci ildə müdafiə etdiyi «Qafqaz eneolit və tunc dövründə» doktorluq dissertasiyasında öz əksini tapmışdır. Maykop və Kür-Araz mədəniyyətlərinin öyrənilməsində həlledici elmi nailiyyətləri olan Rauf müəllim Azərbaycan arxeoloqlarının tədqiqatlarına yüksək qiymət vermiş, onları özünün Yaxın Şərqdə apardığı arxeoloji qazıntılarına dəvət etmişdir. Rauf Munçayev, Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin olaraq məhz Kür-Araz çayları arasında formalaşdığı və buradan Şimali Qafqaza və Yaxın Şərq ölkələrinə yayıldığı ideyasını müdafiə etmişdir.

Qafqazın tarixi və mədəniyyətini qonşu regionlardan ayrılıqda öyrənmək mümkün deyil. Buna görə də Rauf müəllimin elmi tədqiqat dairəsinə 1969-cu ildən Yaxın Şərq ölkələri də daxil olur. Həmin ildən o, İraq arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik edir. Ekspedisiya on yeddi illik fəaliyyəti dövründə Yaxın Şərq arxeologiyasının inkişafında mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. E.ə. VIII minilliyə aid 8,2 m qalınlığında mədəni təbəqəsi olan Tell Maqzaliya yaşayış yerinin tədqiqi, hələ gil qablardan istifadə olunmadığı bir dövrdə təsərrüfatın əsas xüsusiyyətlərini, heyvanların əhliləşdirilməsini və mədəni bitkilərin yarandığını aşkara çıxarmışdır. Ekspedisiyanın tədqiq etdiyi, e.ə. VII minilliyə aid Tell Sotto mədəniyyəti dövründə isə artıq gil qablardan istifadə olunmuş, kənd təsərrüfatı tədricən inkişaf etmiş və nisbətən iri yaşayış məskənləri meydana gəlmişdi. İraq ekspedisiyasının nailiyyətləri dünya arxeologiya elminin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Mesopotamiyanın Xassun, Xələf və Übeyd mədəniyyətlərinə aid abidələrinin çox ciddi elmi tədqiqi miqyasına, metodiki səviyyəsinə və əldə edilən nəticələrin əhəmiyyətinə görə Yaxın Şərq arxeologiyasının bir çox problem məsələlərinin həllində dayaq nöqtəsi olmuşdur. Rauf Munçayevin Mesopotamiyanın arxeoloji tədqiqinə həsr olunmuş elmi əsərləri təkcə Rusiyada deyil, İngiltərədə, ABŞ-da, Almaniyada, Fransada, Yaponiyada, İraqda və başqa ölkələrdə nəşr olunmuşdur.

Mesopotamiya qazıntılarının məntiqi davamı olaraq 1988-ci ildə SSRİ EA Arxeologiya İnstitutunun nəzdində Rauf Munçayevin rəhbərliyi ilə Suriya arxeoloji ekspedisiyası yaradılır. İndiyədək davam edən arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bir çox yeni abidələr aşkara çıxarılmış və əldə edilən mühüm elmi nəticələr müasir Suriya ərazisinin tarixinə və mədəniyyətinə yenidən baxılmasını zəruri etmişdir. Hasak şəhərindən 25 km aralıda yerləşən I Tell Hazna və II Tell Hazna abidələri tədqiq edilmişdir. I Tell Hazna hündürlüyü 17 m, diametri 200 m olan təpədə yerləşir. Alt qatda 4 m qalınlığında mədəni təbəqə Übeyd və Ürük mədəniyyətlərinə (e.ə. V-IV minilliklər), 12 m qalınlığı olan üst qatda isə aşkar edilən, 8 m hündürlüyündə salamat qalmış dini-inzibati mərkəzin qalıqları e.ə. IV minilliyin sonu III minilliyin əvvəllərinə aiddir. I Tell Hazna abidəsinin arxeoloji tədqiqi bu ərazinin qədim Yaxın Şərq sivilizasiyasının inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermişdir.

zasiyasının mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir. Rauf müəllimin yüksək peşəkarlığı, dərin biliyi, onun London, Edinburq, Paris, Berlin, Roma, Krakov, Çikaqo, Bağdad və başqa universitetlərdə etdiyi mühazirələrdə, beynəlxalq konqress və simpoziumlardakı çıxışlarında öz əksini tapmış və mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Haqlı olaraq Rauf Munçayev elmi ictimaiyyət tərəfindən Yaxın Şərqi ibtidai dövr arxeologiyasının dərin bilicisi və lideri kimi tanınır. Rauf müəllim, Arxeologiya İnstitutuna rəhbərlik etdiyi on bir il ərzində İnstitutun elmi fəaliyyətini yüksək səviyyəyə qaldırmış, müasir texniki avadanlıqla təchiz olunmasını təmin etmiş və dünya miqyasında tanıtılmışdır. Rusiya arxeologiyasının aparıcı alimlərindən olan Rauf Maqomedoviç Munçayevin elmi fəaliyyəti dövlət tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdir. O, elm və texnika sahəsində Dövlət mükafatı laureatı, «Dağistanın əməkdar elm xadimi» və «Rusiya federasiyasının əməkdar elm xadimi» kimi fəxri adlara layiq görülmüşdür.

Arxeologiya sahəsində 260-dan artıq elmi işin müəllifi olan Rauf müəllimin elə bir o qədər də arxeoloqun yetişməsində böyük əməyi olmuşdur. Rauf Maqomedoviçin tələbələri MDB, Avropa, Yaxın Şərq və Orta Asiya ölkələrində müxtəlif elmi tədqiqat institutları və universitetlərdə ləyaqətlə çalışır və öz müəllimləri ilə fəxr edirlər.

SSRİ EA Arxeologiya İnstitutunun uzun illər direktor müavini və direktoru işləmiş Rauf Munçayev Moskvada azərbaycanlı arxeoloqların elmi və mənəvi dayağı olmuşdur. Onun Naxçıvandan olan arxeoloqların yetişməsində də böyük əməyi vardır. Rauf Maqomedoviç Q.H.Ağayevin Şahtaxtı abidələrinin arxeoloji tədqiqinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyasının elmi rəhbəri və onun 2002-ci ildə nəşr olunmuş «Şahtaxtı son tunc və ilk dəmir dövründə» adlı monoqrafiyasının elmi redaktoru olmuşdur. Rauf Maqomedoviç B.İbrahimlinin «Arazboyu qədim tayfaların tarixi-mədəni inkişafı (Naxçıvan materialları əsasında)» mövzusunda doktorluq dissertasiyasının elmi məsləhətçisidir. O, həmişə Azərbaycandan olan tarixçi və etnoqraf aspirant və dissertantların da elmi tədqiqat işlərinin gedişi ilə maraqlanmış, namizədlik dissertasiyalarının vaxtında yerinə yetirilib müdafiə olunmasında elmi və təşkilati yardımını əsirgəməmişdir. Azərbaycanlı aspirant və dissertantlar Moskva şəhərində SSRİ EA yataqxanalarında yer alarkən və kitabxanalara üzv yazılarkən məhz Rauf müəllimin qayğısı sayəsində heç bir çətinliklə üzləşməmişlər.

Rauf Maqomedoviç Munçayev yüksək insani keyfiyyətləri, dərin biliyi və peşəkarlığı ilə dünyanın tanınmış arxeoloqlarının ön cərgəsindədir.

*Qüdrət İsmayilzadə
Bəhlul İbrahimli*

Rauf müəllimi

*80-illik yubileyi münasibətilə səmimi qəlbən təbrik edir,
ona möhkəm can sağlığı və
elmi fəaliyyətində müvəffəqiyyətlər arzulayırıq!*

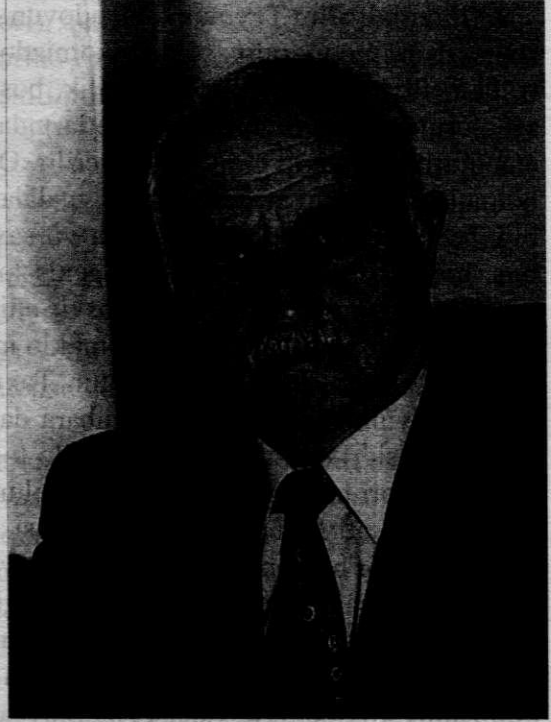
ELMİMİZİN AĞSAQQALI

Göyüzən dağının ətəklərində, qədim və gözəl Qazax şəhərində bir park var. Bu parkın xiyabanlarında Qazax bölgəsindən çıxmış görkəmli şəxslərin büstləri qoyulmuşdur. Onların sırasında xalqımızın dövlət xadimləri, sərkərdə, yazıçı və şair oğullarının abidələri ilə yanaşı alimlərin də büstləri vardır. Parkın xiyabanlarını bəzəyən həmin büstlərin cərgəsində Azərbaycanın görkəmli alimi və ictimai-siyasi xadimi akademik Teymur Bünyadovun büstü həmin diqqətini cəlb edir.

Teymur Əmiraslan oğlu Bünyadov elə nadir şəxsiyyətlərdəndir ki, qədərbilən xalqımız onların abidələrini sağlığında ucaldır. Teymur Bünyadov elmimizin ağsaqqalıdır. Onu,

Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyasının korifeyi adlandırmaq olar. Teymur müəllim tarix elminin əsas sahələri olan arxeologiya və etnoqrafiya ixtisasları üzrə Azərbaycanın ilk elmlər doktorudur. Ölkəmizdə azərbaycanlıların təsərrüfat məişəti və maddi mədəniyyətinə dair aparılan ilk elmi tədqiqatlar onun adı ilə bağlıdır. Onun 1957-ci ildə Azərbaycan dilində nəşr edilmiş «Azərbaycanın uzaq keçmişinə səyahət» və rus dilində nəşr edilmiş «Tunc dövründə Azərbaycanda əkinçilik və maldarlıq», 1960-cı ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan arxeologiyası öçürkləri», 1964-cü ildə nəşr edilmiş «Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair» və 1969-cu ildə nəşr edilmiş «Azərbaycanda maldarlığın inkişaf tarixindən» kitablarını bu sahədəki fəaliyyətinin gözəl bəhrələri hesab etmək olar. Böyük alim bu ilk əsərlərində Azərbaycanlıların təsərrüfat və məişətinin bütün sahələrini tədqiq edib xalqımıza çatdırmaqla məşğul olmuşdur.

Azərbaycançılıq ideyasına sadıq olan, bütün əsərlərində azərbaycançılıq metodologiyasını rəhbər tutan Teymur Bünyadov, necə deyərlər, ilk olaraq Azərbaycan xalqının qədim əkinçilik mədəniyyətinin tarixini bərpa etmişdir. O, istinad etməyə heç bir yazılı ədəbiyyat olmadan, arxeoloji tədqiqatların nəticəsində əldə edilmiş «daşlaşmış» mədəniyyətimizi, dilsiz-ağızsız əşyaları – maddi mədəniyyət nümunələrini cüzi miqdarda olan yazılı qaynaqlar və zəngin çöl etnoqrafik materialları əsasında canlandıraraq Azərbaycan xalqının

yüksək mədəniyyətə malik qədim əkinçi xalqlardan biri olduğunu, Azərbaycanın dünyada qədim əkinçilik mədəniyyəti mərkəzlərindən biri olmasını sübut etmişdir.

Görkəmli alim Teymur Bünyadovun «Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair» monoqrafiyasında ölkəmizdə əkinçiliyin tarixi, əkinçilik sistemləri, əkinçiliyin taxılçılıq, tərəvəzçilik, bostançılıq, bağçılıq və üzümçülük kimi sahələri haqqında əvvəlki tədqiqatlarındakı məlumatlar genişləndirilir, onların etnoqrafik təsviri və elmi təhlili verilir. Əkinçiliyin bu sahələrindən bəhs edən bölmələrdə, torpağın şumlanması, malalanması və əkin üçün hazırlanması, səpin, becərmə, məhsulun yığılması və saxlanması texnologiyası öz əksini tapmış, həmçinin əkinçilik alətləri geniş təsvir edilmişdir. Monoqrafiyada taxıl səpini və biçini o qədər dəqiq təsvir edilmişdir ki, oxucunun gözləri önündə ətəyindəki taxılı sağa və sola səpməklə irəliləyən əkinçi, əlindəki çin ilə taxılı biçib dərz bağlayan biçinçi canlanır. Taxıl dərzlərinin xırmana daşınması, xırmanda döyülməsi, sovrulması, anbara daşınması və su dəyirmanında üyüdülməsi prosesləri sərraf etnoqraf dili ilə təsvir edilir. Azərbaycanda yetişdirilən buğda növləri haqqında dəqiq elmi məlumat verən alim, kəhrəba rəngli buğda növlərindən ətirli çörəklərin bişirilməsi, çörəkbişirmə vasitələri, o cümlədən badlı təndirlər haqqında məlumat verməyi də unutmamışdır.

Azərbaycanda yetişdirilən meyvə, giləmeyvə və üzüm növlərindən bəhs edən alim ölkəmizdə bağçılığın və üzümçülüyn, habelə üzümçülüklə bağlı şərəbçiliğın qədim tarixə malik olduğunu sübut edir.

Dəmyə əkinçiliklə yanaşı Azərbaycan üçün xarakterik olan suvarma əkinçiliyi də alimin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Söhbəti gedən monoqrafiyada Azərbaycanda su mənbələri, kəhrizlər, arxlar, su anbarları və su təchizati vasitələri haqqında məlumat vardır.

Monoqrafiyada əkinçilərin bir-birinə qarşılıqlı köməklikləri kimi sosial məsələlər və digər iqtisadi-ictimai münasibətlərə də toxunulmuşdur.

Böyük alimin əkinçilik mədəniyyətindən bəhs edən əsərlərini oxuduqda müəllifin əkinçi ailəsində böyüyüb boya-başa çatdığı qənaətinə gəlicən. Lakin onun «Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən» adlı monoqrafiyasını oxuduqda, adam istər-istəməz ilkin fikrindən daşınmalı olur və belə bir qənaətə gəlir ki, kitabın müəllifi maldar ailəsində böyümüşdür, nə vaxtsa özü də maldarlıqla məşğul olmuşdur.

Akademik Teymur Bünyadovun əsərlərində Azərbaycanda maldarlığın formalarından bəhs edilir və belə bir elmi nəticə çıxarılır ki, Azərbaycan xalqının köçəri maldar xalq olması haqqında tarixşünaslıqda vaxtilə hakim olmuş yanlış fikrin heç bir elmi əsası yoxdur. Azərbaycanlılar qədim əkinçi xalq olmuş, oturaq həyat tərzi sürmüş, əkinçiliklə yanaşı maldarlıqla da məşğul olmuş, lakin maldarlığın, əsasən oturaq və yarımköçəri maldarlıq formaları xalqımız üçün səciyyəvi olmuşdur. Maldarlığın yem bazası ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan üçün yaylaq və qışlaq otarma sistemi daha çox səciyyəvi olmuşdur.

Azərbaycanda maldarlığın əsas sahələri olan qoyunçuluq, qaramalçılıq, atçılıq və dəvəçilik akademik Teymur Bünyadovun tədqiqatlarında lazımınca, kifayət dərəcədə öz əksini tapmışdır. Monoqrafiyada davar (qoyun sürüləri), naxır (qaramal sürüləri), ilxı (at sürüləri), qatar və karvan (dəvə sürüləri) haqqında məlumat verilir, mal-qara sürülərinə baxan çobanlar, naxırçılar, ilxıçılar, mehtərlər və sarvanların əməyinin təşkili prinsipləri və iş üsulları təhlil edilir. Monoqrafiyada Azərbaycanda qədim zamanlardan bəri bəslənən qoyun, qaramal, at və dəvə cinsləri, onların cins və yaşlarına görə fərqləndirici adları (məsələn, qoyunların yaşlarına görə – əmlik, quzu, toğlu, şişək, erkək, qoç və qoyun; qaramalın cins və yaşlarına görə - buzov, dana, balaq, düyü, cöngə, inək, camış, öküz, kəl və s., atların cinslərinə görə – aygır və madyan, dəvələrin hürgüc və cinslərinə görə – buğur, lök, nər, maya, haçamaya, arvana, pəsərək və s.), heyvanların saxlandığı yerlər (arxac, mərəy, ağıl, küz, pəyə, tövlə, qaytaban və s.) və maldarlıq məhsullarının xalq üsulu ilə hazırlanması qaydaları açıqlanır.

Məlumdur ki, maldarlıqda mal-qaranın yem bazasının təşkili əsas məsələlərdən biridir. Ona görə də alimin maldarlıqdan bəhs edən əsərlərində ön planda örüş yerləri və biçənəklər haqqında məlumat verilir, ot çalımı, çalınmış otun qodalara toplanması, sonra isə qotmanlara yığılması, daha sonra daşınıb tayalara vurulması geniş təsvir edilir.

Etnoqrafiyamızın ilaqmanının əkinçilik və maldarlığın araşdırılmasına həsr edilmiş əsərlərinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Həmin araşdırmalar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tarixi etnoqrafiya şöbəsinin hazırladığı üç cildlik «Azərbaycan etnoqrafiyası» adlı kitabın (akademik nəşrin) 1-ci cildinin əsasını təşkil edir.

Akademik Teymur Bünyadovun elmi yaradıcılığı yalnız Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti və maldarlıq məişətinin tədqiqi ilə məhdudlaşmır. O, Azərbaycan tarixi, arxeologiyası və etnoqrafiyasının müxtəlif məsələlərinin araşdırılması ilə də məşğul olur. Azərbaycan etnoqrafiyasının elə bir problemi yoxdur ki, görkəmli alim ona öz münasibətini bildirməsin. Onun «Əsrlərdən gələn səslər», «Ana Kürüm», «Qızıl Qaya», «Mərd qalalar, sərt qayalar», «Zirvəqala», «Qız var oğlandan qeyrətli», «Atropat», «Cavanşir» və b. Kitablarında Azərbaycan xalq musiqisinin tarixi, tarixi abidələrimizin təsviri, xalqımızın görkəmli tarixi şəxsiyyətləri, ağbirçəklik və ağsaqqallıq institutları, qarşılıqlı yardım formaları və s. haqqında məsələlər öz əksini tapmışdır. Görkəmli alimin 200-dən çox elmi məqaləsində Azərbaycan etnoqrafiyasının təşəkkül və inkişafı tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin bir çox məsələləri araşdırılmışdır.

Akademik Teymur Bünyadov 10 ildən artıqdır ki, Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdində arxeologiya, etnoqrafiya və antropologiya üzrə İxtisaslaşdırılmış Dissertasiya Şurasının sədridir. Onun elmi rəhbərliyi altında 35 elmlər namizədi hazırlanmışdır. O, elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almış 7 nəfərin elmi məsləhətçisi olmuşdur. O, bir neçə elmi jurnalın redaksiya heyətinin üzvüdür, saysız-hesabsız monoqrafiyaların, dərsliklərin,

dərs vəsaitlərinin və fənn proqramlarının elmi redaktoru olmuşdur. O, üç cildlik «Azərbaycan etnoqrafiyası» adlı monoqrafik kitabın baş redaktorudur.

«Azərbaycan etnoqrafiyası» kitabının 3-cü cildində «Ağbirçəklik» və «Ağsaqqallıq» bölmələrini Teymur müəllim yazmışdır. Bu da təsadüfi deyildir. El ağbirçəklərinin və ağsaqqallarının qədir-qiymətinə el ağsaqqalı bilər. Akademik Teymur Bünyadov özü də el ağsaqqalıdır. Onun el ağsaqqalı olması dövlət səviyyəsində qəbul edilmişdir. O, 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ağsaqqallar Şurası sədrinin birinci müavini seçilmişdir. El ağsaqqalı Teymur Bünyadov böyüklə böyük, kiçiklə kiçikdir. Hamı onun məsləhətlərinə qulaq asır, tövsiyələrinə əməl edir. Onun üzündə nur vardır. Böyüklər də, kiçiklər də onun səmimi zarafatlarını qəbul edirlər. Hamı ona Teymur müəllim deyər müraciət edir. Təvazökar alim olan Teymur müəllim bu adla fəxr edir, ona akademik deyilməsini xoşlamır. O, sözün əsl mənasında müəllimdir, müxtəlif illərdə indiki Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində və Bakı Slavyan Universitetində «Azərbaycan arxeologiyası», «Azərbaycan etnoqrafiyası» və «Azərbaycan tarixi» fənlərindən dərs demiş, tələbələrə Vətəninə, xalqını sevməyi öyrətmiş, onları Vətənin hər daşını qorumaq ruhunda, xalqın adət-ənənələrinə hörmət etmək ruhunda tərbiyə etməyə çalışmışdır.

El ağsaqqalı, elmimizin ağsaqqalı akademik Teymur Bünyadov ictimai-siyasi işlərlə də məşğul olmağa vaxt tapır. O, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəzdində yaradılmış Dini Elmi Şuranın üzvüdür, Qazax Xeyriyyə Cəmiyyəti Ağsaqqalar Şurasının sədridir. O, 1994-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında yaradılmış özəl təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini tənzimləyən Dövlət Ekspert Komissiyasının üzvü olmuşdur. El ağsaqqalı, görkəmli elm xadimi və ictimaiyyətçi Teymur Bünyadov 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı seçilmiş, 1996-cı ildən isə Milli Məclisin Elm və Təhsil Daimi Komissiyasının sədri olmuşdur.

Akademik Teymur Bünyadov bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. O, «Göz yaşları» adlı romanın, 5 bayatılar kitabının və «Bir qız bir oğlanındır» etnoqrafik hekayələr kitabının müəllifidir.

Elmimizin ağsaqqalı, «Şöhrət» ordenli alim, akademik Teymur Bünyadovun çoxsahəli yaradıcılığı, o cümlədən elmi yaradıcılığı dövlət miqyasında yüksək səviyyədə qiymətləndirilmiş, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 18 yanvar 2008-ci il tarixli fərmanına əsasən ona anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə «Əməkdar elm xadimi» adı verilmişdir.

«Əməkdar elm xadimi» adın mübarək, Teymur müəllim. «Əməkdar elm xadimi» yüksək ad almağınız və 80 illik yubileyiniz münasibətilə Sizi ürəkdən təbrik edir, Sizə can sağlığı və çoxsahəli yaradıcılığınızda yeni-yeni nailiyyətlər arzu edirik.

*Qəzənfər Rəcəbli,
tarix elmləri namizədi, dosent.*

TƏDQIQATLAR RESEARCHES ИССЛЕДОВАНИЯ

AZƏRBAYCAN ƏRAZISINDƏ PALEOMETAL DÖVRÜ VƏ ERKƏN ƏKİNÇİLİK MƏDƏNİYYƏTLƏRİ

Nərgiz Hacızadə

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Azərbaycan qədim və zəngin keçmişə, yüksək mədəniyyətə malik ölkələrdəndir. Azərbaycan ərazisindəki nadir yerüstü abidələr və arxeoloji qazıntılarla üzə çıxarılan çoxsaylı maddi mədəniyyət abidələri buna əyani sübutdur. Onların hər biri qədim tariximizlə bağlı müxtəlif arxeoloji mədəniyyətlərin maddiləşmiş təcəssümüdür.

Bəşər tarixinin hər bir dövrü kəşflər və nailiyyətlərlə səciyyələnmişdir. Belə kəşflərdən biri metal istehsalı sirrinin açılması ilə bağlıdır. Metal istehsalının mənimsənilməsilə bəşəriyyətin mədəni tarixi inkişafında yeni mərhələ – paleometal (qədim metal) dövrü başlanmışdı. Metalın kəşfilə milyon illər davam edən daş dövrü başa çatmış, ibtidai insan özünün çətin məişət və təsərrüfatında metaldan hazırlanmış möhkəm və müxtəlif alətlərdən istifadə etməklə mədəni-tarixi inkişafın daha yüksək mərhələsinə daxil olmuşdu. Metalın kəşfilə qədim istehsalın yeni bir sahəsinin, indiyədək öz böyük tarixi əhəmiyyətini itirməyən metallurgianın və metalışləmə sənətinin əsası qoyulmuşdu (1).

İbtidai insanların kəşf etdikləri ilk metal mis olmuşdu. Buna müvafiq paleometal dövrünün ilk mərhələsi hal-hazırda eneolit – mis dövrü adlanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mis istehsalının genişlənməsi dövründə belə daş ən geniş yayılmış xammal kimi öz əhəmiyyətini itirməmiş, məişət və təsərrüfatda ondan hələ də geniş istifadə olunmuşdu. Bununla bağlı eneolit (latın – yunan sözlərinin birləşməsi olmaqla eneus – mis, litos – daş deməkdir) əslində daş dövründən metal dövrünə keçid mərhələsinin başlanğıcını təmsil etmişdi. Lakin mis dövrü daş dövründən fərqli bəşər tarixinin iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında görünməz inkişaf və yeniliklərlə səciyələnməmişdi (2).

Mis-eneolit dövründə əkinçilik istehsal təsərrüfatının təşəkkülünə başa çatmış, maldarlıq yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, mövcud sənət sahələri əsaslı şəkildə genişləndirilmiş, metalışləmə sənəti meydana çıxmışdı. Metal istehsalının mənimsənilməsi və geniş tətbiqi o zamankı iqtisadi və mədəni

əlaqələrin genişlənməsinə əsaslı təsir göstərmiş, “əski dünya”nın ən ucqar yerlərini bir-birilə birləşdirən sabit mübadilə yollarının meydana çıxması ilə nəticələnmişdi.

Eneolit – mis dövrü dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən Azərbaycan üçün qanunauyğun tarixi inkişaf mərhələsi olmuşdu. Qədim Azərbaycanın sənəti arxeoloji tapıntılarında aydın nəzərə çarpası iqtisadi, ictimai və mədəni durumunun zəruri səviyyəsi, mürəkkəb istehsal formaları ilə bağlı artan tələbləri, eləcə də lazımı təbii şəraiti və ehtiyatları metal kəşfinin ləbəlliyünü doğurmuş, ümumi nəticədə Azərbaycanda yeni və yüksək tarixi mərhələnin başlanmasına səbəb olmuşdu (3).

Ölkənin Kiçik Qafqaz silsiləsi çərçivəsindəki yuxarı bölgələrinin zəngin yerüstü və yeraltı filiz yataqları yerli mis istehsalının sabit xammal mənbəyini təşkil etmişdi (4). Hal-hazırda bu bölgələrdə xeyli sayda zəngin mis filizi yataqları qalmaqdadır. Maraqlıdır ki, həmin yerlərdə keçən əsrin ikinci yarısında qədim mis mədənlərinin qalıqları da üzə çıxarılmışdır (5).

Tarixi Azərbaycan ərazilərində mis-eneolit dövrünün ilk arxeoloji abidələri Urmiya gölü sahilindəki Göytəpə və Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Kül-təpə qədim yaşayış yerləri olmuşdu. İngilis arxeoloqu Tomas Burton-Braun tərəfindən 1948-ci ildə Göytəpə abidəsində aparılan arxeoloji qazıntılarla paleometal dövrünün başlanğıc mərhələsinə və daha qədim dövrlərə aid yaşayış yerinin tikinti qalıqları, müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən bir neçə ən qədim metal əşya üzə çıxarılmışdı (6).

Naxçıvandakı Kül-təpə abidəsinin arxeoloji tədqiqi daha böyük elmi dəyərli olmuşdu. Keçən əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində O.H.Həbibullayev tərəfindən Kül-təpədə başlanan və on ilə yaxın davam edən geniş qazıntı işləri paleometal dövrünün bütün mərhələlərinə məxsus 21 m qalınlığında mədəni təbəqənin varlığı müəyyən olunmuşdu (7). Həmin mədəni təbəqənin 9 m qalınlıqda alt laylarında bilavasitə mis dövrünə aid tikinti qalıqlarına, qəbirlərə, erkən əkinçiliklə bağlı əmək alətlərinə, dənli bitki qalıqlarına, ibtidai dulusçuluq nümunələrinə, ən maraqlısı isə – ona yaxın ən qədim mis əşyalara rast gəlinmişdi. Kül-təpə abidəsi bütün Qafqazda eneolit dövrünün ilk arxeoloji kompleksi, ümumilikdə isə ən qədim əkinçilik mədəniyyətinin ilk abidəsi kimi qiymətləndirilmişdi (8).

Sonrakı illərdə Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji axtarışlar nəticəsində mis-erkən əkinçilik mədəniyyətinə aid abidələrin, eləcə də ən qədim metal əşyaların coğrafiyası əsaslı şəkildə genişlənməmişdi. Cənubi Azərbaycanda Göytəpə abidəsilə yanaşı Yanıqtəpə, Həsənlitəpə, Dəlmətəpə, Hacı Füzuz, Pijdəlitəpə kimi komplekslər aşkara çıxarılmış və öyrənilmişdi (9). Eyni mədəni-tarixi qəbildən olan qədim abidələr Mil-Qarabağ düzündə

(10), Ağstafa və Qazax bölgələrində (11), Muğanda (12), Quruçay və Köndələnçay hövzəsində üzə çıxarılmışdı (13). Son illərdə Azərbaycanın qərb bölgələrində mis-eneolit dövrünə aid abidələrin yeni silsiləsi aşkar edilmiş və öyrənilmişdir (14). Naxçıvan ərazisindəki yeni axtarışlar isə Kültəpə xassəli abidələrin geniş yayıldığını göstərmişdi (15).

Yeni abidələrlə bağlı elmi araşdırmalar eramızdan əvvəl VI-IV minilliklərdə Azərbaycan ərazisində oturaq əkinçi-maldar cəmiyyətlərə məxsus yetkin əkinçilik mədəniyyətlərinin mövcud olduğu və ayrı-ayrı bölgələrdə xronoloji və lokal qruplarla yayıldığını üzə çıxarmışdı. Araşdırmalar eyni zamanda Azərbaycan ərazisindəki ilkin əkinçilik mədəniyyətlərinin Ön Asiya əkinçilik mədəniyyətlərilə sıx təmasda inkişaf etdiyini sübuta yetirmişdi.

Hal-hazırda Azərbaycan ərazisində ən qədim metal istehsalı və əkinçilik mədəniyyətlərilə bağlı olan üç arxeoloji mədəniyyət müəyyənləşdirilmişdir: Kültəpə mədəniyyəti, Şomutəpə mədəniyyəti və Leylatəpə mədəniyyəti.

Kültəpə əkinçilik mədəniyyəti üçün əsas Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı eyni adlı çoxtəbəqəli qədim yaşayış yeri olmuşdu. Qazıntılara qədər Kültəpə 1,5 hektara yaxın sahəni tutan hündür süni təpədən ibarət olmuşdu. On ildən artıq davam edən qazıntılar Kültəpə abidəsinin alt təbəqəsinin eneolit dövrünə, ondan üstdəki təbəqəsinin isə erkən tunc dövrünə (Kür-Araz mədəniyyətinə), qalan hissəsinin paleometal dövrünün sonrakı mərhələlərinə aid olduğunu göstərmişdir.

Qazıntılar zamanı Kültəpənin eneolit dövrünə aid edilən mədəni təbəqəsində 18 tikinti layı aşkar edilmiş, həmin laylarda dairəvi və düzbucaqlı formada tikilmiş yaşayış və təsərrüfat binalarının qalıqları və ibtidai əkinçiliklə bağlı əmək alətləri üzə çıxarılmışdı. Binaların çoxu daş bünövrələr üzərində tikilmişdi. Əldə edilən arxeoloji materiallar: iri ölçülü ağır dən daşları, dulusçuluq nümunələrinin çoxluğu Kültəpə mədəniyyətini oturaq əkinçi-maldar cəmiyyətlərinin həyat tərzini əks etdirən arxeoloji kompleks kimi səciyyələndirmişdir (16) Kültəpədə və bu qəbildən olan digər eneolit abidələrində mədəni təbəqənin qalınlığı Kültəpə erkən əkinçilik mədəniyyətinin e.ə. VI-IV minillikləri əhatə etməklə uzun müddət davam etdiyini göstərmişdir.

Kültəpə mədəniyyətinin mövcud olduğu dövrdə yerli tayfalar dənli bitkilər – müxtəlif növ arpa və buğda istehsal etmiş, iri və xırda buynuzlu ev heyvanları saxlamış, toxuculuq, daş və sümükişləmə və dulusçuluq sənət sahələrini inkişaf etdirməklə yanaşı artıq metalışləmə sənətinə də yiyələnmişdilər. Yerli tayfaların qonşu ərazilər xüsusən Ön Asiyanın mədəni mərkəzlərilə əlaqələri əsaslı şəkildə artmışdı. Bütün bunlar arxeoloji materiallarda geniş şəkildə öz əyani əksini tapmışdır.

Kültəpə mədəniyyətinin nəzərə çarpan əsas xassələrindən biri aşkar edilən çoxsaylı dulus məmulatında əks olunmuşdur. Saman qatışıqlı gildən əldə hazırlanmış dulusçuluq məhsulları ilk növbədə öz sadə və qeyri simmetrik biçimləri ilə seçilir. Onların içərisində iri ölçülü çəlləkvari biçimli qablar, qazanlar, camlar, düz ağızlı küpələr və sairə vardır. Qalın divarlı və yastı oturacaqlı bu qabların üzəri bir çox hallarda xüsusi gil məhlulu ilə suvanmış, hamarlanmış, bəzən isə cilalanmışdır. Qulpları yoxdur. Ümumilikdə, Kültəpə mədəniyyətinin dulus məmulatı üçün bəzək xas deyildir. Bununla belə ayrı-ayrı qabların yuxarı hissəsində nal şəkilli yanma bəzəklərə, kiçik düyməciklərə, bəzən isə boya ilə çəkilmiş çox bəsit bəzəklərə rast gəlinir. Boya naxışlı qab nümunələrinin əksəriyyəti yerli istehsaldır. Bununla belə Kültəpə abidəsində Ön Asiya xüsusiyyətli gətirilmə boyalı qab nümunələrinə də təsadüf olunmuşdur. Kültəpə mədəniyyətinə məxsus dulusçuluq nümunələrinin bişirilmə keyfiyyəti qənaətbəxşdir. Bununla əlaqədar onların əksəriyyəti açıq çəhrayı, qırmızımtıl sarı və ya qırmızımtıl boz rəngdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kültəpə abidəsinin dulus məmulatında nəzərə çarpan səciyyəvi xüsusiyyətlərin çoxu Azərbaycanın cənub bölgələrindəki komplekslərdə də izlənilmişdir. Belə ki, saman qatışıqlı gildən hazırlanmış, müəyyən hallarda boya ilə naxışlanmış ibtidai qablara Mil-Qarabağ düzündəki abidələrdə, Muğandakı Əliköməktəpə qədim yaşayış yerində, eləcə də Urmiya hövzəsindəki qədim əkinçilik komplekslərində də təsadüf edilmişdir.

Məlumdur ki, görkəmli arxeoloq-alim A.A.İyessen hələ ötən əsrin 60-cı illərində Kültəpə mədəniyyətinin daha çox Azərbaycanın cənub bölgələri üçün səciyyəvi olduğunu və bilavasitə Ön Asiyanın qədim əkinçilik mədəniyyətləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqələr və təsir şəraitində inkişaf etdiyini üzə çıxarmışdı (17). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, metal istehsalı ilə bağlı ən qədim əşyavi nümunələrin daha çox cənub bölgələrindəki abidələrdən tapılması heç də təsadüfi deyildir.

Azərbaycan ərazisində eneolit dövrünə aid edilən digər qədim əkinçilik mədəniyyəti arxeoloji ədəbiyyata Şomutəpə mədəniyyəti adı ilə daxil olmuşdu (18). Bu mədəniyyətin ilk abidəsi keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Akstafa şəhərinin yaxınlığında üzə çıxarılan Şomutəpə adlı arxeoloji kompleksdir. Bir neçə il davam edən arxeoloji qazıntılarla Şomutəpədə ən qədim əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlı 1,5m qalınlıqda mədəni təbəqə üzə çıxarılmış və bu mədəniyyəti səciyyələndirən çoxlu maddi mədəniyyət nümunələri əldə edirmişdi. Qazıntılar zamanı Şomutəpə qədim yaşayış yerində çiy kərpiclərdən və möhrədən tikilmiş dairəvi formalı yaşayış və təsərrüfat oraqları, dən daşları, dəvəgözü daşından müxtəlif kəsici alətlər, sümükdən yonulmuş kiçik ölçülü qadın fiqurları, iynə və bizlər, qaşıqlar, arxaik dulus

məmulatı, bəzək nümunələri və s. tapılmışdır. Əldə edilən dəyərli tapıntılar içərisində müxtəlif növ yabanı və mədəni dəbli bitki – buğda və arpa qalıqları da vardır.

Dulus məmulatı yastı, müəyyən hallarda isə dabanlı oturağa malik bəsit və müxtəlif ölçülü qablardan ibarətdir. Onların əsas hissəsi qum, qismən hissəsi isə saman qarışıqlı gildən əldə hazırlanmış və odda bişirilmişdir. Qulpsuz və bəzəksizdirlər. Bəzi qabların üzəri hamarlanmış və qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Bəzi qabların yuxarı hissəsində isə yapma bəzəklərə təsadüf olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, oxşar tapıntılar Kür çayının orta axarındakı bölgələrin bir çox həmdövr abidələrində üzə çıxarılmışdır. Onların içərisində Töyrətəpə, Qarğalartəpə, Rustəpə, Baba-Dərviş, Göytəpə və onlarca digər qədim yaşayış məskənləri Şomutəpə mədəniyyətinin səciyyəvi komplekslərini təşkil edir. Onlar e.ə. VI-IV minilliklərə aid edilsələr də Kültəpə mədəniyyətinin abidələri ilə müqayisədə arxaik xüsusiyyətlərlə seçildiklərindən hal-hazırda bəzi tədqiqatçılar tərəfindən neolit dövrü abidələri hesab olunurlar (19). Ümumilikdə, Şomutəpə mədəniyyətinin iqtisadiyyatı əkinçilik və maldarlığın artıq yetkin səviyyəsini və ev sənətkarlığına məxsus ayrı-ayrı sahələrin yeni inkişaf mərhələsini əks etdirir. Kültəpə mədəniyyətilə müqayisədə metal Şomutəpə mədəniyyəti üçün səciyyəvi deyildir. Bununla bağlı mis əşyalar Şomutəpə mədəniyyətinə məxsus abidələrdə nadir tapıntılardır.

Azərbaycan ərazisində erkən əkinçiliklə bağlı olan üçüncü mədəniyyət arxeoloji ədəbiyyatda Leylatəpə mədəniyyəti adı ilə tanınır (20). Leylatəpə Qarabağ düzündə aşkar olunan və tapıntıları ilə məlum abidələrdən əsaslı şəkildə fərqlənən ilk qədim yaşayış yeridir. Diametri 60, hündürlüyü 2 m olan dairəvi təpədən ibarətdir. Eyvazlı kəndindən şimal-qərbdə yerləşir. Abidə keçən əsrin 80-ci illərində qeydə alınmış və öyrənilmişdir. Leylatəpədən əldə edilən gil məmulat bir-birindən əsaslı şəkildə seçilən 2 qrup qablarla təmsil olunmuşdur. Birinci qrupa daxil olan qablar qum qarışıqlı gildən əldə hazırlanmış nümunələrdən ibarətdir. Bəzi qabların qırmızımtıl-boz rəngli səthi darqvari alətlə çəkilmiş zolaqlarla örtülmüşdür. Göstərilən nümunələr sayca o qədər də çox deyil. İkinci qrupa daxil olan gil qablar qənaətbəxş bişirilmiş qırmızı rəngli nümunələrdir. Təmiz və ya tərkibinə saman tozu qatılmış gildən hazırlanan nazik divarlı, müxtəlif ölçülü və biçimli belə gil məmulatına camlar, kasalar, qədəhlər, ikiboğazlı dolçalar kimi qablar daxildir. Bir çoxunun səthi yaşılımtıl anqobla örtülmüş və qara rənglə sadə naxışlarla bəzədilmişdir. Müqayisəli tədqiqatlarla məlim olmuşdur ki, belə qıl qablar öz yüksək keyfiyyətiylə daha çox Mesopotamiyada geniş yayılmış Ubeyd mədəniyyətinin gil məmulatına yaxındır (21). Əldə olan gil qablar içərisində simmetrik yuvarlaq

gövdəli, iri ölçülü, yastı boğazlı küplər xüsusilə maraqlıdır. Onların dulus çarxında hazırlanması müşahidə olunmuşdur. Yüksək keyfiyyəti ilə nəzərə çarpan belə qablar Kültəpə və Şomutəpə mədəniyyətlərinin gil məmulatından əsaslı şəkildə seçildiyindən yeni bir qədim mədəniyyətin – Leylatəpə mədəniyyətinin müəyyənlişməsi üçün əsas olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan ərazisində erkən istehsal təsərrüfatının formalaşdığı dövrdə öz yüksək xüsusiyyətləri ilə seçilən başqa bir mədəniyyətin də təşəkkül tapması müəyyən edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Leylatəpə mədəniyyətinin ilk yayılma ərazisi Qarabağ düzü ilə məhdudlaşdırılmışdır. Lakin son illərin arxeoloji axtarışları ilə Azərbaycanın qərb bölgələrində Böyük Kəsik, Soyuq-bulaq və Poylu kimi yeni komplekslərin tapılması Leylatəpə mədəniyyətinin daha geniş ərazilərə yayılmasını üzə çıxarmışdır (22). Yeni abidələrdə də Mesopotamiyanın Ubeyd dövrü abidələrilə yaxınlıq bir daha sübuta yetirilmişdir. Leylatəpə mədəniyyətinin xronoloji mərhələsinə gəlincə onu qeyd etməyi lazım bilir ki, bu mədəniyyət son tədqiqatların nəticələrinə əsasən Ubeyd mədəniyyətilə eyniləşdirilərək e.ə. IV minilliyin I yarısına aid edilir. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan ərazisində qədim istehsal formalarının təşəkkülü eyni zamanda müxtəlif – Kültəpə, Şomutəpə və Leylatəpə mədəniyyətlərinin meydana çıxması ilə müşayiət olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda, eyni zamanda bütün Cənubi Qafqazda metal istehsalının meydana çıxması ilkin əkinçi maldar cəmiyyətlərin mürəkkəb iqtisadi tələblərilə bağlı olmuş, onların sosial-mədəni strukturunun yüksək inkişaf səviyyəsindən irəli gəlmişdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Всемирная история, том I. Москва 1955, с 133
2. Арūиховский А.В. Основы археологии. Москва, 1954, с. 60-61; Археология СССР. Гнеолит. Москва, 1982, с. 5-8.
3. Рагимова М. Н. Появление металла и его влияние на социально-экономическую структуру общества. Материалы международного симпозиума. Баку, 2009 г. с. 38-39
4. Атлас Азербайджана. Баку-Москва, 1963, с. 36-37; Вялили М.Н. (Baharlı) Azərbaycan. Bakı, 1993, s 139-141
5. Исмаилзаде Г.С., Бахшалиев В.Б., Горно-металлургическое производство эпохи палеометалла на территории Азербайджана. Материалы конференции – Медные рудники Западного Кавказа в III-II тыс. до н.э. и их роль в горнометаллургическом производстве древнего населения. Сухуми, 1988; Исмаилзаде Г.С. Этапы развития древнейшей металлургии и металлообработки производящего производства на территории Азербайджана. КСИА, № 192. Москва, 1987,
6. Burton-Brown T. Excavations in Azerbaijan 1948. London, 1951

- 7 Nəbibullayev O.H. Kültürədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959; Yenə onun. Енеолит и бронза на территории Нахчыванской АССР. Баку, 1982.
- 8 Памятники культуры Энеолита Кавказа. Археология СССР, Москва 1982, с. 96
- 9 Varcoy C.A. Excavations at Yanik tepe, Azerbaijan 1962. Iraq, 1962; Dyson R. H. Protohistoric Iran as seen from Hassanlu. JNES, 1965, vol 24; Исмаилзаде Г.С. Раннеземледельческие комплексы Приурмийского бассейна и Южного Кавказа в вопросах взаимосвязей и взаимодействий. Археология Азербайджана: Баку. 2003, vol.5, № 1-4
- 10 Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до н.э. КСИА, вып. 93. Москва 1963, с. 3-14; Yenə onun. Из исторического прошлого Мильской степи. Тр. Азербайджанской экспедиции, т II, Москва – Ленинград, 1965 г. с. 12-15.
- 11 Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку. 1987, с. 38-61
- 12 Mahmudov F.R. Əliköməktərəsində arxeoloji qazıntıların ilk yekunları. Məqalələr toplusu. Azərbaycanda daş dövrü və eneolit. Bakı, 1984, s. 53-75; Yenə onun. Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, 2008, с. 8.
- 13 İsmayilzadə Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, 1981, s. 8-15.
- 14 Ахундов Т.И. Северо-Западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку, 2001; Алиев Н.Т., Нариманов И.Г. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку, 2001; Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Т. Лейлатепе. Баку, 2007; Müseyibli N.Ə. Böyük-Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı, 2007; Гулиев Ф., Гусейнов Ф., Алмамедов Х.И. Раскопки неолитического поселения VI тыс. до н.э. на холме Геойтепе. Материалы Международного симпозиума. Баку, 2009, с. 16-30.
- 15 Seyidov A.Q. Naхçıvan е.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı, 2003, s. 21-44.; Бахшалиев В., Ашуров С., Марро Катрин. Археологические раскопки на памятнике Овчулартепеси (2006-2008)-новые результаты и новые перспективы. Материалы Международного симпозиума. Баку, 2009, с. 59-62.
- 16 Лбибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахчыванской АССР, с. 34-35
17. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в IV-III тысячелетиях до н. э., с. 9-10.
- 18.Нариманов И.Г. Археологическое исследование поселения Шомутепе в 1963 г. Сб. Археологические исследования в Азербайджане Баку 1965, с. 45-53
19. Ахундов Т. И. Северо-Западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку 2001, с. 222-225; Гулиев Ф., Гусейнов Ф., Алмамедов Х. Göstərilən əsər, s. 10-20; Бергиль Лионнет, Археологическая разведка и раскопки в Западном Азербайджане: изменения видов поселений и отношение к окружающей местности с неолита до эпохи бронзы. Материалы Международного симпозиума. Баку 2009, с. 44-48.
21. Массон В. М. Первые цивилизации. Ленинград, 1989, с. 84,
22. Müseyibli N. Ə. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni Bakı, 1987,

**AZERBAIJAN IN EPOCHS OF PALEOMETAL AND
EARLIER AGRICULTURE**

Narghiz Hajizadeh

Summary

The present article is dedicated to the formation of earlier agriculture on the territory of Azerbaijan. The author also notes their place in household development of early local tribes in epochs of the production metal.

**ЭПОХА ПАЛЕОМЕТАЛЛА И РАННЕЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ
КУЛЬТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Наргиз Гаджизаде

Резюме

Представленная статья посвящена истории становления раннеземлядельческих культур на территории Азербайджана и их месту в культурно- хозяйственном развитии ранних обществ в эпоху освоения металла.

İKİNCİ POYLU YAŞAYIŞ YERİNİN KERAMİKASI

Nəcəf Müseyibli

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Ağstafa rayonu ərazisində yerləşən II Poylu qədim yaşayış məskənində 2005-ci ildə Cənubi Qafqaz Qaz kəmərinin tikintisi ilə əlaqədar olaraq 350m²-dən artıq sahədə, arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.

Yerüstü materialların yayılmasına əsasən II Poylu qədim yaşayış məskəninin sahəsi I ha-a yaxındır. Abidədə orta əsrlər, son tunc, erkən tunc və eneolit dövrü yaşayış yerlərinin mədəni təbəqəsi vardır. Bundan əlavə, yaşayış yerinin mədəni təbəqələrində antik dövrdə torpaq qəbirləri salınmışdır.

Eneolit dövrü təbəqəsi e.ə. IV minilliyin birinci yarısına aid olub Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinə məxsusdur. Bu məqalədə apardığımız qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş eneolit dövrünün keramika məmulatını təhlil etməyə çalışacağıq.

II Poyluda eneolit dövrünə aid təbəqədə yerli keramika istehsalını sübut edən iki dulus kürəsinin qalıqları aşkar edilmişdir.

1№-li dulus kürəsi 1-ci kvadratın şimali-şərqində 135 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Bu dulus kürəsi iki hissədən ibarətdir. Qərbdəki hissə iri ölçülü olub təknə formalıdır. Onun saxlanmış hissəsinin diametri 1 m, divarının qalınlığı 3sm, dərinliyi isə 20sm-dir. Şərqdəki həcmi kiçik olsa da divarının qalınlığı 10sm, diametri 60sm-dir. Dulus kürəsinin təqribən yarısı dağıdılmışdır. Aşkar edilmiş kürə uzun müddətli yanma nəticəsində qırmızı rəng almışdır.

2№-li dulus kürəsi 7-ci kvadratın cənubi-qərb tərəfində, 70sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Kürənin yuxarı hissəsi saxlanmamışdır. Aşkar edilmiş alt hissə 3-4sm qalınlığında və 130sm diametrində olan, yanmış qızarmış gil təbəqəsindən ibarət idi.

Keramika məmulatı zəngin və çoxsaylı olub müxtəlif təyinatlıdır. Gilinin tərkibinə görə keramika məmulatını dörd qrupa bölmək olar: 1) bitki qatışıqlı; 2) təmiz tərkibli; 3) qeyri-üzvi (daş, qum, kvars və s.) qatışıqlı; 4) bitki və qeyri-üzvi qatışıqlı. Birinci və ikinci qruplar "keyfiyyətli keramika" kateqoriyasına, üçüncü qrup isə "kobud keramika" kateqoriyasına aiddir.

1, 2 və 3-cü qruplara aid keramika Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən – Leylatəpədən (3,s.19), Böyük Kəsikdən (1,s.16), Soyuqbulaqdan (9,s.136) məlumdur. Bu qrupların əlamətlərini özündə birləşdirən 4-cü qrup keramika ilk dəfə Böyük Kəsikdə qazıntılar zamanı müəyyən edilmişdir (1, s.16).

Say etibarilə bitki qatışıqlı keramika üstünlük təşkil edir. Eneolit dövrünün ümumi keramika məmulatının 55-60%-i məhz bitki qatışıqlı gildən hazırlanmışdır. Onlar qırmızı, narıncı, az hallarda solğun çəhrayı və qonur rənglidirlər.

Onların səthi həm bu rənglərdə, həm də solğun yaşıl rəngdə anqoblanmış bəzən isə cilalanmışdır. Bəzi hallarda bu qrupdan olan xeyrə və küpə tipli qabların gilin tərkibinə həm də oxra qatılmış, nəticədə həmin qablar bənövşəyi rəng almışdır. Bitki qatışıqlı gildən əsasən xeyrə, küp, küpə tipli qablar hazırlanmışdır. Bu qabların altı yuvarlaqdır.

Bütün keramika məmulatının daha azsaylısı ikinci qrupu, təmiz tərkibli gildən hazırlanmış qablardır. Təmiz tərkibli gildən yalnız küpə və kasa tipli qablar düzəldilmişdir. Bu qablar yüksək keyfiyyətlə bişirilmiş, anqoblanaraq cilalanmışdır. Qırmızı, solğun çəhrayı, bəzən isə qonur rənglidirlər.

“Keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aid qablar dulus çarxında formalaşdırılmışdır.

Üçüncü qrupa - “kobud keramika” kateqoriyasına aid qablar əldə formalaşdırılmış və kobud hazırlanmışlar. Onların səthi qeyri-hamar, rəngləri qonurdur. Bu tərkibli gildən küp, küpə və xeyrə tipli qablar düzəldilmişdir. Küplər dar və düz ağızlı, armudvari gövdəli, yuvarlaq – şişvari altlıqlıdırlar. Bəzən bu qəbildən olan armudvari gövdəli, yastı oturaçaqlı küplərə də rast gəlinir. “Kobud keramika” kateqoriyasına aid qabların gili qum, xırda daş, kvarts qatışıqlı olduğundan və zəif bişirildiyindən parçalanmaya daha çox meyillidirlər.

Bu kateqoriyaya aid, bişirilməzdən əvvəl səthi daraqlanmış qab qalıqları da aşkar edilmişdir. Qonur rəngli bu fraqmentlərə 1,0-1,1 m dərinliyədək səviyyələrdə rast gəlinir.

Dördüncü qrup keramika qırmızı və qonur rəngli olub, əsasən xeyrə və küpə tipli qablardan ibarətdir. Onlar forma etibarilə “keyfiyyətli keramika”ya aid küpə və xeyrələri təkrarlasalar da, eyni zamanda həm bitki, həm də qum, xırda daş və digər qeyri-üzvi qatışıqlı gildən hazırlanmışdır.

Qazıntı zamanı bir neçə ədəd yapma qulp aşkar edilmişdir. Tapılan nümunələr həm “keyfiyyətli keramika”, həm də “kobud keramika” kateqoriyasına aiddir (VI tablo, № 5-8).

II Poylu yaşayış yerində eneolit dövrünə aid xeyrə, küpə, küp, kuzə, kasa, tava və s. tipli saxsı qablar aşkar edilmişdir.

Xeyrələr (I tablo). Say etibarilə xeyrə tipli qablar üstünlük təşkil edirlər. Onlar əsasən “keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aiddirlər. Az hallarda “kobud keramika” kateqoriyasına aid xeyrələrə də rast gəlinir. Belə xeyrələrin bəzilərinin gilin tərkibinə bitki qatılmışdır. Xeyrələrin hamısı yuvarlaq altlığa malikdir.

Ağız kənarının tərtibatı baxımından xeyrələri iki qrupa bölmək olar: sadə və köbəli ağız kənarına malik xeyrələr. Hər iki qrupdan olan xeyrələr əsasən dayaz, bəzi hallarda isə dərin hazırlanmışdır. Birinci qrupa aid xeyrələrin (I tablo, №1, 5, 8, 10) ağız kənarı heç bir əlavəsi olmadan sadə, gövdənin davamı

kimi düzəldilib. Onların ağız kənarının sonluğu bir qədər nazikləşir. Bəzən belə qabların ağız kənarı daxilə qatlanmışdır (I tablo, №9). Az hallarda sadə ağızlı xeyrələrin ağız kənarını daxildən bir və ya bir neçə nazik kəsmə xətlər dövrələyir.

İkinci qrup xeyrələrin ağız kənarı köbəli hazırlanmışdır (I tablo, №3, 6, 7, 11). Onların ağız kənarı, əsasən xaricə köbəlidir. Lakin, bəzən həm xaricə, həm də daxilə köbəli ağız kənarına malik xeyrələrə də rast gəlinir. Ağız kənarı xaricə köbəli xeyrələrdən birinin ağız kənarı daxildən kanalvari şəkildə batıqdır.

İri həcmli xeyrəyə aid hissə diqqəti cəlb edir. Qırmızı rəngli, “kobud keramika” kateqoriyasına aid bu xeyrə parçasının sınıq yerində bir hissə xüsusi alətlə sürtülərək hamarlanmış və qövsvari formaya salınmışdır (I tablo, №12). Belə bir fakt Böyük Kəsikdən məlumdur. Belə ki, orada içərisində körpə uşağın dəfn edildiyi qazanın – 3 №-li qəbirin üstünə qoyulmuş təsərrüfat küpü parçasının sınıq hissəsi qövsvari şəkildə sürtülərək hamarlandırılmışdır (2, s.13). Belə bir vəziyyət çox ehtimal ki, müəyyən ayınla bağlı olmuşdur.

Küpələr (II-III tablolar). Küpələr dar və geniş ağızlı olmaqla iki qrupa bölünürlər. Dar ağızlı küpələr həm “keyfiyyətli keramika”, həm də “kobud keramika” kateqoriyasına aiddirlər. “Keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aid küpələr çoxsaylı olub qırmızı, narıncı rəngli, “kobud keramika” kateqoriyasına aid küpələr isə azsaylı olub qonur və qara rənglidirlər.

Dar ağızlı küpələrdən bir qisminin hündür ağız kənarı azacıq xaricə meylli, silindrik formadadır. Onların bəzilərinin ağız kənarının ortası xaricdən azacıq qabarıqdır (III tablo, № 1). Hər iki kateqoriyadan olan belə küpələrə rast gəlinir. Dar ağızlı, “kobud keramika” kateqoriyasına aid, qonur rəngli küpələrdən birinin çiyin hissəsini bişirilmədən əvvəl vurulmuş bir cərgə ovalvari batıqlardan ibarət naxışlar əhatələyir.

Geniş ağızlı küpələr də həm “keyfiyyətli keramika”, həm də “kobud keramika” kateqoriyalarına aiddirlər. “Keyfiyyətli keramika kateqoriyasına” aid küpələrin ağız kənarı bir qədər xaricə meylli, qıfşəkilli bəzən isə köbəlidir. “Kobud keramika” kateqoriyasına aid iki küpə diqqəti cəlb edir. Onlardan biri kiçik həcmli, boz rəngli olub əldə səliqəsiz hazırlanmışdır. Ağız kənarı azacıq xaricə meylli olan bu küpənin səthi qeyri-hamardır (II tablo, №2). İkinci küpə nisbətən iri ölçülüdür. Onun ağız kənarı azacıq xaricə meyillidir. Çiyin hissəsi bir qədər qabarıq düzəldilmişdir. Həmin qabarıq hissədə bir cərgə rombşəkilli naxışlar qabı dövrələyir. Bu naxışlardan aşağı, gövdə hissə daraqvari alətlə işlənmişdir.

“Kobud keramika” kateqoriyasından olan açıq sarı rəngli küpələrdən birinin yastı oturmaq hissəsi aşkar edilmişdir. Qonur rəngli, digər bir küpənin boğaz hissəsi enli kanalvari şəkildə düzəldilməklə çiyin hissədən seçilmişdir.

“Kobud keramika” kateqoriyasına aid küpələrdən birinin boğazından çiyinə keçid qabarıqdır.

Küplər (III-IV tablolar). Hər iki kateqoriyaya aid iri təsərrüfat küpləri aşkar edilmişdir. Onları forma etibarilə üç qrupa bölmək olar: 1) geniş ağızlı; 2) dar ağızlı, şar gövdəli; 3) armudvari gövdəli küplər. Birinci və ikinci qrupa aid küplər yuvarlaq altlıqlı olub “keyfiyyətli keramika”, üçüncü qrupa aid küplər isə “kobud keramika” kateqoriyasına məxsusdurlar.

Birinci qrupa aid küplərin (IV tablo, № 1, 3, 5) ağız kənarı ilə gövdəsinin diametri yaxın olub, bəzən eynidirlər. Onların qıfşəkili ağız kənarı xaricdən köbəlidir. İkiqat pilləvari düzəldilmiş ağız kənarına malik küplərə də rast gəlinir (III tablo, №7, 15). Bəzi küplərin ağız kənarının köbəsi xaricdən şaquli “kəsilmişdir” (III tablo, №12). Bu qrupa aid küplər qırmızı, narıncı rəngli olub yuvarlaq altlıqlıdırlar.

İkinci qrupa aid küplər dar ağızlı şar gövdəlidirlər (III tablo, № 2, 4). Onların ağız kənarı qıfşəkili, altı yuvarlaqdır. Qırmızı və narıncı rənglidirlər.

Üçüncü qrupa aid küplər “kobud keramika” kateqoriyasına aid olub uzunsov, armudvari gövdəyə malikdirlər. Qonur rəngli bu qabların gilinin tərkibinə bəzən seyrək bitki qatılmışdır. Onların ağız kənarı düz, silindrik şəkilli və qıfşekillidirlər. Bu küplərin altı yuvarlaq-şişvari (IV tablo, №6) və yastıdır (IV tablo, №7,8). Üçüncü qrupa aid küplərdən, əsasən körpə uşaqların dəfni üçün istifadə edilmişdir. Onlar zəif bişirilmişdir.

Kuzələr (II tablo, № 6-10). Kuzə tipli qablar bir qayda olaraq “keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aid olub təmiz tərkibli gildən hazırlanmışdır. Dulus çarxında formalaşdırılmış bu qablar əsasən açıq-qonur rənglidirlər. Onların gili yaxşı yoğrulmuş və keyfiyyətlə bişirilmişlər. Uzun, qıfşəkili boğaza malikdirlər. Boğazdan çiyinə keçid hamardır. Lakin az hallarda boğazdan çiyinə kəskin keçidli silindrik boğazlı kuzələrə də rast gəlinir.

Kasalar (VII tablo, №1-3). Kasa tipli qablara aid fraqmentlər məhdud sayda aşkar edilmişdir. Onlar da kuzələr kimi təmiz tərkibli gildən dulus çarxında formalaşdırılmış və keyfiyyətlə bişirilmişdi. Bu qablar açıq qonur rəngli olub bikonik formalı və yuvarlaq altlıqlıdırlar. Onların ağız kənarı geniş açılmışdır. Düz və qalın divarlı və “kobud” qatışıqlı gildən səliqəsiz hazırlanmış kasalara da rast gəlinib.

Tavalər (VIII tablo, № 1-6). Bu tipli qablara aid bir neçə fraqment aşkar olunmuşdur. Onlar “kobud keramika” kateqoriyasına aid olub qonur rənglidirlər. Yalnız bir tava fraqmenti “keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aiddir. Tava tipli qablar qalın, yastı oturmaqlı və qalın divarlı olub kobud hazırlanmışlar. Onlardan biri saman qatışıqlıdır (VIII tablo, №1). Digər bir tavanın ağız kənarından 1-1,5 sm aşağıda bir cərgə deşiklər açılmışdır (VIII tablo, №5). Başqa

bir fraqmentin də qalın divarının ortasında iki yanaşı deşik açılmışdır (VIII tablo, № 6).

Ümumiyyətlə, divarında bişirilməzdən əvvəl deşiklər açılmış qab fraqmentləri aşkar edilmişdir. Onların bəzilərinin (VIII tablo, № 8) süzgəc kimi istifadə olunması güman edilir. Bişirildikdən sonra ağız kənarından aşağıda deşik açılmış yalnız bir qab fraqmenti tapılmışdır. Bu «keyfiyyətli keramika» kateqoriyasına aid kiçik həcmli xeyrə tipli qabın hissəsidir (VIII tablo, № 7).

Maraqlıdır ki, fraqmentlərdən biri tamamilə fərqlidir. Bu, düz divarlı qabın gövdə hissəsinin qalıdır. Bu qabın divarında bişirilməzdən əvvəl nazik alətlə bir tərəfdən divarın yarısına qədər batırmaqla əks tərəfdə qabarıqlar əmələ gətirilmişdir. Çox güman ki, burada məqsəd qabın divarında deşik açmaq deyil, özünəməxsus qaydada qabarıq işlərlə naxışlamaq olmuşdur.

Diqqəti cəlb edən materiallardan biri kiçik ölçülü, sarı rəngli qabdır (VII tablo, №6). 15-ci kvadratdakı təsərrüfat quyusunda tapılmış bu qab təmiz tərkibli gildən əldə kobud formalaşdırılmışdır. Səthi qeyri-hamar, düz divarlıdır. Yastı oturacağıının ortası içəriyə batıqdır. Ağız hissəsi divarlara nisbətən nazik olub daraldılmışdır. Diqqəti çəkən cəhət bu qabın bişirilməməsidir. Onun daxilində açıq, parlaq, qırmızı rəngli maddənin qalıqları qalmışdır. Bu qabdan hansı məqsədlə istifadə edilməsi məlum deyil. Ehtimal etmək olar ki, bu qabdan hansısa məhlulun saxlanması, ayinlərin icrası üçün istifadə edilmiş və ya sadəcə uşaqlar üçün oyuncaq olaraq hazırlanmışdır.

II Poylunun qablarının naxışlanmasına Leylatəpə mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan kəsmə üsulu ilə vurulmuş çarpaz, qoşa, qövsvari xətlərdən və dırnaqla vurulmuş buğdaşəkili, ovalvari ornamentlərdən istifadə olunmuşdur. Leylatəpə mədəniyyətinə aid digər abidələrdən fərqli olaraq, II Poyluda həm "keyfiyyətli" həm də "kobud" keramika kateqoriyasına aid nümunələr bu üsulla naxışlanmışdır. Belə naxışları olan küpə, xeyrə, kuzə tipli qab fraqmentləri tapılmışdır (V tablo).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi II Poylunun eneolit dövrü bəzi qablarının bəzədilmə üsullarından biri onların ağız kənarında xaricdən düzəldilmiş relyefik işlərdir. Abidədə iki ədəd belə qab fraqmentinə rast gəlinmişdir. Onlardan biri bitki qatışıqlı gildən qırmızı rəngdə hazırlanmış qaba aiddir. Qalın divarlı bu qab iri həcmli olub düz, şaquli divarlı və yastı oturacaqlıdır (V tablo, №5).

İkinci, nazik divarlı qab fraqmenti də "keyfiyyətli keramika" kateqoriyasına aiddir. Bu qabın xaricə meyilli ağız kənarına xaricdən konusvari şiş əlavə edilmişdir. Çox ehtimal ki, bu fraqment kasa tipli qaba məxsusdur.

II Poylunun saxsı qablarının ən yaxın paralelləri Leylatəpə (3, s.36-52), Böyük Kəsik (1, s.16-25), Soyuqbulaq (9, s.136-137), Berikləbi (4, s.84-85) və Leylatəpə mədəniyyətiə aid digər abidələrdən məlumdur. Leylatəpə mə-

dəniyyəti Mesopotamiya, Ön Asiya ilə Şimali Qafqaz arasında körpü rolunu oynamışdır. Buna görə də II Poylu qablarının çoxsaylı analogiyalarına Şimali Ubeyd (7, şək.6, №1-5) və Maykop mədəniyyətləri abidələrində rast gəlinir (5, şək.9,12,13,14 və s.; 8, şək.39,40,44-46 və s.). II Poylu keramikasının əsas naxış elementləri Maykop mədəniyyəti qablarında təkrarlanır (6, şək.1).

Beləliklə, II Poylu yaşayış yerinin zəngin keramika məmulatı bu abidənin Leylatəpə mədəniyyətinə aid olduğunu göstərir. «Keyfiyyətli keramika» kateqoriyası özünün bütün göstəriciləri ilə Ön Asiya ilə bağlıdır. II Poyluda bu kateqoriya ümumi keramika məmulatının əksəriyyətini təşkil edir. «Kəbud keramika» kateqoriyası isə yerli eneolit ənənəsini özündə əks etdirir. Məhz hər iki kateqoriyaya aid keramikanın birgə istehsalı Leylatəpə mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən olub, Mesopotamiya və Cənubi Qafqazın eneolit mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərinin təzahürüdür. Keramika istehsalı ənənələrinin qovuşması abidədən aşkar edilmiş, hər iki kateqoriyanın əlamətlərini özündə birləşdirən dördüncü qrup bitki və qeyri-üzvi qatışıqlı keramika məmulatında özünü daha aydın şəkildə göstərir.

II Poylunun keramika məmulatı Leylatəpə mədəniyyətinin, eneolit dövründə Mesopotamiya-Qafqaz miqrasiya proseslərinin, eneolit dövrü keramika istehsalı üsullarının tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Müseyibli N.Ə. I Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı, 2007
2. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə mədəniyyətinin gil qablarda dəfn adəti. «Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiyası». Bakı, 2007, №1
3. Алиев Н., Нариманов И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку, 2001.
4. Глонти Л.И., Джавахишвили А.И. Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита – поздней бронзы в Шида Картли – Бериклдееби. КСИА, 1987, №192.
5. Корневский С.Н. Древнейшее оседлое население на среднем Тереке. Москва, 1993.
6. Корневский С.Н. Знаковая керамика Кавказа эпохи энеолита и ранней бронзы. Древности Северного Кавказа. Москва, 1999.
7. Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М. Поселения убейдской культуры Ярым-тепе III в северной Месопотамии. Советская археология, 1982, №4.
8. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва, 1975.
9. Мусейбли Н. Позднеэнеолитические курганы Акстафинского района. Археология, этнология и фольклористика Кавказа. Баку, 2005.

CERAMIC FROM THE II POYLU SETTLEMENT *Najaf Museyibli*

Summary

During the excavations in the II Poylu chalcolithic settlement in the Agstafa region have been discovered a lot of ceramic materials. The types of potteries are, big pitcher, jug, bowl and etc. The colors of these materials are red, brown and sometimes strong grey and pink painted. The composition of the clay of the ceramics is divided into 4 groups. 1) plant mixed 2) clean composition 3) inorganic 4) plant and inorganic mixed. The first and the second groups are "qualitative ceramics", the third groups are "coarse ceramics". From these settlement zoomorphic figurines (dog heads), disk illustrated thinks and faience sickle were found. The faience sickles of the Caucasus were known only in the settlement Leylatepe. The faience sickles have been also discovered from the Ubeyd culture monuments in the Mesopotamia. According to the archaeological materials and radiocarbon analyses the II Poylu settlement, dates back to the first half of the IV millennium B.C.

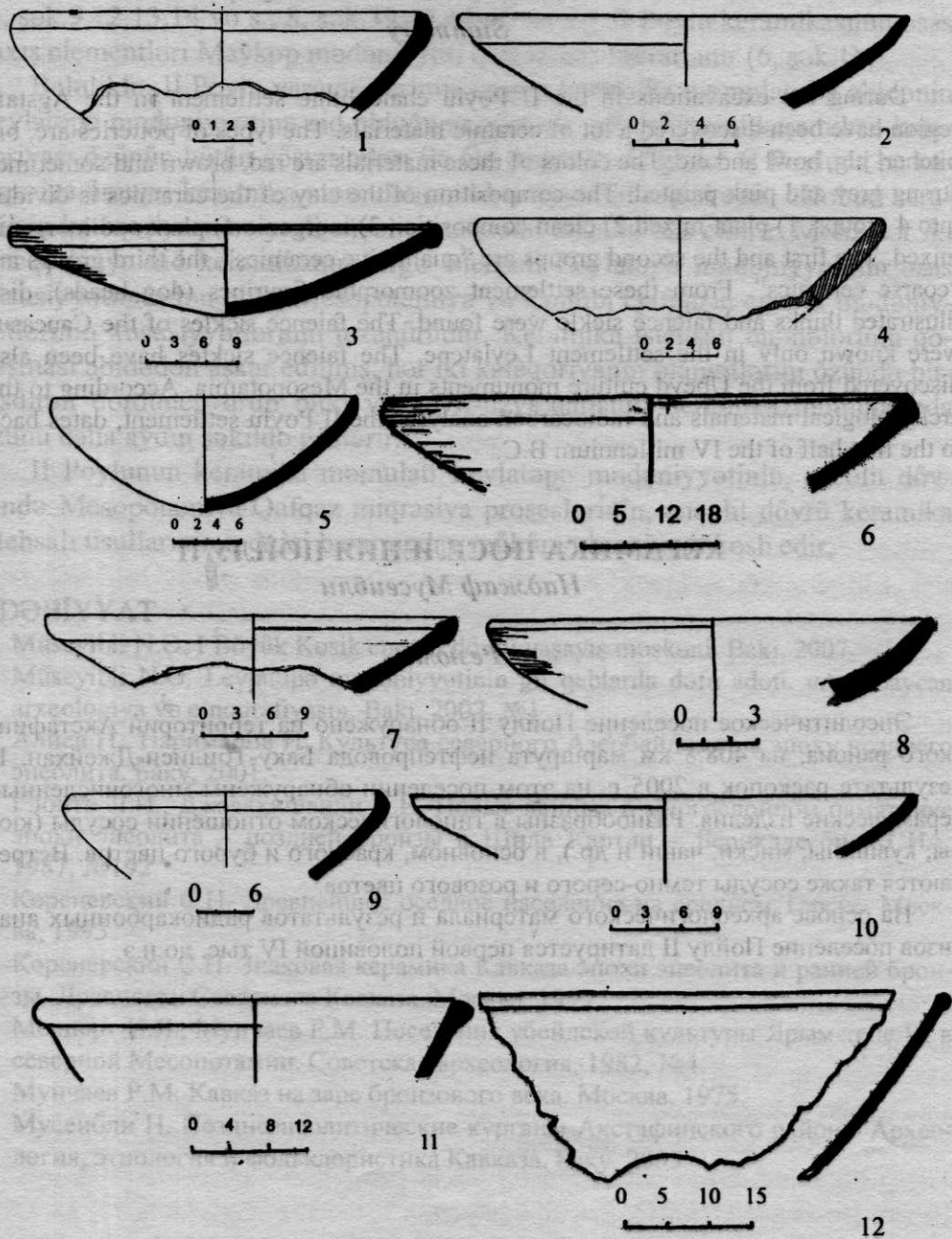
КЕРАМИКА ПОСЕЛЕНИЯ ПОЙЛУ II *Наджаф Мусейбли*

Резюме

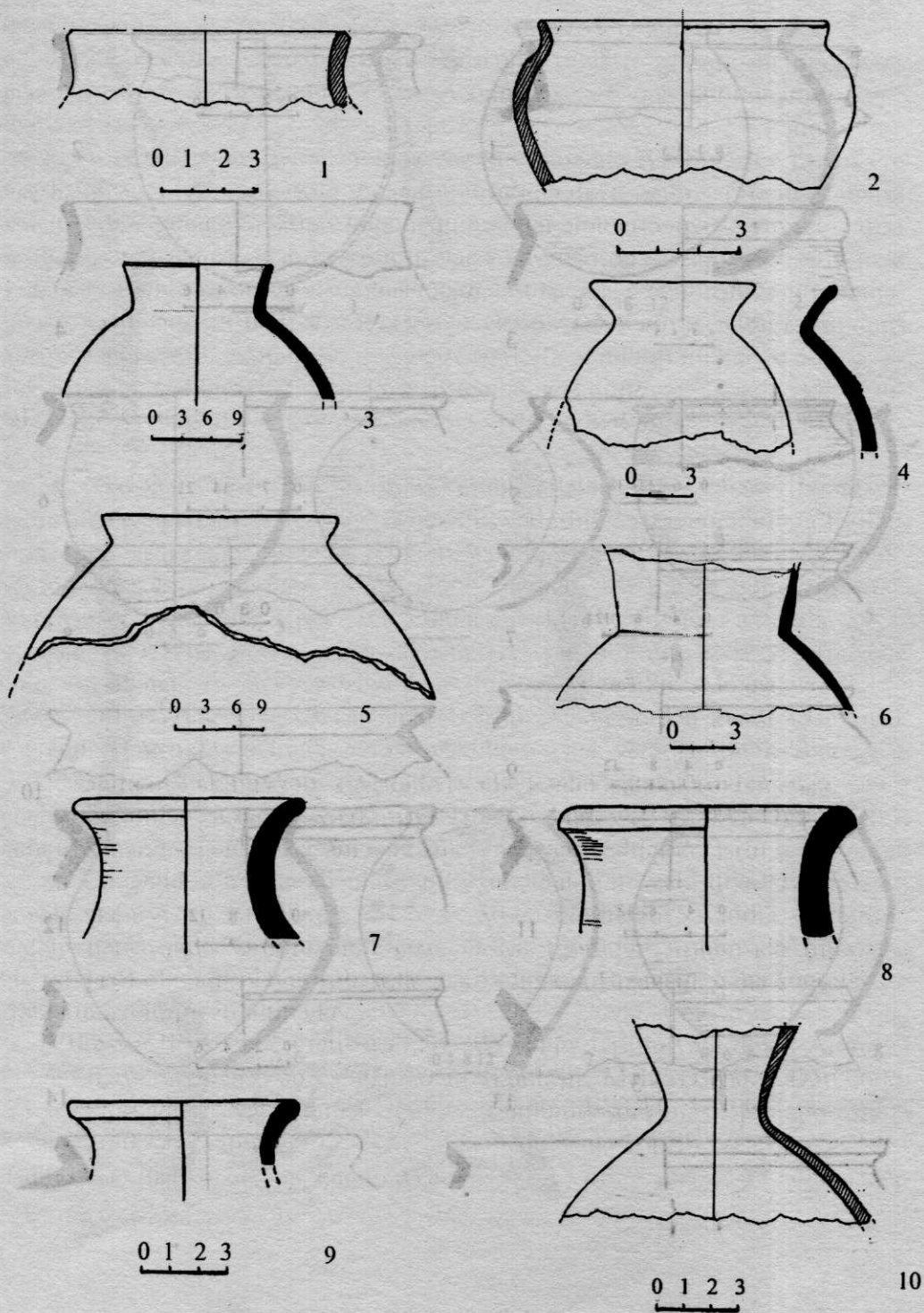
Энеолитическое поселение Пойлу II обнаружено на территории Акстафинского района, на 408.8 км маршрута нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан. В результате раскопок в 2005 г. на этом поселении обнаружены многочисленные керамические изделия. Разнообразны в типологическом отношении сосуды (кюпы, кувшины, миски, чаши и др.), в основном, красного и бурого цветов. Встречаются также сосуды темно-серого и розового цветов.

На основе археологического материала и результатов радиоуглеродных анализов поселение Пойлу II датируется первой половиной IV тыс. до н.э.

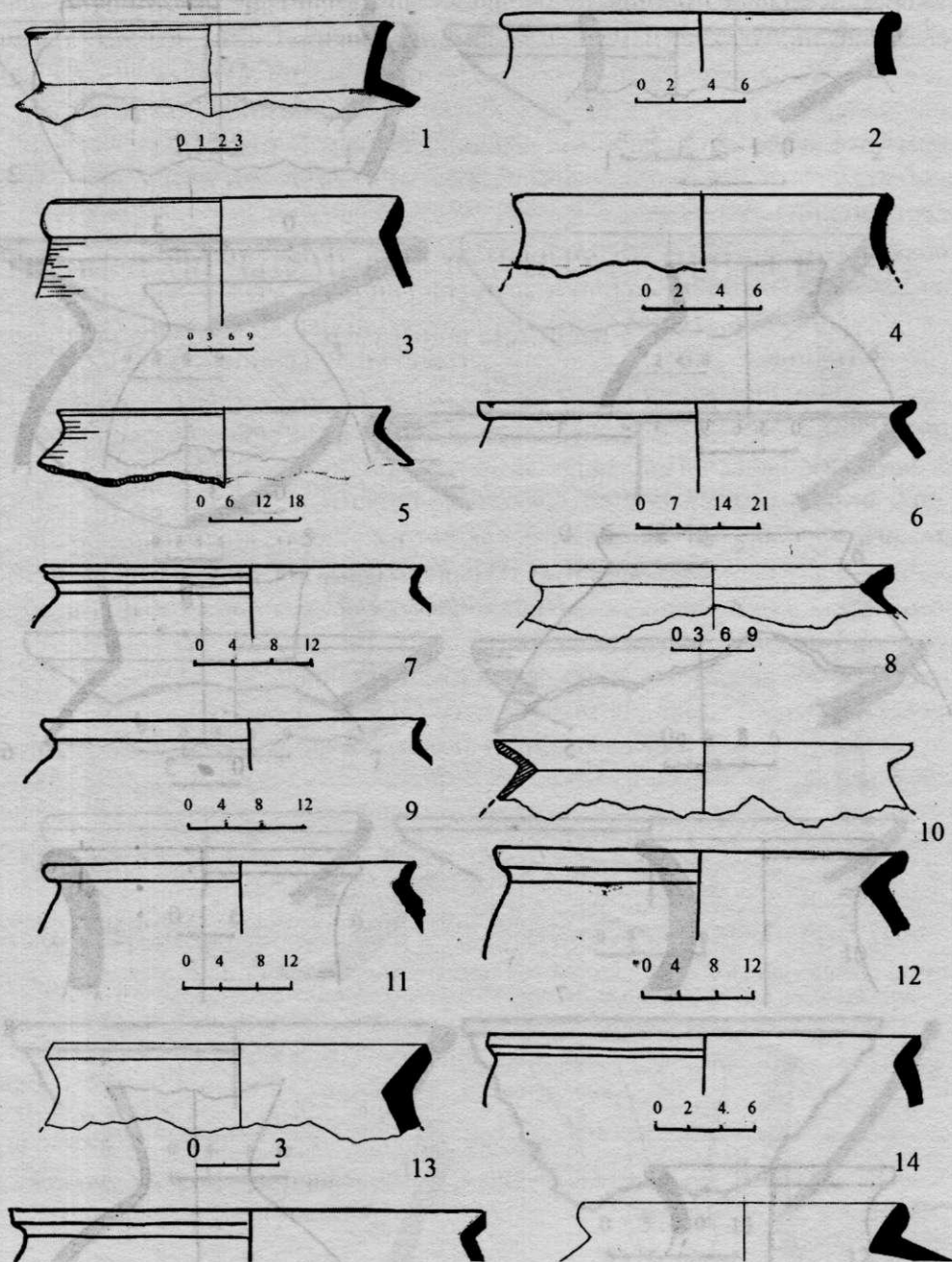
I tablo

II tablo

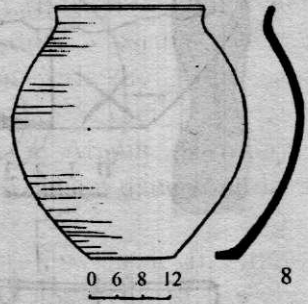
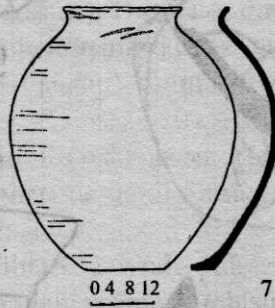
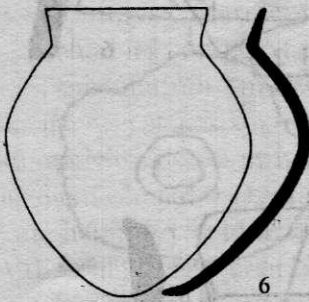
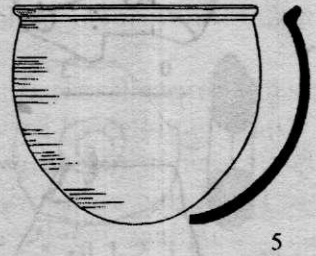
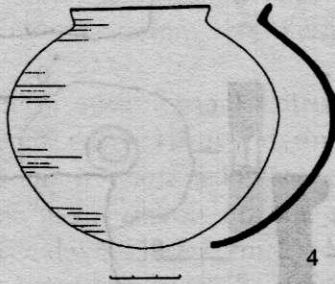
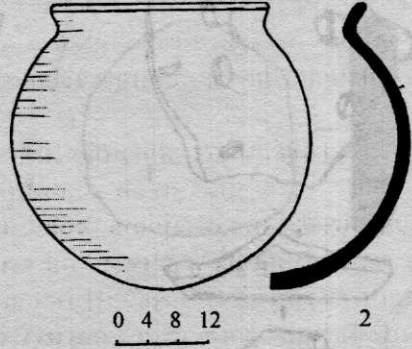
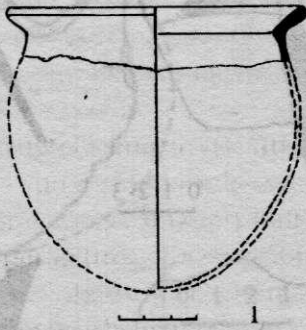

III tablo

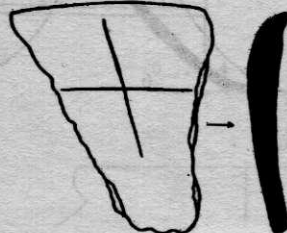
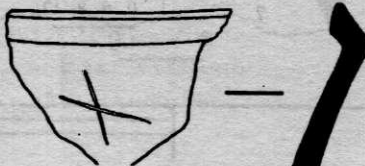
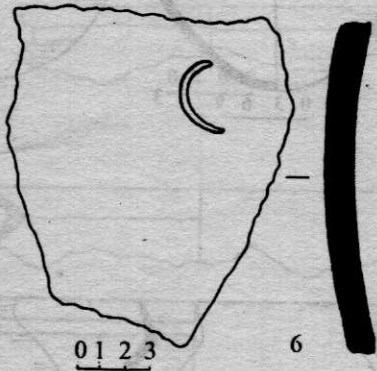
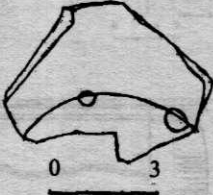
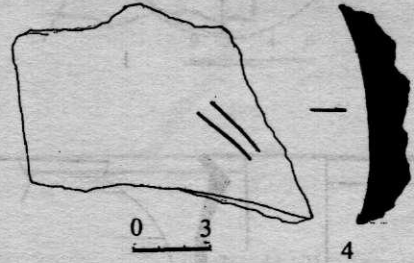
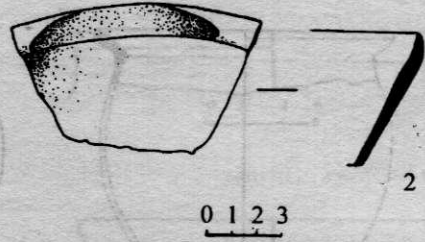
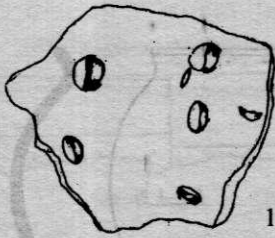

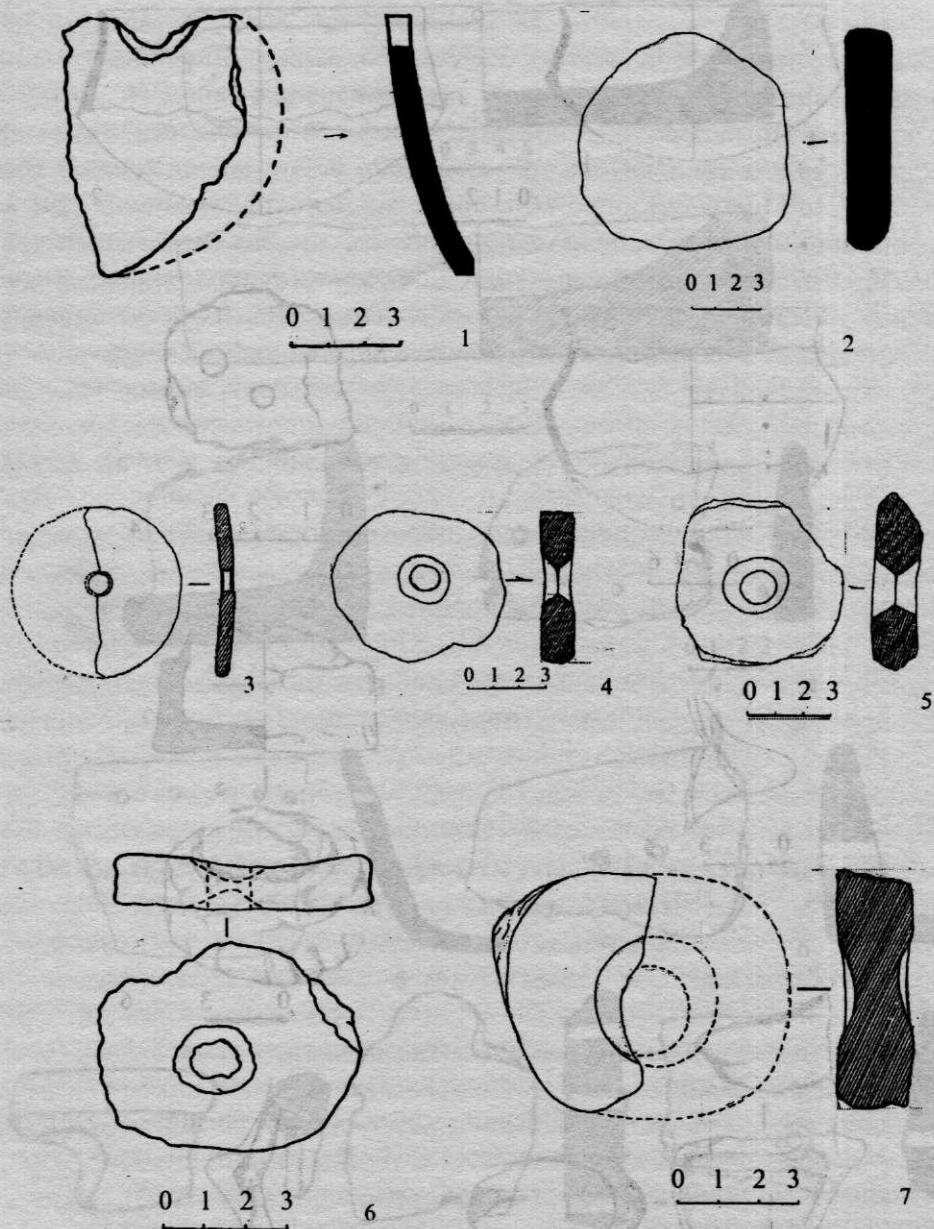
IV tablo

V tablo

VI tablo

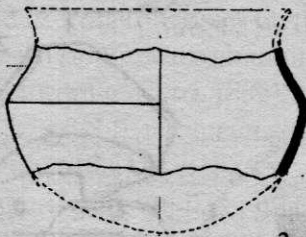
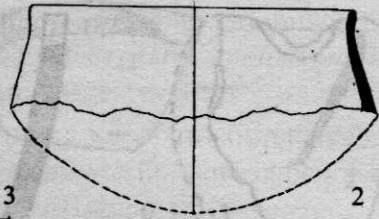

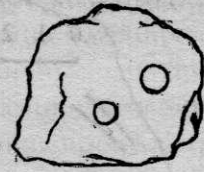
VII Tablo

0 1 2 3

0 2 4 6

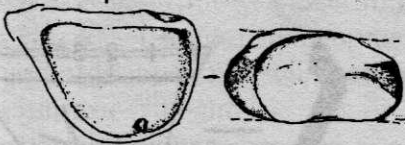
0 1 2 3

0 3 5

0 3

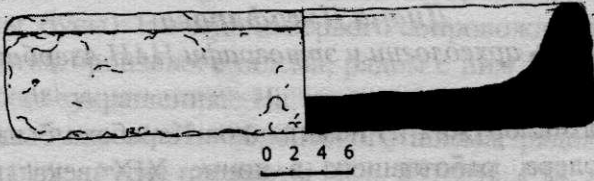
0 1 2 3

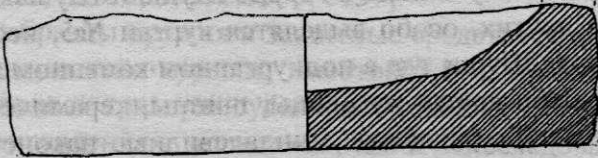
0 3

8

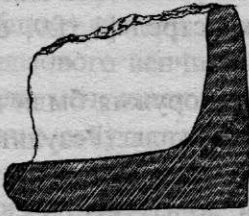
VIII tablo

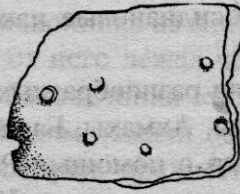
1.

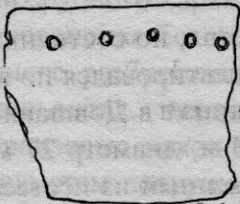
2.

3.

4.

5.

6.

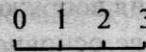
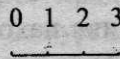
7.

8.

9.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОРУЖИЯ КАРАБАХСКОЙ ГРУППЫ ХОДЖАЛЫ –КЕДАБЕКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Диана Джафарова

(Институт археологии и этнографии НАН Азербайджан)

Первые образцы оружия из памятников Карабаха были найдены при раскопках Э.Реслера, работавшего в конце XIX века преподавателем Шушинского реального училища в городе Шуша и Шушакенд в 1891 и в 1893 гг. Помимо других, особо выделяется курган №5, исследованный в окрестностях города Шуша, где в подкурганном каменном ящике, в числе прочих предметов (браслеты, пуговицы, щипцы, керамические сосуды и т.д.) были найдены обсидиановые миндалевидные наконечники стрел и бронзовый втульчатый наконечник копья листовидной формы [1, с.214-217, f.2, a, b; f.3]. А в курганах №10 и 11 в число остатков материальной культуры входили обсидиановые наконечники стрел [1, f.9, c], как и в кургане №5.

Наибольшее число разнообразных образцов оружия были найдены в памятниках Довшанлы, Ахмахи, Баллукая и Ходжалы. Результаты своих исследований Э.Реслер с помощью Р.Вирхова опубликовал в немецком издании. Эти памятники датируются XII–XI вв. до н.э. [2, с.72].

Результативными были раскопки Э.Реслера и в курганах Довшанлы, расположенных, также как и памятники Баллукая – Сырхавенд, Ахмахи в районе среднего течения реки Хачынчай.

В 1893 и в 1894 гг. (в 1892 г. Э.Реслер не работал, по состоянию здоровья ездил на лечение в Германию, (заодно консультировался по поводу своих изысканий с Рудольфом Вирховым) он раскопал в Довшанлах два кургана (№1 и №2). В первом кургане (высота 10 м, диаметр 27 м) был обнаружен каменный ящик (3,7х 1,4 х 1,5 м), сложенный из неотёсанных глыб, где было совершено коллективное захоронение. Основной захоронённый лежал в вытянутом положении, трое остальных – в разных углах в скрюченном виде. На голове двоих сохранились остатки бронзового шлема [3, л. 42-61; 4, с.17; 1, с.231-235; 2, с.73].

В связи с тем, что за исключением 40 глиняных сосудов, основные образцы материальных остатков являются отдельными типами оружия и сопутствующими предметами, считаем уместным привести описание расположения вооружений.

На голове основного покойника находился бронзовый венчик, рядом были положены длинный меч, секира, кинжал, навершие посоха и другие предметы.

Э.Реслер полагал, что из трех сопровождающих покойника двое были мужчинами и одна женщина (на основании того, что при ней находились кольца, браслеты, бусы). На черепе первого сопровождающего покойника находились остатки бронзового шлема, рядом с ним лежали удила, вилы, кинжал и мелкие украшения. На черепе второго сопровождающего покойника также были остатки бронзового шлема, рядом с ним лежали также удила, вилы и другие предметы [1, с. 231-235, f.14, a, b; f.15; f.16, a, c, h; f.20; f.23; f.25; f.26, a, b; 2, с.73; 5, с137].

Различные образцы оружия и защитные средства входили в комплекс второго Довшанлинского кургана, высотой 5,5 м, диаметром 16 м. Под курганом находились три прямоугольные могилы, лучеобразно расходящиеся в трёх направлениях: могила «а», «в» и неисследованная. Она осталась за пределами раскопанной траншеи. В каждой могиле находились по одному покойнику, захороненному на спине в вытянутом положении, ногами к общему центру. На черепе покойника из могилы «а» находились остатки бронзового венчика, справа от него лежал череп лошади. Около бедра лежали меч, кинжалы, вилы, наконечники копья. В могиле «в» у захоронённого отсутствовал череп. Рядом лежали остатки вооружения – бронзовые и каменные наконечники стрел, предметы конского убора и другие вещи [6, с.34-41; 4, с.17; 7, с.90; 5, с.145, 1-7; 2, с.73, т.45, 57, 58].

Интересные образцы дали также раскопки Баллукая–Сырховендский курган, высотой 9 м, диаметром около 22 м. В курганном погребении, вероятно срубного характера, судя по описаниям Э.Реслера, было обнаружено захоронение без черепа. Рядом лежали кости лошади, быка и собаки. В числе разбросанных по могиле различных предметов, керамика, украшения и т.д., находились также образцы вооружения – небольшие вилы, бронзовые наконечники стрел, бронзовый крюк. К вспомогательным предметам вооружения можно отнести бронзовые массивные втоки (4 экз.), массивную круглую бляху со спирально вкованной бронзовой лентой [6, с.54; 8, с. 216; 4, с.19; 7, с.101-102; 2, с. 74, т.48, 11-17].

Достойное место среди памятников Ходжалы–Кедабекской культуры (второй этап развития) занимают курганы, раскопанные Э.Реслером у сел. Ахмахи. В 1897 г. из восьми обнаруженных курганов он исследовал пять. За исключением одного (№4), во всех раскопанных курганах помимо прочих предметов были выявлены образцы оружия.

По обряду захоронения интерес представляет первый курган (диаметр свыше 16 м, высота 5 м). Под курганом в каменном ящике, также как и в первом Довшанлинском кургане, было захоронено четыре покойника: один вытянутый на спине, и трое сопровождающие его, но в отли-

чие от Довшанлинского не в скорченном, а в сидячей позе. Рядом с основным захороненным лежали бронзовый кинжал и нож, бронзовый литой наконечник копья, кремневые наконечники стрел [8, с.220-221; 7, с.261-263; 26, 27; 12, 75, т.46]. У сопровождающих оружия не оказалось.

Остальные курганы по форме и размерам идентичны первым. Под курганной насыпью второго кургана находился каменный ящик, в котором были захоронены два покойника в сидячей позе – восточной и западной стене. Материальные остатки находились лишь у западной части. Это два бронзовых кинжала «закавказского типа» с ажурным набалдашником, бронзовые, обсидиановые и кремневые наконечники стрел [8, с.222; 221, 158; 9, с. 264-268, f.40; f.30-36; 5, с.148; 2, с. 75, т.46, 40-43, 49].

В третьем кургане в каменном ящике были обнаружены захоронения 9 покойников, один из которых лежал в западной части в вытянутом положении, на правом боку. Рядом лежали бронзовые кинжалы «закавказского типа», костяной наконечник копья. Остальные восемь покойников были захоронены в сидячем положении [8, с. 224; 221, 158; 9, с.268-270, f.41; f.42; 5, с. 148-152; 2, с. 75, т.46, 50, 51].

В пятом подкурганном каменном ящике были захоронены четыре покойника: два из них – у восточной стенки в сидячем положении; двое других расположены в таких же позах друг за другом у западной стенки. Большинство материалов находилось у восточной стены. Помимо прочего (керамика, различные украшения) были найдены также интересующие нас изделия – бронзовое втульчатое копье, бронзовые и обсидиановые наконечники стрел [8, с. 228; 10, с. 159; 9, с. 272, 274, f.80; f.51; f.54; f.63; 2, с.76, т.46, 1, 4, 5, 10].

Следующим памятником, который дал значительные образцы вооружения, является Ходжалинский некрополь. Как было выше отмечено, первые раскопки здесь были проведены Э.Реслером и А.Ивановским в 90-х гг. XIX в. Э.Реслер первым обратил внимание на насыщенность и разнотипность Ходжалинских памятников, выявил новые для древности Азербайджана такие типы сооружений, как лабиринтообразные строения, менгиры, дальменоподобные погребения, курганы и т.д. [4, с.16-17]. В дальнейшем эти сведения дополнились новыми наблюдениями и были внесены некоторые уточнения [11, с.219-220; 12, с. 172; 2, с.83].

В общей сложности из сотни зафиксированных разнотипных памятников, лишь более чем в сорока из них были проведены археологические раскопки. Э.Реслер раскопал 21 курган и 4 каменных ящика; А.Ивановским было изучено 4 погребения; И.Мещаниновым и сотрудниками в 1926 г. – 2 кургана и 3 погребения. Я.Гуммель в 1939 г. открыл 1 курган и

одно погребение; К.Кушнаревой в 1954 г. были раскопаны 2 кургана. Очищены остатки 7 - и пунктов и наконец, Г.Джафаровым в 1984 г. было исследовано 19 погребений [12, 84].

Однако, как это ни странно, только в некоторых из них были найдены образцы интересующих нас материалов. Из анализа этих материалов следует, что будто бы древние жители Ходжалы вели очень мирную жизнь. Но мы можем предположить, что это не совсем верная картина, т.к. находки в Ходжалинском кургане №2 высотой 11,5 м, диаметром 76 м. (Раскопки Э.Реслера, 1895 и 1897 гг. трупосожжения, II тип, большие земляные курганы, XII–XI вв. до н.э.) в числе многочисленных разнообразных предметов (бронзовый котел, трилистник, умбоны, кеглевидные и катушкообразные предметы, украшения, керамика и т.д.) было обнаружено также 40 бронзовых наконечников стрел с опущенными крыльями и удлиненным стержнем, два экземпляра бронзовых литых стрел к оружию и пояс из листовой бронзы доказывают, что в этом кургане был захоронен знатный воин [13, с. 38-40; 7, с.172-174; 14, с.425-432, р.13, f.16; f.17; 15, с. 111; 16, с.87].

Из раскопок Э.Реслера найдены скудные образцы вооружения в большом земляном кургане № 18 (второй тип, в 1897 г. высота 10 м, диаметр 84 м, трупосожжения). Скорее это не оружие, а составная часть вооружения – панцирные пластины и бронзовый пояс [8, с.103-105; 14, с. 433; 10, с.152; 2, с. 87; 15, с. 111-113].

Отдельные виды оружия и другие приспособления были найдены среди материалов кургана №7 (бронзовые наконечники стрел) [13, с.43-44; 15, с. 113; 2, с.88], № 12 (наконечники стрел из обсидиана и кремня, пряжка от пояса) [13, с.43-44; 7, с.179-180; 2, с.89], №19 (бронзовый кинжал с черенком для рукоятки) [8, л.44; 14, с.432-444, р.45; 2, с.89, т.53, 6, 7] из раскопок Э.Реслера, произведенных им в 1895, 1897 гг., в том же Ходжалинском могильнике. Эти курганы относятся к третьей группе Ходжалинских памятников.

Из других памятников, относящихся к третьей группе, исследованной Я.Гуммелем в 1939 г., только в кургане № 120, где были захоронены всадник с двумя конями и женой, были найдены бронзовые, кремневые и обсидиановые наконечники стрел [17, с.12].

Я.Гуммелем же в 1938 г. около селения Каркиджакхан было обследовано место находки клада, где среди других предметов было выявлено шесть экземпляров бронзовых топоров–секир [18, с.77-80, т. II; т. III].

Из памятников Ходжалы, относящихся к первой группе (малые земляные курганы, XIV – XIII вв. до н.э.) только в одном кургане, исследованном

дованном. Джафарзаде, были обнаружены кремневые (1) и обсидиановые наконечники (3) стрел [19, с.30]. При раскопках каменного ящика №39, произведенных под руководством акад. И.И. Мещанинова, были обнаружены обсидиановые и кремневые наконечники стрел миндалевидной формы с выемкой у основания [20, с.226-227].

В 1984 г. Г.Джафаров проводил археологические изыскания в Ходжалинском могильнике [2, с.96]. Целью было уточнение координат и проверка состояния сохранности раннее известных памятников, а также проведение разведочных и раскопочных работ. Было раскопано 19 каменных ящиков, в основном вновь зафиксированных памятников (это левобережье реки Илису, левого притока Ходжалычая). В погребениях № 9 (железный наконечник копья) и №15 (бронзовый черенковый кинжал) были найдены образцы оружия.

Продолжая перечень памятников Ходжалинского некрополя, в которых находили отдельные виды вооружения, надо отметить также раскопки, проведенные А.А.Ивановским в 1896 г. Различные образцы оружия были найдены в каменном ящике №83 (черешковый бронзовый кинжал [21, с.150, т.III, 12] с отдельно отлитым ажурным навершием, в погребении № 84 [21, с. 150, т.III, 4; т.V, 5] (такой же, как в каменном ящике № 83, бронзовый кинжал железный, втульчатый наконечник копья), в №86 (такой же, как и предыдущие кинжалы, обсидиановые наконечники стрел миндалевидной формы) [21, с.150, т.III, 10; т.VII, 11-14].

А.Ивановский в том же году параллельно вел раскопки в других памятниках Карабаха, где в некоторых из них находил предметы вооружения. Так, в каменном ящике кургана №81 у сел. Гюльятаг (на левом берегу речки Гюльятаг, впадающей в р. Хачинчай) в числе других были найдены бронзовый кинжал и два железных наконечника копья [21, с.146, т.III, 12; т.V, 37; 12, 81]. А в кургане №82 у сел. Ванк бронзовый кинжал и шесть обсидиановых наконечников стрел [21, с.147, т.III, 1; т.VII, 11-14; 2, с. 81].

Им же в курганах Дамголу, также были обнаружены помимо других интересных предметов, некоторые образцы оружия. В кургане № 78 – бронзовый кинжал, кремневые (6 шт.) и обсидиановые (9шт.) наконечники стрел [21, с.143, т.III, 9; т.VII, 11-14; 2, с.80]; в кургане №79 – бронзовый кинжал и железное копьё [21, с.145, т.III, 6; т.V, 6; 2, с.80].

После раскопок в Дамголу – Гюльятаг – Ванк - Ходжалы, А. Ивановский продолжил свои изыскания у сел. Карабулаг (или – Чинары), на берегу Куру-чая. Здесь было обнаружено свыше 20-и курганов, в пяти из которых он вел раскопки. Это знаменитые богатые Карабулагские кур-

ганы, в которых были обнаружены многочисленные и разнообразные образцы материальной культуры, в том числе и оружие, притом, только в двух курганах. В кургане №88 (это общая нумерация памятников, исследованных А.Ивановским в Закавказье, а по Карабулагу №2) были найдены бронзовый кинжал и 5 экземпляров обсидиановых наконечников стрел [21, с.156, т.VII, 11-14, 15]. А в кургане №91 (№5, причем самый богатый), помимо многочисленных керамических сосудов, украшений из слоновой кости, бронзы и т.д., здесь нашли 6 наконечников стрел из яшмы, 28 экземпляров наконечников стрел из обсидиана и 12 экземпляров стрел из бронзы (так называемые «закавказские стрелы с опущенными крыльями»). Сюда же можно добавить и костяные изделия для тетивы лука [21, с.160, т.XV, 27-29, 30-35].

Возвращаясь к археологическим изысканиям Э. Реслера, надо упомянуть о его работе в 1896 г. у селения Абдал – Гюлаблы, где он зафиксировал разнотипные памятники [22, с.27-41; 10, с.106-108; 2, с.156]. Это так называемые «погребения гявуров», «цыганские погребения» (так называли местные жители), а также курганы. В памятниках первой группы он раскопал 36 каменных ящика, в нескольких из которых были найдены бронзовые наконечники стрел «закавказского типа».

Заметное место в изучении Ходжалы–Кедабекской культуры в целом, а также оружия и военного дела, в частности, занимают богатые курганы предгорного и низменного Карабаха, исследованные Г. Джафаровым в 80-х гг. XX века. Это великолепные курганы Борсунлу, Беимасаров и Сарычобан.

Под земляной насыпью Большого Борсулинского кургана (№8, раскопки 1982 г., высота 7 м, диаметр 80 м) была выявлена огромная могильная камера общей площадью 256 м² (32x8x4м) [23, с.3-12; 111, 57-60; 2, с.102-109].

Могила была перекрыта круглыми бревнами из твердых пород в два, три, а местами - четыре наката, между которыми был толстый слой из камышового настила. Несмотря на ограбление, произведенное еще в древности, ученым удалось воспроизвести или, точнее, восстановить первоначальный погребальный обряд, а также порядок расположения инвентаря.

Как было установлено, в обширной могильной камере был захоронен племенной вождь в сопровождении девяти слуг и наложниц. Здесь были найдены многочисленные образцы материальной культуры – керамические сосуды, всевозможные украшения (металлические, пастовые, стеклянные, костяные, из слоновой кости, перламутры, золота и т.д.), удила

различного типа из бронзы и костяных пластинок и приспособления для конской узды, плоские топоры, долота, стамески, булава и многое другое. Среди несметного разнообразия предметов выделялись и образцы оружия и части вооружения. Это бронзовые наконечники стрел раннего типа, наконечники копий, топоры-секиры, панцирные пластинки [23, p.9, 10, 14, 15; 111, 58, 59; 2, с.105-106, т.77, 4; т.78, 1-8; т.79, 1-4].

Важным элементом являются также захоронение восьми коней с полным набором уздечек и другими приспособлениями.

Как ни парадоксально, но в другом, по размеру чуть уступающем Борсунлинскому, Беимсаровском кургане [24, с.155-170; 25, с.60-62; 16, с.109-114] в числе разнообразных предметов образцы вооружения не были зафиксированы. Хотя и громадный размер могильной камеры (200 м² – 20x10x6 м), пышное захоронение племенного вождя в сопровождении слуг, конских захоронений (6 особей) – все это указывает на принадлежность этого загробного сооружения богатому и всесильному племенному вождю-военачальнику. На это указывает и наличие захоронения коней с множеством украшений. Может быть, еще в древности, проникшие в погребальное сооружение грабители унесли оружие всё до единого?

Многочисленные образцы оружия, защитных средств для воина, а также захоронение боевых коней мы встречаем в другом знаменитом Карабахском кургане – памятнике XII–XI вв. до н.э.-Сарычобан. Курган входил в группу памятников, расположенных на окраине одноименного квартала (мехелле) сел. Хындырыстан Агдамского района. В 1986 г. был исследован один земляной курган из этой группы, земляная насыпь которого была разрушена при строительстве водохранилища. Под насыпью кургана вскрыта могильная камера в форме правильного креста, ориентированная по четырём сторонам света. Камера перекрыта толстыми бревнами в два или три наката (как в Борсунлинском кургане).

Могильный комплекс состоит из двух пересекающихся прямоугольно – удлиненных камер: одна по направлению север–юг, другая – восток–запад и условно разделен на пять камер (центральную, северную, западную, восточную и южную). В центральной камере на специальном ложе был захоронен племенной вождь в сопровождении двух слуг. В разных камерах в общей сложности были захоронены 16 коней (правда, в расчлененном виде), причем, в основном взнузданные [26, с.191-207; 2, с.114-122].

За исключением двух керамических сосудов, остальные предметы, обнаруженные в Сарычобанском кургане, так или иначе, связаны с оружием или же со средствами и приспособлениями для вооружения. Это

бронзовые наконечники стрел «закавказского типа» с опущенными крыльями, копье, кинжал, панцирные пластинки, бляхи-обоймы, скипетр, приспособления для тетивы лука, бронзовые удила, различные конские украшения, остатки кольчуги [25, с.62; 2, т.96; т.97; т.98; т.99; т.100; т.101] и т.д. К сожалению, как и предыдущие богатые курганы Карабаха (Борсунлу и Беимсаров), Сарычобанский курган также был ограблен еще в древности, чему имеется много доказательств. Упомянем хотя бы хорошо сохранившийся грабительский ход, примыкающий к западной камере, остатки пожарища, хаос, сотворённый в камерах и т.д. Но, несмотря на это, даже после ограбления в погребении осталось много предметов, в том числе и оружие (например, только наконечников стрел было свыше 130 экземпляров) [26, с. 191-206].

Этим исчерпывается перечень раскопанных археологических памятников Карабаха, в которых обнаружены образцы оружия и военного дела. К сожалению, в силу различных (в основном объективных) причин в 90-х гг. XX века на территории Карабаха археологические раскопки не проводились. И только благодаря финансовой поддержке международного консорциума вдоль предполагаемого маршрута нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан удалось провести археологические изыскания. Зафиксирован, картографирован и изучен ряд археологических памятников. В одном из них, находящемся вблизи сел. Борсунлу Геранбойского района, помимо других предметов, выявлены также бронзовый кинжал, каменные (кремневые и обсидиановые) наконечники стрел миндалевидной формы, а также бронзовые наконечники стрел подтреугольной формы, с четко выделенными крыльями [27, с.39, т.14, 1-5, 8, 9]. Хотя географически Геранбойский район скорее Гянджачайский регион, нежели Карабахский, тем не менее, считаем своим долгом упомянуть и об этой интересной находке последних лет. Курган датируется концом II – началом I тыс. до н.э.

ЛИТЕРАТУРА

1. ZE VBGAEU, Berlin: 1894
2. Джафаров Г.Ф. Азербайджан в конце IV тыс.- в начале I тыс. до н.э.(на азербайджанском языке)
3. Дело АК : Архив ЛОИА, Ф.1, №130/1891
4. ОАК за 1894г. СПб, 1896 г.
5. Кушнарёва К.Х. Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе//Советская археология, 1957, вып 27.
6. Дело АК: ЛОИА
7. ZE VBGAEU, Berlin: 1899
8. Дело АК : Архив ЛОИА, Ф.1, №48/1897

9. ZE VBGAEU, Berlin: 1896
10. ОАК за 1897г. СПб, 1900 г
11. Исмаилов Г.С. Новые материалы по древней металлургии и с Юго-Восточных склонов Малого Кавказа // Изв. АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права, 1974, №3
12. Кушнарера К.Х. Археологические работы в 1954 году в окрестностях сел. Ходжалы //МИА СССР, Москва-Ленинград, Наука, 1957
13. Дело АК : Архив ЛОИА, Ф.1, №60/1895
14. ZE VBGAEU, Berlin: 1898
15. Кушнарера К.Х. Ходжалинский могильник //ИФЖ АН АССР, 1970, №3
16. Алиев В.Г. Поселение Эпохи поздней бронзы и раннего железа в Баба-Дервише // Материальная Культура Азербайджана. Баку : Наука, 1976, 7 том. (на азербайджанском языке)
17. Гуммель Я.И. Археологические разведки и раскопки по районам Азербайджанской ССР. Отчеты по экспедициям 1939 г. Научный архив ИИ НАН Азербайджана.
18. Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорно-Карабахской Автономной области в 1938// Изв. Аз. Фан СССР.1939, №4
19. Джафарзаде И.М. Ходжалинская экспедиция. Земляной курган №5 // Изв. Аз. Фан СССР, 1941, №2
20. Мещанинов И.И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорный Крабах и Нахичеванский край, наряженной в 1926 г. Обществом изучения Азербайджана// Сообщ. ГАИМК. Ленинград, 1926, №1.
21. Ивановский А.А. По Закавказью. МАК, Москва, 1911, вып. 6
22. Дело АК : Архив ЛОИА, Ф.1, №36/1896
23. Джафаров Г.Ф. Борсуслу – погребение племенного вождя. Баку: Элм, 1984
24. Джафаров Г.Ф. Курган у сел. Беимсаров в Азербайджане // Российская Археология. Москва, 1993, №3.
25. Джафаров Г.Ф. Карабахские курганы периода разложения первобытно-общинного строя // История и её проблемы. Баку, 1997, №2.
26. Джафаров Г.Ф. Курганы эпохи поздней бронзы вблизи Сарычобана // Российская Археология. Москва, 1993, №3.
27. Кошкарлы К., Мусеибли Н., Ашуров С. Борсунлинский курган. Баку: Элм, 2003

XOCALI-GƏDƏBƏY MƏDƏNİYYƏTİNİN QARABAĞ QRUPU SİLAHLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Diana Cəfərova

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Xocalı- Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin Qarabağ qrupu silahlarının öyrənilməsi səviyyəsi tədqiq olunur, bununla yanaşı müxtəlif tip silahlar tapılmış arxeoloji abidələr (Xocalı, Dovşanlı Axmaxı, Ballıqaya, Dəmqolu, Gülyataq, Qarabulaq, Abdal- Gülablı, Borsunlu, Bəyimсарov, Sarıçoban, Şuşa) haqqında məlumat verilir.

Bizim tədqiqatların xronoloji çərçivəsi son tunc və ilk dəmir dövrünü, e.ə. XIV-VIII əsrləri əhatə edir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan ərazisində aparılan ilkin arxeoloji qazıntılar məhz bu dövrün abidələrində aparılmışdır.

Qarabağ, öz növbəsində, Azərbaycanda ilkin qazıntılar aparılmış çox nadir bölgələr içərisində olmuşdur. Burada ilk arxeoloji qazıntıları XIX əsrin sonunda E.Resler və A.İvanovski aparmışlar. 1920-1930-cu illərdə isə Qarabağ bölgəsində Azərbaycan arxeologiyasının təşəkkülü və inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş peşəkar alimlər-Meşşaninov, T.Passek, B.Latınlı, İ.Cəfərzadə, Y.Hümmel- əvəzsiz rol oynamışlar.

Qarabağ qrupu silahlarının tədqiq olunmasında H.Cəfərovun XX əsrin 80-ci illərində aşkar edib, elmi ədəbiyyata daxil etdiyi möhtəşəm kurqanlar xüsusi yer tutur.

RESEARCH OF WEAPON OF KARABAKH GROUP OF KHOJALY- GADABAY CULTURE

Diana Jafarova

Resümə

The article is about the study of weapon patterns of Karabakh group of Khojali-Gadabay culture of the XIV-VII centuries B.C. The author notes that the late Bronze and early iron periods are the characterized by the first archaeologically researched monuments of Azerbaijan. Karabakh was one of the rare places of Azerbaijan where the pioneers of archaeology such as E.Resler and A.Ivanovski made archaeological researches.

The author also gives the description of monuments where were found the patterns of various patterns of arms.

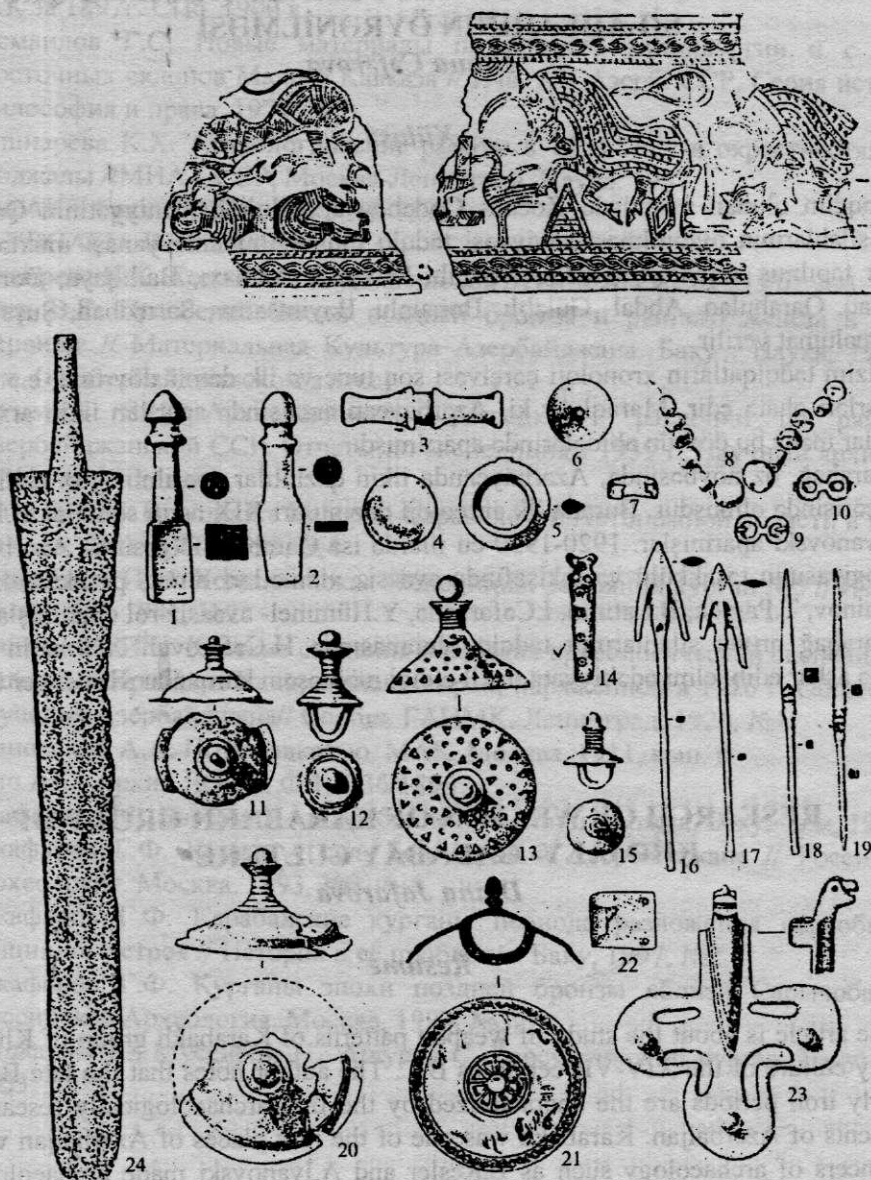

Рисунок 4. Материалы из Ходжалинского кургана №2 (раскопки Э.Реслера)

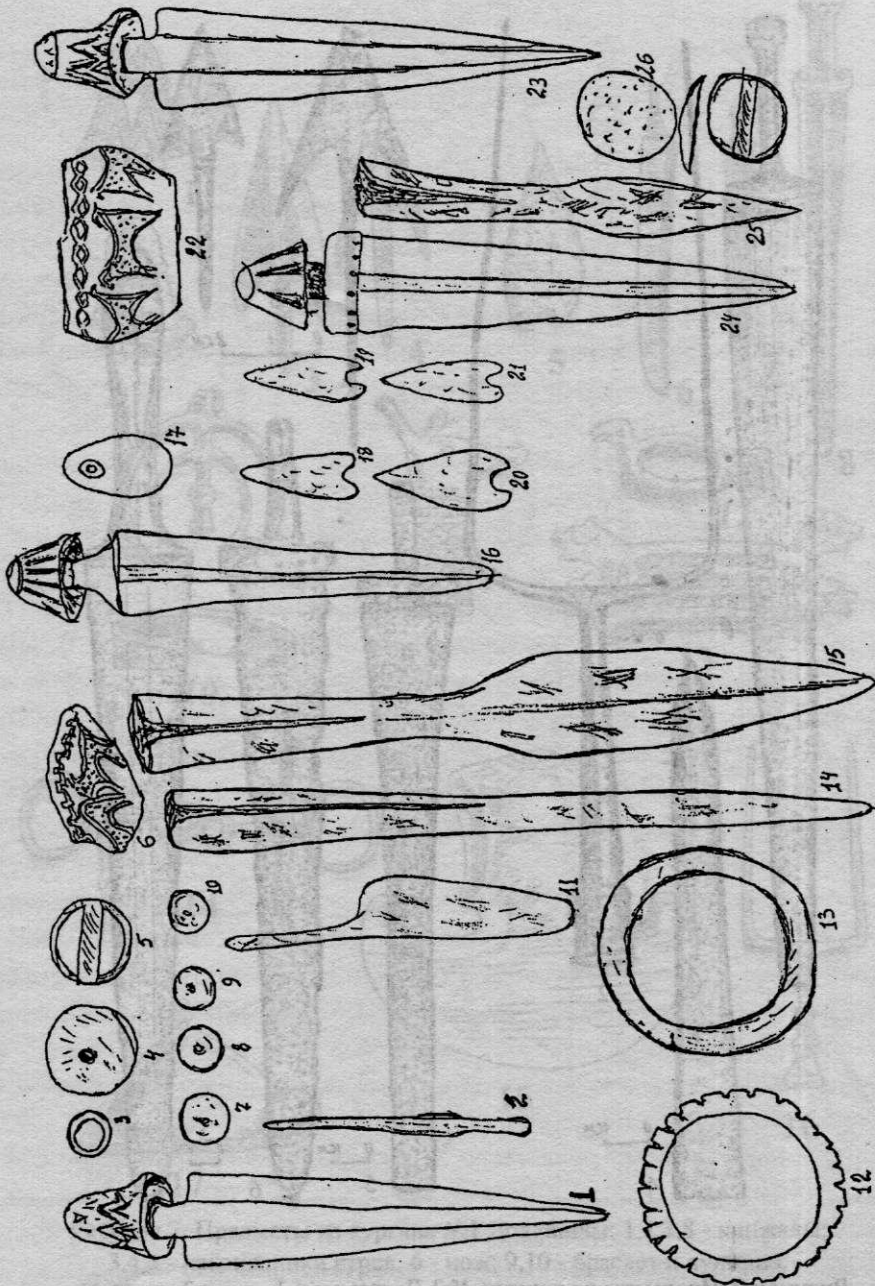

Рисунок 5. 1-15 - материалы из погребения №81 Гюльятэг; 16-26 из погребения Ходжалы (16-21 - №82; 22,23 - №83; 24,25,26 - №84). Раскопки А.А.Ивановского

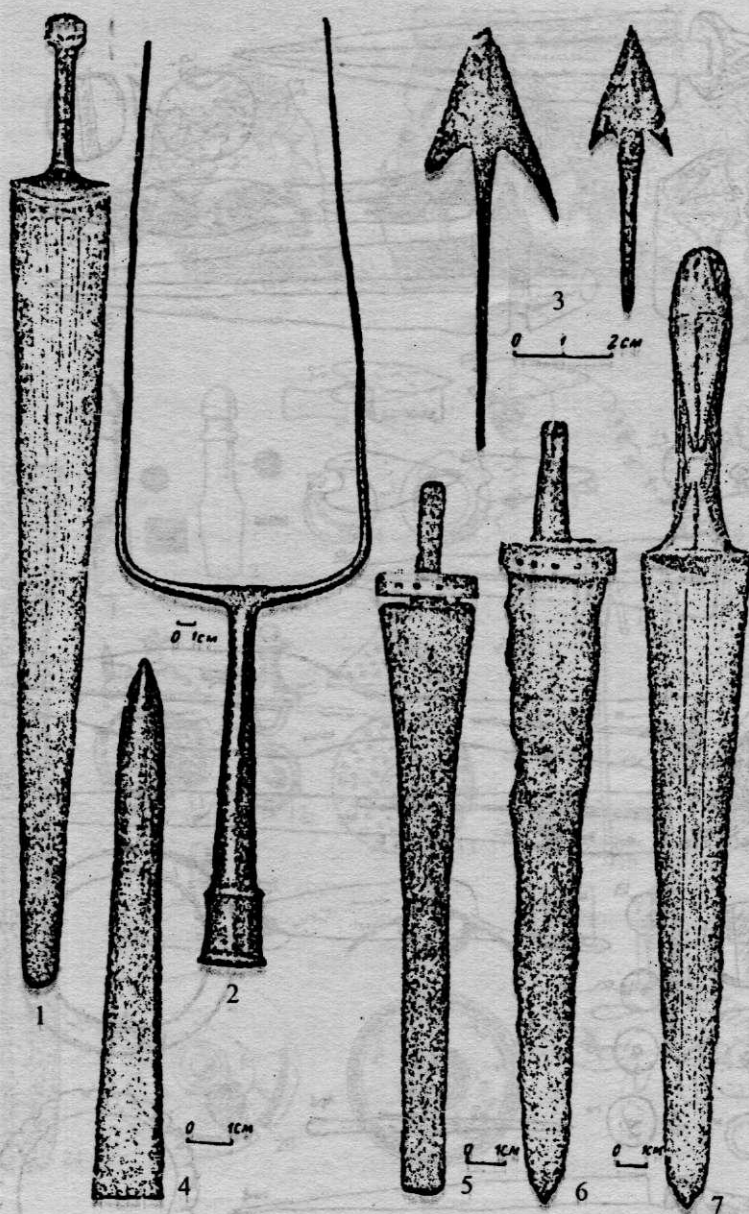

Рисунок 9. Предметы из кургана №2 Довшанлы: 1 - меч; 2 - вилы;
3 - наконечник стрелы; 4 - наконечник копья; 5,7 - кинжалы

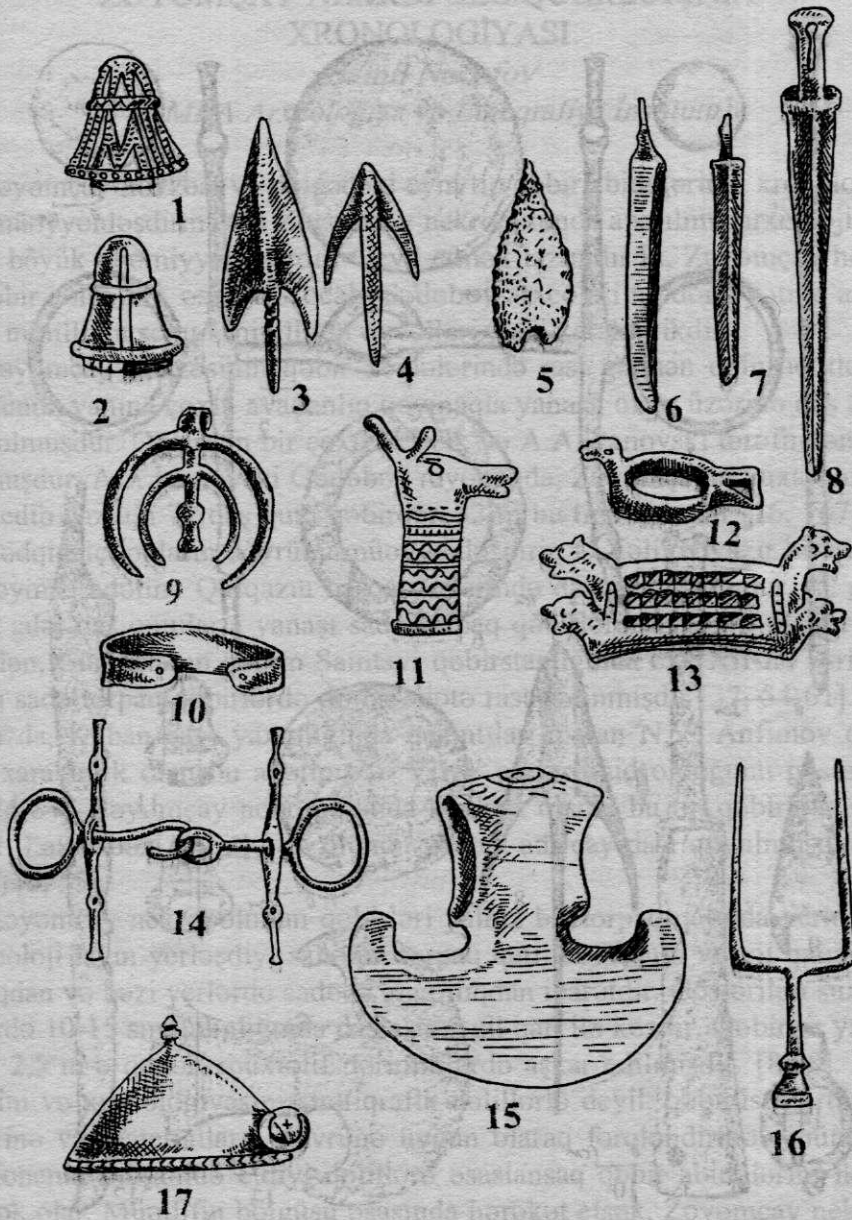

Рисунок 7. Предметы из кургана №1 Довшанлы: 1,2,7,8 - кинжалы;
 3,4,5 - наконечники стрел; 6 - нож; 9,10 - браслет и лунница;
 12,13 - пряжки от пояса; 17 - украшение в виде шлема; 14 - удила;
 15 - топор-секира; 16 - вилы

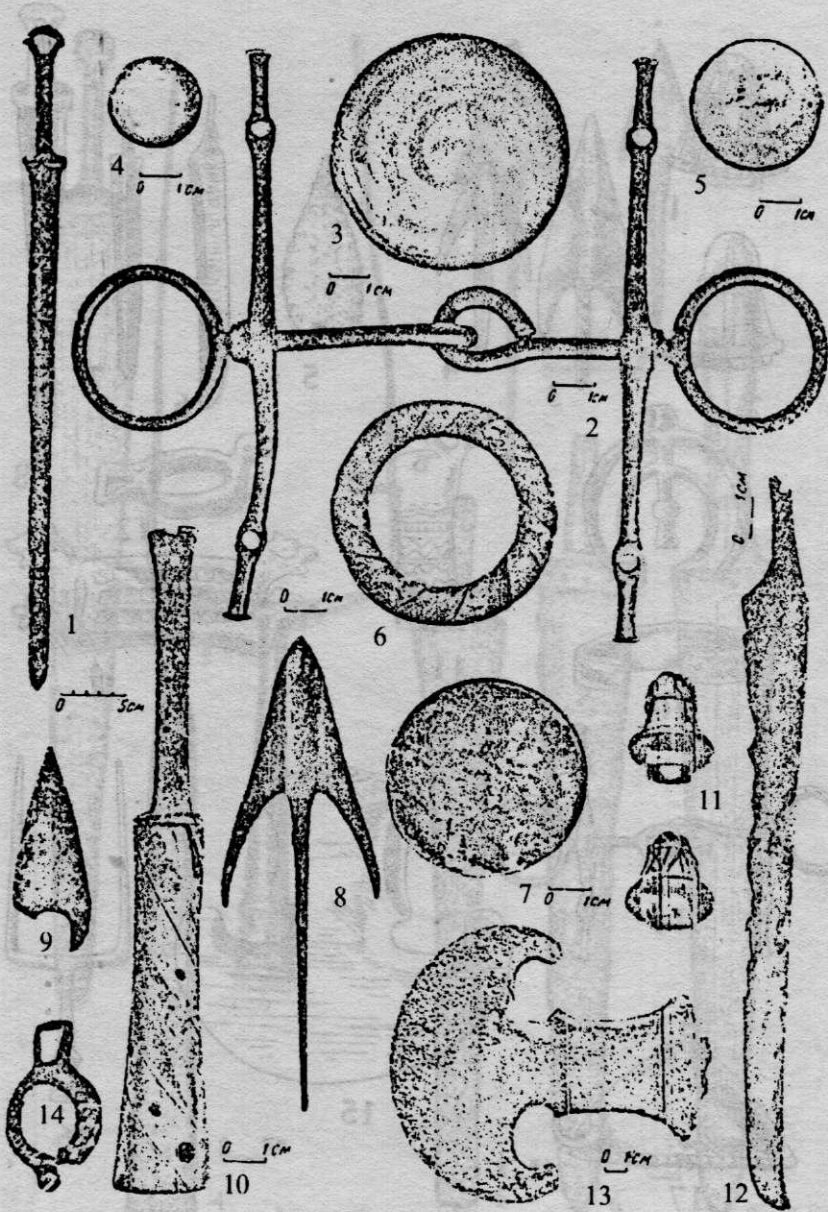

Рисунок 8. Предметы из кургана №1 Довшанлы: 1 - меч; 2 - удила;
3,7 - бляхи; 4,5 - пуговицы; 6 - кольцо; 8,9 - наконечники стрел;
10 - долото; 11 - кинжалы; 12 - нож; 13 - секира; 14 - колечко-пряжка

ZƏYƏMÇAY NEKROPOLU QƏBRLƏRİNİN XRONOLOGİYASI

Samil Nəcəfov

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Zəyəmçay hövzəsi və bölgədəki eyni tip qəbir abidələrinin xronoloji dövrünü müəyyənləşdirməkdə Zəyəmçay nekropolunda aparılmış arxeoloji qazıntıların böyük əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələri, əsasən Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə aid olub e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəlləri üçün xarakterikdir.

Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrində rast gəlinən dəfn adətlərindən biri ölünün yanına çoxlu avadanlıq qoymaqla yanaşı, onun üzərinə daş tökmək adəti olmuşdur. Onlardan bir çoxu V.Belk və A.A.İvanovski tərəfindən tədqiq olunmuşdur. A.A.İvanovski Gədəbəy rayonunda, Zəyəmçayın yuxarı axarında aşkar edib qazdığı 72 daş qutu qəbirdən 32-ni bu tipə aid edir [16, 167]. Buna görə tədqiqatçı onların dövrünü müəyyənləşdirir. C.Xəlilov yazır ki, qəbirlərə daş qoymaq adətinə Qafqazın başqa yerlərində də təsadüf olunur. O, göstərir ki, bu adət daş qutularla yanaşı sadə torpaq qəbirlərə də şamil olunur [4,66]. Məsələn, Gürcüstanın qədim Samtavr qəbiristanlığında e.ə. XII-IX əsrlərə aid edilən sadə torpaq qəbirlərdə də bu adətə rast gəlinmişdir [37, 54-61]. Şimali Qafqazda, Kuban çayı yaxınlığında qazıntılar aparan N.V. Anfimov qəbirlər üçün xarakterik olan bu adətin e.ə. VII-V əsrlərə aid olduğunu göstərmişdir [10, 74-84]. Zəyəmçay nekropolunda konkret olaraq bu tip qəbirlərə rast gəlinmir. Lakin bəzi qəbirlərdə ölünün yanına adi çay daşı qoyulmuşdur (qəbir № 45) [6, 55].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirləri yalnız bir torpaq qatında yerləşmişdir. Bu geoloji layın yerləşdiyi sahənin torpaq qatı narın qum və gil qatışıq şoran torpaqdan və bəzi yerlərdə sadəcə çınqılqandan ibarətdir. Göstərilən suxur bəzi yerlərdə 10-15 sm qalınlığında daşlaşmış gil qatı ilə kəsilir. Qəbirlər yalnız bu qatda 2,5 m-ə qədər, müxtəlif dərinliklərdə aşkar edilmişdir. [8,58]. Onların tiplərini və xronologiyasını stratigrafik dəlillərlə deyil, qəbirüstü örtüyün xarakterinə və materialların dövrünə uyğun olaraq fərqləndirmək mümkündür. Q.İ. İonenin müşahidə etdiyi dəlillərə əsaslanaraq qəbir abidələrini iki qrupa bölmək olar. Müəllifin bölgüsü əsasında hərəkət etsək, Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrində də Xocalı- Gədəbəy tipli şargövdəli, çiynlərində qulpa oxşar göbələkvari çıxıntısı olan gil qablar təsadüf edilən qəbirləri e.ə. XIII əsrin sonu IX əsrin başlanğıcına aid edə bilərik. Nekropoldakı bəzi qəbirlərdə belə qablar aradan çıxır və onların əvəzində gil nehrələr, darboğazlı, şaquli qulpları olan gil qablar tapılır. Belə qəbirlərdə tunc əşyalar da az tapılır. Bu tip

qəbrləri Q.İ. İone Mingəçevir materialları əsasında e.ə. X-VIII əsrlərə aid etmişdir [17, 36-60].

Zəyəmçay hövzəsi də daxil olmaqla Azərbaycanın qərb bölgələrində tapılmış, çox bükülü ölümlər dəfn edilmiş torpaq qəbirlərin çox hissəsini S.M. Qaziyev tuncdan dəmirə keçid dövrünə, daha doğrusu e.ə. IX-VIII əsrlərə aid etmişdir [18, 13-14]. Zəyəmçay nekropolundakı torpaq qəbirlərin cəmi 13-ündə (qəbir № 8,36,39,58,59,60,77,99,105,106,108,127,130) skelet aşkar olunmuşdur [6]. Bünlardan isə 36 və 39 nömrəli qəbirlərdə skeletlər çoxbükülü vəziyyətdə basdırılmışdır [6,38-40,43-46]. Zəyəmçay nekropolunun 130 qəbir abidəsinin heç birində kütləvi dəfnin izlərinə rast gəlinməmişdir. Yalnız tək bir cə - 8Nəli torpaq qəbirdə qoşa dəfn müşahidə edilmişdir [6, 11]. Lakin V. Belkin, A.A. İvanovskinin Zəyəmçayın yuxarı axarlı hövzəsində aşkar etdiyi qəbirlərdəki dəfn adəti hövzənin qəbir abidələri içərisində kütləvi dəfnin də mövcud olduğunu göstərir. C.Xəlilov qeyd etmişdir ki, kütləvi dəfn həyata keçirilmiş qəbirləri bəzi əlamətlərinə görə tək dəfnli qəbirlərdən əvvəlki dövrlərə aid etmək olar [4, 129].

Zəyəmçay nekropolunun bəzi qəbirlərində (qəbir № 5, 27, 71, 96) ölümlər, əsasən avadanlıqların üzərinə qoyularaq basdırılmışdır. Belə ki, 5, 27 və 71 №-li qəbirlərdə ölünün başı kúpənin içərisində, 102 №-li qəbirdə isə qolları, başı, çiyinləri xeyrələrin üzərinə qoyulmuşdu [6, 9, 30, 78, 101]. Bu cür dəfn adəti rast gəlinən qəbirləri S.M. Qaziyev Qəbələ qazıntılarına əsasən dəmir dövrünün əvvəllərinə aid edir [5, 239-240].

Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrinin xronologiyasını müəyyənləşdir-məkdə qəbirlərdən tapılan keramika məmulatı xüsusi yer tutur. Zəyəmçay hövzəsinin bəzi keramika nümunələri son tunc-ilk dəmir dövrünün ilkin mərhələsinə (e.ə. XIV-XIII əsrlər) aid edilir. Keramika nümunələrinin əksəriyyəti orta səviyyədə cilalanmışdır. Boğaz hissələrində batıq kanalvari xətlər vardır [14, 21-22; 26, 124-125]. Gəncəçay hövzəsinin keramikası ilə bu cür yaxınlıq Zəyəmçay nekropolu materiallarında da hiss olunur. Belə ki, nekropolun bəzi qəbirlərindən (qəbir № 3, 5, 23, 47, 61, 72, 75, 76, 101, 120 və s) tapılan orta tutumlu kúpə tipli qabların ağız və oturacaq ölçüləri eyni olub, boğazları çox kiçik, ağız kənarları xəricə köbəli çıxıntılıdır [6]. Nekropolun bu dövrə aid qəbirlərindən həm də ilkin mərhələ üçün səciyyəvi sayılan tuncdan hazırlanmış diskşəkilli bəzəklər də tapılmışdır (qəbir № 36, 39, 116 və s.), [6].

İnkişaf etmiş mərhələ e.ə. XII-XI əsrləri əhatə edir [14, 23-38]. Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən (qəbir № 30, 38, 41, 42, 44, 56, 69, 102 və s) tapılan nazik divarlı qısa boğazlı, bikonik formalı, qulplu və ya qulpsuz kúpələr, bardaqlar, kasalar, kuzələr və s. keramika nümunələri özlərində bu mərhələni əks etdirir və həmin, xronoloji çərçivəyə daxil olur.

Belə qablar Qarabağın həmdövr abidələrindən də aşkar edilmişdir [22]. M.Ə.Hüseynova bu tip qablar aşkar edilmiş qəbirləri qeyd etdiyimiz dövrə aid edir [14, 51].

Son tunc-ilk dəmir dövrünün son mərhələsinə (e.ə. X-IX əsrlər) [26, 109-139] aid olan Zəyəmçay qablarının içərisində zoomorf yapma bəzəkli və təsvirli qablar çoxalır. Sferik formalı, lentvari qulplu, bankaşəkili və ya nehrə tipli qabların sayı artır. Yuvarlaq oturacaqlı xeyrələrə də tez-tez rast gəlinir [14, 42-44; 26, 126]. Zəyəmçay nekropolundakı qəbirlərdə (qəbir №17,19, 22, 77, 86, 117, 118 və s.) bu tip formalı qablara az da olsa rast gəlinir [6]. Son mərhələnin xarakterik keramika nümunələrindən biri də ayaqlı qablardır. Təsadüfi deyil ki, Zəyəmçay nekropolunun 68 №-li daş örtüklü və 111 №-li torpaq qəbirlərindən üçayaq qablar tapılmışdır. 111 №-li torpaq qəbirdən tapılan qab sadə olub, ağız hissəsində hər tərəfdə dairəvi çıxıntılı, ortasında dəşiyi olan qulpları vardır [6, 112-113]. Bu mərhələnin qablarının bəzilərinin – xüsusilə də kúpə tipli qabların çiyin hissəsində basma və cızma üsulu ilə nöqtələrlə zoomorf təsvirlər verilmişdir. Bu dövrün qəbir abidələrindən xeyli sayda dəmir məmulatı da tapılmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Zəyəmçay nekropolunun bir ədəd dəmir nizə ucluğu [6] tapılmış 29 №-li qəbrini də son mərhələyə aid edə bilərik. Daş örtüklü bu qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilməmişdir [6, 31-32]. Bu dövrə məxsus qəbir avadanlığı içərisində ritual xarakter kəsb edən keramika nümunələrinə geniş sayda rast gəlinir [14, 52]. Bu tip və yuxarıda sadaladığımız forma və məzmununa malik keramika nümunələrinin az sayda tapılması Zəyəmçay nekropolunda son mərhələyə aid olan qəbirlərin azlığına dəlalət edir.

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərinin dövrünü təyin etməkdə radiokarbon üsulu ilə aparılmış analizin nəticələrinin böyük elmi əhəmiyyəti olmuşdur. Bu üsulun əsasını qəbirlərdən tapılan sümük qalıqlardan əmələ gəlmiş və atom çəkisi 13/12 olan karbon təşkil etmişdir. ABŞ-ın Florida ştatının Mayami şəhərindəki Beta Analitik Radiokarbon Dövrləşdirmə laboratoriyasında ən son kimyəvi və texniki üsullarla aparılan bu analiz Zəyəmçay nekropolunun yalnız beş qəbrinin (qəbir №8,72,75,102,117) materialları əsasında həyata keçirilsə də, nekropoldakı qəbirlərin xronoloji dövrünü təyin etməkdə kifayət edir.

Ardıcıl olaraq 8,72,75,102 və 117 №li qəbirlərin radiokarbon analizinin nəticələrindən görünür ki, Zəyəmçay nekropolunda dəfnlər 6, 7 əsr ərzində fasiləsiz olaraq həyata keçirilmişdir. 8 №li torpaq qəbrin radiokarbon analizi onu e.ə. 880-790-cı illərə, 72 №li daş örtüklü qəbrin radiokarbon analizi onu e.ə. 1420-1250-ci illərə, 75 №li torpaq qəbrin radiokarbon analizi onu e.ə. 1410-1200-cü illərə, 102 №li daş örtüklü qəbrin analizi onu e.ə. 1020-830-cu illərə, 117 №li daş örtüklü qəbrin analizi isə onu e.ə. 1000-820-ci illərə aid etməyə

əsas verir. Lakin, burada cədvəllərdən də görüldüyü kimi, başlanğıc e.ə. XV əsrin sonu, son dövr isə e.ə. VII əsrin əvvəli götürülməlidir.

Analizin laborator nömrəsi	Material	Qəbir № si	Nəticələr
Beta – 220987	sümük	75 № li qəbir	Cal BC 1410 – 1200 (Cal BP 3360 – 3150)
Beta – 220988	sümük	117 № li qəbir	Cal BC 1000- 820 (Cal BP 2950 - 2780)
Beta – 220989	sümük	72 № li qəbir	Cal BC 1420 – 1250 (Cal BP 3370 - 3200)
Beta – 220991	sümük	102 № li qəbir	Cal BC 1020 – 830 (Cal BP 2970 - 2780)
Beta – 220992	sümük	8 № li qəbir	Cal BC 880 – 790 (Cal BP 2840 - 2740)

Radiokarbon analizin nəticələri qəbirlərdən tapılmış keramika nümunələrinin təsnifatına əsasən verdiyimiz xronoloji dövrləşməyə uyğun gəlir. Əlbəttə ki, nəzəri və bir qədər ehtimal xarakterli bu dövrləşmə radiokarbon analizin nəticələri ilə təsdiqlənir və bir-birini tamamlayır.

Zəyəmçay nekropolundan tapılmış yastı bikonik formalı boğazı qısa, ağızının kənarı yana qatlanan, çiyin hissədə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik olan göbələkvari yapması olan, yaxşı hazırlanmış, sabit temperaturda bişirilmiş küplərin bəziləri forma etibarilə böyük Borsunlu kurqanı (e.ə. XIV-XIII), naxışlanma üsulu baxımından isə Bəyimşarov (e.ə. XI-X) kurqanı saxsı qablarına yaxınlaşır [2;14].

Keramika məmulatı arxeoloji materiallar içərisində çox geniş yer tutmaqla, xronologiya və dövrün xarakterik xüsusiyyətləri haqqında ən dolğun məlumatı verir [9, 65]. Zəyəmçay nekropolundan tapılmış kasaların və küplərin analoji nümunələri 1974-cü ildə Xaçbulaq qazıntılarından da aşkar edilmişdir [20, 27, 33; 21, 21-26]. Qabların formalarına gəldikdə isə onlar öz oxşarlarını Gəncəçay hövzəsi və Kiçik Qafqazın başqa abidələrində tapır və e.ə. XIII-XI əsrlərə aid olunur [21, 27]. Qeyd edilən keramika məmulatı və kiçik ölçülü pasta muncuqların formalarına, eyni zamanda dəfn adətlərinə görə Xaçbulaqdan aşkar edilmiş daş qutu qəbirləri və kurqanı tədqiqatçıları e.ə. XII-XI əsrlərə aid edirlər [19]. Bu abidələrin materiallarının analoji nümunələrini Zəyəmçay nekropolunda da görmək mümkündür. Lakin nekropoldakı dəfn adətlərində fərqli xüsusiyyətlər izlənilir. Belə oxşar nümunələrlə zəngin olan qə-

dim Artik qəbristanlığının materiallarını tədqiqatçılar iki dövrə – e.ə. XIII-XII və XI-X əsrlərə aid edirlər [35, 137]. Eyni maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin olan Lçaşen [30, 98] və Madnişçal [34, 174] qəbristanlığının materiallarını iki mərhələ üzrə sinxronizə edərək onları da e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid edirlər. Analoji materiallar Şəkidə Daşüz qrupunun 2№-li kurqanında aşkar olunmuşdur. Kurqan dövr etibarilə son tunc dövrünə – e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid edilir [12, 133; 13]. Kurqanın saxsı məmulatı boz, qara rəngli, gilinin tərkibində narın qum qarışığı olan qab nümunələrindən ibarətdir [12, 135; 13, 201-206].

Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrindən aşkar edilmiş bütün növ arxeoloji materialların çox yaxın analogiyaları Azərbaycanın Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti dövrünə aid abidələrindən məlumdur. Zəyəmçay hövzəsinin qəbirlərinin arxeoloji materialları Mingəçevir [11], Gəncəçay hövzəsi [14], Gədəbəy [3], Daşkəsən [19], Qarabağ [2] və s. ərazilərinin son tunc ilk dəmir dövrü qəbir abidələrindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri ilə eyniyyət təşkil edir. Bundan əlavə həmin materialların ən yaxın paralellərinə Şərqi Gürcüstan [24, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 37] və indiki Ermənistan [25, 27, 28, 35] ərazilərindəki son tunc dövrü abidələrində rast gəlinir.

N.Ə.Müseyiblinin fikrincə Zəyəmçay nekropolunun qəbirləri e.ə. II minilliyin II yarısı – I minilliyin əvvəllərinə aiddir. Tədqiqatçı bir sıra müqayisəli təhlillər əsasında nekropoldakı qəbirlərin ən qədimlərinin e.ə. XIV əsrdə salınması və dəfnlərin e.ə. X əsrə qədər davam etməsi qənaətinə gəlir [8, 63-64]. Bu fikri nekropolun 130 qəbir abidəsinin ayrı-ayrılıqda həm arxeoloji materialları, həm dəfn adətləri, həm tipi və s. baxımından xronoloji təhlilini apararkən təsdiq etmiş oluruq [6]. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, nekropolda son tunc-ilk dəmir dövrününün həm ilkin, həm də son mərhələlərinin qəbirləri azlıq təşkil edir. Üstünlük e.ə. XII-XI əsrlərə aid inkişaf etmiş mərhələndir. Bu mərhələnin həm daş örtüklü, həm də sadə torpaq qəbirləri nekropolda sayca çoxluq təşkil edir. Amma bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, əgər nekropol yaxınlığındakı Zəyəmçay yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan arxeoloji materiallara və qazıntı sahəsinin stratigrafiyasına görə e.ə. XIV-VII əsrlərdə burada yaşayan əhalinin ərazidən təsərrüfat sahəsi kimi istifadə etdiyini deyiriksə [7, 8], o zaman nekropoldakı qəbirlərin xronoloji çərçivəsini e.ə. X əsrlə məhdudlaşdırmaq fikrimizcə bir qədər şübhəlidir. Gəldiyimiz qənaətə görə nekropoldakı dəfnlər e.ə. IX, bəzən isə hətta VIII əsrlə məhdudlaşır. Şübhəsiz ki, qeyd etdiyimiz dövrə aid qəbirlər çox nadir hallarda üzə çıxır və ehtimal etmək olar ki, qazıntı zolağından kənardakı belə qəbirlərin sayı müəyyən qədər ola bilərdi.

Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrindən əldə olunmuş arxeoloji materiallar əsasən gil qablardan ibarətdir. Hövzənin son tunc-ilk dəmir dövrü abidələrinin materiallarını iki xronoloji dövrə bölmək olar: birinci dövrə adi boz rəngli, bəzən qara rəngli, əldə kobud hazırlanmış, qeyri-sabit temperaturda bişirilən, qalın divarlı keramika məmulatı, əsasən kúp, kúpə, qazan, bardaq və xeyrələrdən ibarətdir [6]. Bu dövrün keramika nümunələrini e.ə. XIV-XII əsrlərə aid etmək olar.

İkinci xronoloji dövrə qırmızı, bəzən qara boyalı və boz rəngli narın qum qarışıqlı gildən sabit temperaturda bişirilmiş dulus çarxında hazırlanan kúpə kasa, çölmək, bardaq, kuzə, nehrə və s. tipli qablar daxildir ki, bu dövrü də e.ə. XI-IX əsrlərə aid etmək olar.

M.Ə.Hüseynova xüsusi tədqiqat əsərində meandr naxışlı, geniş ağızlı qabların tapıldığı abidələri e.ə. XII-XI əsrlərə aid etmişdir [14, 28] H.F. Cəfərov da bu tip materiallarla yanaşı bəzi xəncərləri də arqumentli dövrləşməyə istinad ola biləcək nümunələr əsasında, e.ə. XI əsrə aid edir [2, 82]. Tədqiqatçı həm də qabların səthindəki sünbülvari, şaquli və üfqi, üçbucaq şəkilli basma dairəvi naxışları Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin ikinci inkişaf dövrünə (e.ə. XII-XI əsrlər) aid edir [2, 87].

Zəyəmçay hövzəsində aşkar olunmuş daş qutu qəbirlərin avadanlığı onların dövrünü öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Zəyəmçay hövzəsinin bəzi daş qutularından tapılan yastı tiyəli xəncərlər Ermənistanın son tunc dövrü abidələrindən aşkar edilmiş eyni tip xəncərlərə oxşayır. Artıkdən tapılan belə xəncərləri T.S. Xaçatryan e.ə. XIII-XII əsrlərə aid etmişdir [35, 51-52]. Zəyəmçay nekropolundan tapılmış tunc xəncərlər isə Xocalının IV tip abidələrindən [2, 93-96] tapılmış xəncərlərlə eyni tipli və çox oxşardır [6]. Avadanlığını e.ə. XII –XI əsr materiallarına yaxın hesab edən H.F.Cəfərov göstərir ki, belə xəncərlər son tunc- ilk dəmir dövrünün materialları içərisində geniş analogiyaya malikdirlər [2, 95-96].

Zəyəmçay nekropolunda sallaq qanadlı ox uclarına çox az rast gəlik: cəmi 3 ədəd [6, 66-69]. Dağlıq Qarabağ, Qarabulaq, Qalakənd –Gədəbəy, Mingəçevir və s. aparılan arxeoloji qazıntılar [3, 65-66, şək. 2612; 11, 96, tablo XV, şək. 3-9; 16, 160, tablo XV, şək. 27, 28] və elmi tədqiqatlarla [23, 163-164; 30, 72-74] müəyyən edilmişdir ki, göstərilən tip ox ucluqlarının ilkin təşəkkülü Mərkəzi və Cənubi Qafqaz ilə bağlı olmuşdur. H.F.Cəfərova görə isə sallaq qanadlı tunc ox ucluqları coğrafi baxımdan məhdud ərazidə – Azərbaycanın Gəncə-Qarabağ zonasında formalaşmış, buradan qonşu ərazilərə, habelə, uzaq rayonlara yayılmışdır [15, 200]. Zəyəmçay nekropolunun 60№-li torpaq qəbrindən tapılan yarpaqşəkilli ox ucluqlarının qanadlarının sonluqları çürüyərək dağılmışdır. Onların ayrı-ayrı nümunələrinə Zəngəzurda (Tolorsda) [25,

tablo, XIV, şək. 1-16] da rast gəlinmişdir. Sallaq qanadlı ox ucluqlarına Zəyəmçay hövzəsinə yaxın Tovuz rayonundakı Tovuzçay nekropolunun materialları içərisində də tez-tez rast gəlinir. Digər analogiyalar İranın (Sialk, Marlik, Luristan və s.) e.ə. II minilliyin II yarısına aid abidələrindən məlumdur [30, 72,74, tablo XII, şək. 7,8,9,13]. Bu tip ox ucluqları e.ə. I minilliyin ortalarına qədər, istifadədə olsa da zaman keçdikcə onların quruluşu xeyli dəyişikliyə uğramışdır [2,118].

Zəyəmçay nekropolundan tapılan (qəbir № 117) 1 ədəd «lələkvari» başlığa malik tunc nizə ucluğunun ortası qabıq, arxası isə boruludur [6, 120-123]. Tədqiqatçıların fikrincə, həmin tip nizə ucluqları Cənubi Qafqazda e.ə. XIII-XII əsrlərdə daha geniş yayılmışdı. Nekropolun dəmir məmulatı isə yalnız bir ədəd nizə ucluğunun qalığından ibarətdir (qəbir №29), [6, 31-32]. Bu isə yerli əhalinin dəmirlə tanışlığını göstərən əsas amildir. Arxeoloji qazıntılardan əldə edilən materiallar göstərir ki, dəmir əşyaların geniş yayılması Azərbaycanın qərb bölgələrində e.ə. I minilliyin I rübündə başlamışdır [31, 75-76].

Xocalı- Gədəbəy mədəniyyətinin son inkişaf pilləsində meydana gələn dəmir alətlər formaca, əsasən tunc məmulatını təkrar edir [1,45].

İran və Zaqafqaziyanın həmdövr abidələrini müqayisə edərək M.N. Poqrebova dəmir nizə ucluqlarına e.ə. II minilliyin sonunda çox az təsadüf olduğunu qeyd edir [31, 75]. M.N. və göstərir ki, həm İran, həm də Cənubi Qafqaz abidələrində dəmir əşyalar yalnız II minilliyin sonunda meydana gəlmişdir [31, 76-81].

Zəyəmçay nekropolunun arxeoloji materialları içərisində tuncdan quş fiqurları Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində geniş yayılmış materiallardandır. Bu quş fiqurları ilə tam eyniyyət təşkil edən Tli qəbristanlığından tapılan tunc quş fiqurlarının dövrünü B.V.Texov e.ə. XII-X əsrlərə aid edir və onları Koban arxeoloji mədəniyyətinin klassik mərhələsi üçün spesifik sayır [33, 166].

Alın bəzəkləri içərisində Zəyəmçay nekropolundan aşkar edilən diademaların oxşarları Mərkəzi Qafqazdan, o cümlədən Tli qəbristanlığından, Trialetinin kiçik kurqanlarından da tapılmışdır [33, 53-57]. Analoji nümunələri Lçaşen nekropolundan və Artik qəbristanlığından tapılan diademaları B.V.Texov e.ə. II minilliyin sonlarına aid edir [33, 55]. E.ə. I minilliyin başlanğıcından isə belə diademalar bütün Qafqazda geniş yayılır.

Ümumiyyətlə, Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrinin və nekropolun materiallarının çoxu orijinal quruluşlu olsa da, onlar bu və ya digər dərəcədə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində, özünə oxşar analogiya tapır və eyni xronoloji dövrə aid edilir. İstər nekropolun, istərsə də hövzənin digər son tunc-

ilk dəmir dövrü qəbir abidələrindən əldə edilmiş maddi mədəniyyət qalıqlarının hamısı Xocalı – Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Ali məktəblər üçün dərslik (Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə). Bakı, Maarif, 1991, c. I.
2. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı- I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı, Elm, 2000.
3. Hagel V., Ştrommenger Y. Qalakənd (Cənubi Qafqazın Kirovabad (Yelizavetpöl) ərazisində erkən dəmir dövrünün arxeoloji tapıntıları). Bakı, Diplomat, 1999.
4. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri (Şamaxor və Zəyəm çayları hövzələri). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1959.
5. Qazıyev S.M. Qəbələ ərazisinin qədim dəfn mərasimləri haqqında // AMM, 1965, c. VI.
6. Müseyibli N. Ə., Ağayev Q. H., Zəyəmçay nekropolunda BTC və CQBK arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 2003-cü ildə aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin elmi hesabatı. 2003.
7. Müseyibli N. Ə., Ağayev Q. H., Zəyəmçay yaşayış yerində BTC və CQBK arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 2003-cü ildə aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin elmi hesabatı. 2003.
8. Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 2.
9. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, Элм, 1982.
10. Анфимов Н.В. Новые материалы по меото-сарматской культуре Прикубанья // КСИИМК, 1952, вып.46.
11. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (эпохи энеолита и бронзы). Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1959.
12. Ахундов Т.И. Древние погребения Шеки // МКА, 1993, т.ХІ.
13. Ахундов Т.И. Северо-Западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку, Элм, 2001.
14. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку, Элм, 1989.
15. Джафаров Г.Ф. Курган эпохи поздней бронзы вблизи Сарычобана // РА, 1991, № 9.
16. Ивановский А.А. По Закавказью // МАК, вып. VI, Москва, 1911.
17. Ионе Г.И. Глиняные сосуды – сапожки из Мингечаура // МКА, 1953, т. III.
18. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре // МКА, 1949, т. I.

19. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку, Агридаг, 1999.
20. Кесаманлы Г.П., Гусейнова М.А. Археологические исследования в зоне с. Хачбулаг Дашкесанского района // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 г.). Баку, 1975.
21. Кесаманлы Г.П., Гусейнова М.А. Погребальные памятники сел. Хачбулаг, исследованные в 1974 г. // МКА, 1993, т.ХІ.
22. Куфтин Б.А. К проблеме энеолита внутренней Картли и Юго-Осетии // ВГМГ, Тбилиси, XIV-В, 1947.
23. Кушнарева К.Х. Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе // СА, 1957, т.ХХVII.
24. Ломтатидзе Г.А. Археологические раскопки в древнегрузинской столице Мцхета. Тбилиси, Изд-во АН Груз.ССР, 1955.
25. Мартиросян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1964.
26. Минкевич-Мустафаева Н.В. О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа // МКА, 1962, т.ІV.
27. Мнацаканян А.О. О раскопках могильников у села Головино (Армения) // КСИИМК, 1952, вып.46.
28. Мнацаканян А.О. Раскопки могильников у селения Атарбеян в Армянской ССР // КСИИМК, 1955, вып.60.
29. Ниорадзе Г.К. Археологические находки в селе Квишари // ВГМГ, XV-В, Тбилиси: 1948.
30. Пицхелаури К.Н. Восточная Грузия в конце бронзового века. Труды Кахетской археолог. экспед. III, Тбилиси, Мецниереба, 1979.
31. Погребова М.Н. Иран и Закавказья в раннем железном веке. Москва, Наука, 1977.
32. Сагателов М.Я. Археологические находки в урочище Джалалоглы // ИКОМАО, 1904, вып.І.
33. Техов Б.В. Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э. Москва, Наука, 1977.
34. Тушушвили Н.Н. Маднисчальский могильник. Тбилиси, Мецниереба, 1972.
35. Хачатрян Т.С. Материальная культура древнего Артика. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1963.
36. Чубинишвили Т.Н. Древнейшие археологические памятники Мцхета. XV-XIV вв. до н.э. Тбилиси, 1957.
37. Чубинишвили Т.Н. Древнейшие грунтовые погребения Самтаврского могильника // КСИИМК, 1952, вып.46.

**THE CHRONOLOGY OF GRAVES FROM ZAYAMCHAY
NECROPOLIS**
Shamil Najafov

Summary

According to the structures of graves and burial habits it was determined that the graves of this necropolis are belonging to the different periods of the end of the II Millennium and the beginning of the I Millennium B.C.

ХРОНОЛОГИЯ ПОГРЕБЕНИЙ ЗАЯМЧАЙСКОГО НЕКРОПОЛЯ
Шамиль Наджафов

Резюме

Погребения с каменными покрытиями и грунтовые погребения Заямчайского некрополя отражают в себе разные этапы периода поздней бронзы и раннего железа. В статье на основе могильных типов, конструкций, строительных стилей, содержаний и форм материалов, погребальных обрядов и др. погребения некрополя периодизируются с хронологической точки зрения.

NƏHƏCİR KERAMİKASININ SUBPROTOGEOMETRİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zakir Rzayev

(AMEA Naxçıvan Bölməsi)

Nəhəcirin orta tunc dövrünə aid yaşayış yeri və nekropolu müasir Nəhəcir kəndi ilə Nəhəcir dağı arasındakı ərazidə yerləşir. Təqribən 10 ha-a qədər sahəni əhatə edən yaşayış yeri və nekropolda geniş arxeoloji qazıntı işləri aparılmasa da abidə həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və buradan müxtəlif vaxtlarda boyalı qablar, daş alətlər və s. əldə edilmişdir. Nəhəcirin boyalı qabları üzərində əsasən qara boya ilə işlənmiş həndəsi naxışlara daha çox rast gəlinir (Şək.1). Bu ornamentlər içərisində semantik xarakter daşıyan təsvirlərə də təsadüf edilmişdir. Belə semantik süjetlərdən biri keçinin boğazına bağlanmış ipdən tutaraq əllərini səmaya açan kişi təsviridir (2,s.375). Ehtimal ki, burada allahlardan birinə qurban gətirmiş və arzularının qəbul olunması üçün dua edən insan təsvir olunmuşdur. Ola bilsin ki, bu təsvir Naxçıvan ərazisində yaşamış tayfalar arasında geniş yayılmış qədim mifoloji süjetlərdən biridir.

Nəhəcir yaşayış yerinin qəbristanlığı-nekropol yaşayış yerinin şimalında yerləşir. Nekropol, əsasən torpaq və daş kurqanlardan ibarətdir. Torpaq kurqanlar yaşayış yerinin ilk dövrlərinə aiddir. Kurqanlardan əldə edilən monoxrom boyalı qabların üzərindəki müxtəlif həndəsi naxışlar, insan və heyvan təsvirləri Gəmiqayanın bir qrup təsvirləri ilə çox oxşardır (2, s.378).

Nəhəcir yaşayış yerindən tapılmış boyalı qabların dövrü hələlik dəqiqləşdirilməmişdir. Bu qabları, O.Həbubullayev e.ə XVIII-XV əsrlərə, V.Əliyev e.ə. XVIII-XVII əsrlərə, A.Seyidov və V.Baxşəliyev isə e.ə. III minilliyin II yarısından e.ə. II minilliyin əvvəllərinə qədər olan bir dövrə aid etmişlər (5, s. 22).

Arxeoloji ədəbiyyatda boyalı qablar mədəniyyətinin eramızdan əvvəl V minillikdən başlayaraq Aralıq dənizindən Çinə qədər böyük bir ərazidə yayılması haqqında müəyyən fikirlər formalaşmışdır (6,s.154). Bu fikri irəli sürən tədqiqatçılar boyalı qablar mədəniyyətinin, bir mədəniyyətin etnik daşıyıcıları vasitəsilə-dispersiya yolu ilə ərazimizə yayılması və təşəkkül tapması ideyasını irəli sörsələr də, bunların heç biri indiyədək elmi konsepsiya şəklini almamışdır. Lakin son illər Leylatəpə mədəniyyətinin geniş tədqiqi nəticəsində müəyyən etnik qrupların Mesopotamiyadan gəlib Azərbaycan ərazisində məskən salması haqda fikirlər artıq öz təsdiqini tapmaqdadır. Həmin etnik qrupların fəaliyyəti Leylatəpə mədəniyyətinin bütün sahələrində, xüsusən keramika istehsalında özünü daha aydın göstərir.

Sənətkarlığın erkən yaranmış və qədim insanların həyatında mühüm rol oynamış sahələrindən biri olan keramika istehsalının ilkin olaraq harada formalaşmasını söyləmək olduqca çətinidir. Ona görə ki, keramika sənətkarlığı üçün lazım olan gil və ona qarışacaq komponentlərə dünyanın əksər yerlərində rast gəlmək olar. Boyalı qablar mədəniyyətində qabların formasına, naxış motivlərinin müxtəlifliyinə və ornamentlərin evolyusiyasına əsaslanaraq bu mədəniyyətin hansı ərazidə inkişaf edərək bir «məktəb» halına gəlməsini böyük ehtimalla söyləmək olar.

Orta tunc dövrü böyük bir zaman kəsiyini əhatə edir. Bu dövrdə mövcud olmuş mədəniyyətlərdən hansının daha tez təşəkkül tapması və dominantlığı haqqında qəti elmi fikirlər yoxdur (3,s.148). Bu səbəbdən keramika sənətkarlığının bir ərazidən digərinə dispersiya yolu ilə yayılmasını tutarlı faktlarla sübut etmək lazımdır.

İkinci əmək bölgüsündən sonra, sənətkarlığın müstəqil bir sahə kimi ayrılması tayfa daxilində peşə çevrilişinə səbəb olmuşdur. K.L.Kramli «gravitasiya» (cazibə) modelinə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, peşəkarlıq eyni istehsal sahəsilə məşğul olan tayfaların bir-birləri ilə əlaqəsindən yaranmış və bu zaman başlıca olaraq texnoloji yeniliklər mübadilə edilmişdir (7, s.7). Bunlar onu göstərir ki, boyalı qablar mədəniyyətinin kənardan gəlməsi haqqındakı fikirlər məntiqə uyğun deyildir. Cənubi Avropadan Çinə qədər yayılmış bir mədəniyyətə aid bütün abidələrin maddi-mədəniyyət nümunələrinin mükəmməl analizləri olmadığından bu mədəniyyətin ilkin olaraq əvvəl harada yaranması ideyasını müdafiə etmək olduqca çətinidir.

Məlumdur ki, Ön Asiyanın eneolit dövrü boyalı qabları arasında Kür-Araz mədəniyyəti ilə kəsilən böyük fasilənin olmasına baxmayaraq, orta tunc dövrü boyalı qablarında eneolit dövrü boyalı keramikasının forma və naxışlanma motivlərinin təkrarlanması onlar arasında müəyyən genetik bağlılığın olduğunu göstərir (4,s.108).

A.Seyidovun təsnifatına görə, orta tunc dövrü keramikasının birinci qrupuna daxil olan qara cilalı, cızma və basma naxışlı qablar Naxçıvan və Urmiya ətrafı abidələrdə geniş yayılmışdır (1,s.136).

Subprotogeometrik xüsusiyyətlərə görə, keramika məmulatının yayılma arealının təyin edilməsi həmin ərazidə hansı mədəniyyətin daha çox təsir gücünə malik olduğunu söyləməyə əsas verir. (Subprotogeometriya hər hansı bir maddi-mədəniyyət nümunəsinin özündən əvvəlki abidələrdən tapılmış bənzərləri ilə müqayisəsidir-Z.R.). Tədqiqatlar göstərir ki, Nəhəcir keramikası lokal xüsusiyyətlərə malik olmaqla, Kür-Araz mədəniyyətinin ənənələri əsasında formalaşmış və təşəkkül tapmışdır.

Maddi mədəniyyət nümunələrinin müqayisəli təhlilinə və mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, subprotogeometrik xüsusiyyətlər iki formada yayıla bilərdi.

1. Subproto forma oxşarlığı
2. Geometrik ornament bənzərlikləri.

Subproto forma oxşarlıqlarına gəldikdə keramika məmulatlarının yerli tayfalara aid olmasını söyləmək çətindir. Belə ki, qabları hazırlayan sənətkarlar ona istənilən formanı verə bilərdilər.

Əldə hazırlanmış qablarda simmetriyaya tam əməl edilməmiş, kənarları basıq olmaqla onlar açıq kürələrdə bişirilmişdir. Gilin keyfiyyətinin aşağı olması və bişirilmə texnologiyasındakı naşılıqlar səbəbindən də qablar deformatsiyaya uğraya bilərdi. Dulus çarxında hazırlanmış qablara gəldikdə isə, bu qabların keramik xəmiri çox plastik olmalı idi ki, dulusçu ona istənilən formanı verə bilsin. Forma oxşarlıqları dulusçunun bu sahəyə maraq dairəsi və o dövr sənətkarlığındakı modernizasiya ilə də bağlı ola bilərdi. Qabların ağızlarının və qulplarının formalarına gəldikdə isə bunların bir mədəniyyətdən digərinə dispersiyası bir qədər inandırıcı görünür. Ancaq burada da önə çıxan əsas problem qulpların qablara sonradan yapışdırılmasıdır. Hələlik Nəhəcirdə qulplu qablara rast gəlinməmişdir. Qulpun qaba möhkəm yapışdırılması texnoloji yenilik kimi dispersiya oluna bilərdi. Qulplar üzərindəki ornamentlər dulusçunun şəxsi düşüncə tərzii ilə bağlı olsa da onların başqa bir qabdan götürüldüyünü istisna etmək olmaz. Geometrik xüsusiyyətlərdə isə bu dispersiyayı aydın görmək olar. Ornamentlər ilkin olaraq qədim insanların həyat tərzii, dünyagörüşü və dini baxışları ilə bağlı olsalar da zaman keçdikcə onlar semantik mənasını itirmiş və onlardan adi bəzək kimi istifadə olunmuşdur. Ornamentoloq P.Okladnikov qeyd edir ki, məişət əşyaları və silahlar üzərindəki naxışlar sırf dünyagörüşü ilə bağlı olmamış, sadəcə bəzək elementi kimi vurulmuşdur (8, s. 102). Bryan Sentesin fikrinə görə isə, yerli istehsalatı keramika məmulatı üzərindəki cizgilər ənənəvi xarakter daşımış və bunun digər ərazilərdə rast gəlinməsi təsadüfdən deyil, müəyyən əlaqələrin transformasiyası nəticəsində baş vermişdir (12,s.143-147).

Nəhəcir qabları üzərində I Kültərə keramikası üçün xarakterik olan naxışların və Gəmiqaya təsvirlərinin motivlərinə uyğun ornamentlərin olması göstərir ki, bu bölgədə yaşayan tayfaların dulusçuluq sənətində keramikanın naxışlanması lokal geometrik faktorlara əsaslanmışdır.

İlk tunc dövrünün iri həcmli badya tipli qablarını orta tunc dövründə yayılan boyalı qabların prototipi hesab etmək olar. Bu tip qablara Qaraçuğ, Çalxanqala, Qıvraq və digər abidələrdə də təsadüf olunur (11,s.94).

Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olan çəhrayı astarlı qabların Nəhəcir ərazisində aşkar edilməsini bu ərazidə keramika sənətkarlığının subproto xüsusiyyətlərindən hesab etmək olar.

Arxeoloq V.Baxşəliyev hesab edir ki, Azərbaycanda məskunlaşan bəzi tayfalar eneolit dövründən ilk tunc dövrünün sonuna qədər burada qapalı həyat sürmüş, e.ə. III minilliyin sonlarında güclənərək tarix səhnəsinə çıxmışlar. O, orta tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyətinin yaranma ocağının Azərbaycan olması fikrindədir (1,s.147).

Yaxın Şərq, Fələstin və Suriya ərazisindən Aralıq dənizinin Avropa hissəsinə keramika sənətkarlığının dispersiyası ticarətin inkişafı ilə yayılmışdır (13,s.98-99). A.Y.Soqomonovun fikrinə görə, bu yayılma keramika sənətinin inkişafı nəticəsində baş vermişdir (9,s.37). Suriya ərazisindəki qazıntılara əsaslanan ərəb tədqiqatçısı A. Süleymana görə, bu ərazidəki keramika yerli istehsalın məhsulu olsa da, forma və ornament etibarilə müəyyən bir mədəniyyətlə oxşarlıqları vardır ki, bu da çox güman, onların bir mədəniyyətin təsiri altında olduqlarını göstərir (10,s.130).

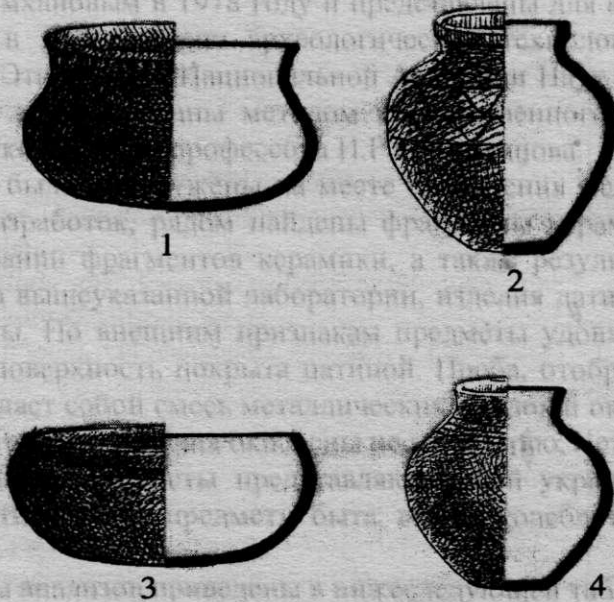
Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Nəhəcir keramikası erkən tunc dövründə, Naxçıvan ərazisində yaşamış qədim tayfaların mədəni irsini davam etdirməklə lokal xarakter daşımış və həmin tayfaların subprotogeometrik ənənələrini davam etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, monoxrom və polixrom boyalı qabların rənglənməsində istifadə olunmuş auropiqment və realqar mineralların, boyalı qablar mədəniyyətinin yayıldığı geniş bir ərazi hesab olunan Ön Asiya, Yaxın Şərq, Cənubi və Şimali Qafqazda yeganə yayıldığı areal Culfa rayonu ərazisindədir. Bütün bunlar göstərir ki, Nəhəcirin dulmuş sənətkarları qədim ənənələri davam etdirmiş, onların boyalı qablar istehsalında yaratdığı yeniliklər qonşu ərazilərə də üz müsbət təsirini göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim mədəniyyətinin etnik mənsubiyyəti. Naxçıvan: tarixi gerçəklik, siyasi durum, inkişaf perspektivləri. Naxçıvan, 2006, s.144-157.
2. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008.
3. Rzayev Z. Qədim dövr Nəhəcir tayfaların iqtisadi-mədəni əlaqələri. NMR yaranması: tarix və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, s.145-153.
4. Seyidov A. Naxçıvan tunc dövründə. Bakı, Elm, 2002.
5. Seyidov A., Baxşəliyev V. Nəhəcirdə arxeoloji araşdırmalar. Bakı, Elm, 2002.
6. Абибуллаев О. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, Элм, 1982.
7. Афанасьев Г.Е. Археологическая разведка на новостройках и пространственный анализ: Краткие сообщения, ИА АН СССР, №196, Москва, 1989.
8. Окладников П.А. Утро искусства. Ленинград, Наука, 1967.

9. Согомонов А.Ю. Субпротогеометрическая керамика на востоке. Типология, хронология, дисперсия. Советская археология, Москва, 1988, №, с. 37-54.
10. Сулейман А. Раскопки памятников раннего и среднего бронзового века в городе Алеппо. Советская археология, Москва, 1983, №4, с. 125-137.
11. Belli O, Bahşeliyev V. Nahçıvan bölgəsində orta ve son tunc çağı çanak-çömlek kùltürü, İstanbul. Kanat basinevi, 2001.
12. Sentenje B. A vord juide to traditional tejhniques. Times And Hudson, 2004.
13. Siras P. The North\ East Sonetuare And the first setting of Qreks in Suria And Palestina. Kobanhavn, 1970.

Şek.1. Nəhəcir nekropolundan tapılmış keramika

SUBPROTOGEOMETRIC FEATURES OF NAHACIR CERAMICS

Zakir Rzayev

Summary

In this article the author researches the subprotogeometric features of the ceramic handicrafts of the Middle Bronze age. As a result of research it has been proved that ceramics handicraft was not appeared on the basis of dispersing. It was originated from the specific features of ancient cultures and had the local character.

СУБПРОТОГЕОМЕТРИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА КЕРАМИКИ НАХАДЖИРА

Закир Рзаев

Резюме

В статье автор исследовал субпротогеометрические свойства керамического мастерства в Нахаджире в среднем бронзовом веке. Доказано, что керамическое мастерство Нахаджира получено не дисперсионным путём, а возникло на специфических свойствах древней культуры и носит локальный характер.

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ ИЗ ТОВУЗСКОГО РАЙОНА

Азизаханым Гасанова

(Институт Археологии и Этнографии НАН Азербайджана)

В данной работе исследуются бронзовые изделия обнаруженные в результате геологических изысканий в ущелье Малый Шамлуг у села Бююк-Гышлаг Товузского района. Эти предметы были обнаружены руководителем геологической экспедиции Бакинского государственного университета Н.М.Селимхановым в 1978 году и представлены для аналитического исследования в Лабораторию археологической технологии Института Археологии и Этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана, которые были анализированы методом количественного спектрального анализа под руководством профессора И.Р.Селимханова.

Предметы были обнаружены на месте проявления меди около древних горных разработок, рядом найдены фрагменты керамических изделий. На основании фрагментов керамики, а также результатов анализа, проведенных в вышеуказанной лаборатории, изделия датированы эпохой средней бронзы. По внешним признакам предметы удовлетворительной сохранности, поверхность покрыта патиной. Проба, отобранная для анализа, представляет собой смесь металлических опилок и окислов металла, это говорит о том, что изделия окислены не полностью, металл сохранен.

Обнаруженные предметы представляют собой украшения, конские принадлежности, а также предметы быта, вес их колеблется от 1,85 г до 255,2 г.

Результаты анализов приведены в нижеследующей таблице.

Результаты исследований показали, что все изделия, подвергнутые анализу на медной основе, с различным качественным и количественным содержанием естественных и намеренных примесей. Наблюдается повышенное содержание следующих элементов:

олово - от 1,02 % до 10,8 %
свинец - от 0,6 % до 22,01 %
мышьяк - от 0,55 % до 1,4 %
железо - от 0,5 % до 2,18 %

Необходимо отметить, что геолог Н.М.Селимханов выявил и обследовал в этом регионе проявление меди, которое, несомненно, разрабатывалось и вполне могло удовлетворить нужды местного населения, о чем свидетельствуют древние горные разработки, обнаруженные на месте проявления [1, 212].

Повышенное содержание олова в исследуемых изделиях объясняется следующим образом. Известно, что на Кавказе, в том числе и в Азербайджане месторождения олова отсутствуют. Однако проявления олова имеются на территории Грузии и Северного Кавказа, а зерна касситерита встречаются в аллювиях рек по всему Южному Кавказу [2, 53-54]. Выше отмеченные проявления вполне могли удовлетворять потребности металлургии этого региона на ранних этапах эпохи средней бронзы, а позже олово завозилось в Азербайджан из ближайших месторождений Средней Азии [3, 1-28].

В исследуемых изделиях наблюдается также повышенное содержание свинца. Известно, что свинец, как и олово, принадлежит к легкоплавким металлам, и по многим физическим данным они близки, дополняя друг друга в составе сплава улучшают его качество. Олово придает сплаву твердость, а свинец легкотекучесть, что способствует легкой выплавке, а также отливке и обработке при изготовлении изделий.

Месторождения свинца в виде минерала галенита имеются на территории Азербайджана. Галенит известен в полиметаллических рудах, таких как Молла-Гасанлинское месторождение в Дашкесанском районе, Гюмюшлугское, Агдаринское месторождения в Нахычеванской АР и Мехманинское месторождения в Верхнем Карабахе [4, 107]. Повышенное содержание мышьяка в исследуемых изделиях (см. табл. № 9, № 19, № 13, № 24) объясняется следующим образом: мышьяк также как олово снижает температуру плавления меди и придает сплаву твердость.

В эпоху ранней бронзы на территории Азербайджана широко использовалась мышьяковая бронза, которая получалась сплавлением медных и мышьяковых минералов, таких как реальгар и аурипигмент. Эти минералы отличаются привлекательным внешним видом и не могли быть незамеченными древними плавильщиками. Они примечательны ярко красным, оранжевым и золотисто-желтым светом. Поэтому в древнейшие времена не представляло большой трудности обнаружение их в местах залегания. Они обычно находятся в верхних частях месторождений первичных мышьяково-колчеданных или блеклых руд [5, 50-53].

Меняя доли добавляемых мышьяковых минералов, древние плавильщики получали сплавы различного качества. Однако ядовитые пары мышьяка, выделяющиеся при плавке, способствовали отравлению плавильщиков. Поэтому в эпоху средней бронзы мышьяк начали заменять оловом. При этом необходимо отметить, что в изделиях, где отсутствует олово или малое содержание олова, наблюдается повышенное содержание мышьяка. Повышенную примесь железа в некоторых предметах мож-

но объяснить несовершенной плавкой сульфидных руд или же за счет новообразований от миграции железа из почвенной среды в слой окисленного металла.

В заключении необходимо отметить, что исследованные предметы являются изделиями местного производства на основании локальных месторождений, имеющих на территории Азербайджана с использованием медной руды Беюк-Гышлагского проявления, о чем свидетельствуют результаты анализов изделий и их сопоставлений с медной рудой данного проявления. Эти изделия представляют собой в основном оловянную бронзу, за исключением трех предметов (№3, №9, №19, см. табл.), которые являются мьпьяковой бронзой на основании керамики, обнаруженной рядом. Исследуемые изделия датируются первой половиной II тыс. до н.э.

ЛИТЕРАТУРА

1. Геология Азербайджана, т. VI. Изд. АН Азерб. ССР. Баку, 1961.
2. Тавадзе Ф.И, Сакварелидзе Т.Н. Бронзы древней Грузии. Изд. АН Груз. ССР, Тбилиси, 1959.
3. Арапов Ю.А. О некоторых оловянистых пегматитах. Труды Ин-та Геологии АН СССР, вып. 54, мат., геохимия, серия 12. Москва, 1945.
4. Эфендиев Г.Х. Гидротермальный рудный комплекс Северо- Восточной части Малого Кавказа. Изд. АН Азерб. ССР, Баку, 1957.
5. Селимханов И.Р. Разгаданные секреты древней бронзы. Изд.Наука, Москва, 1970.

TOVUZ RAYONUNDA TAPILMIŞ ORTA TUNC DÖVRÜ METAL MƏMULATININ TƏDQIQI

Əzizəxanım Həsənova

X ü l a s ə

Məqalədə Tovuz rayonunun Böyük Qışlaq kəndi ərazisində, Kiçik Şamluq dərəsində geoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş tunc məmulatlar tədqiq olunur. Bu əşyalar N.M.Səlimxanovun rəhbərliyi altında, Bakı Dövlət Universitetinin geoloji ekspedisiyası tərəfindən 1978-ci ildə aşkar olunmuşdur. Metal məmulatlar AMEA Arxeoloji - texnologiya laboratoriyasına təqdim olunmuş və prof. İ.R.Səlimxanovun rəhbərliyi altında miqdarı spektral analiz metodu vasitəsilə tədqiq olunmuşdur. Əşyaların xarici görkəmi kafi qorunmuş və səthi ərp ilə örtürmüşdür.

Analiz üçün götürülmüş nümunələr metal tozu və metal oksidinin qarışığından ibarətdir, bu onu göstərir ki, məmulatlar tam oksidləşməyib, metal qorunmuşdur. Aşkar olunan məmulatlar bəzək əşyaları, at əsləhələri, həmçinin məişət əşyalarıdır.

Çəkili isə 1,85q-dan 255,2q-a qədər dəyişir. Analizin nəticələri cədvəldə verilmişdir.

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan əşyalar yerli istehsal hesab olunur. Böyük Qışlaq ərazisindəki mis təzahürləri əsasında hazırlanmışlar, 3 əşyanı çıxmaq şərtilə (№ 3,9,19) tədqiq olunan əşyalar qalay-tunc əsaslıdır, bu üçü isə mərgümmüş – tunc əsaslıdır.

Metal məmulatların yaxınlığında aşkar olunmuş keramika fraqmentlərinə və laboratoriyada aparılmış analizin nəticələrinə əsasən bu əşyalar orta tunc dövrünə aid edilmişdir.

THE RESEARCH OF METALLIC WARES OF MIDDLE BRONZE AGE FROM TOVUZ REGION.

Azizaxanim Hasanova

SUMMARY

In this article are researched twenty six subjects found during geological excavations near Beyuk Qishlaq village of Tovuz region in 1978. These artifacts are date back to Bronze Age. There were also found copper deposit displays that were used for making of these artifacts. All of these artifacts are of local production and the more ancient of them are presented on the basis of tin bronze, tin-arsenic bronze and arsenic bronze.

№	Предмет, вес. г	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Ag	Av	Bi	Ni	Co	Fe
1	Конское украш., 53,87	10,8	7,25	0	0,3	0,05	0,072	0	0,005	0,005	0	0,1
2	Браслет, 90,5	6,1	0,84	0	0,4	0	0,021	0	0,002	0,012	0,05	2,18
3	Браслет, 58,2	0,01	0,05	0	0,94	0,07	0,09	0	0,002	0,02	0,07	2,18
4	Браслет, 46,8	3,2	1,16	0	0,4	0,2	0,048	0	0,007	0,015	0,02	0,1
5	Браслет, 65,9	2,03	0,16	0	0,4	0,15	0,0219	0	0,007	0,02	0,03	0,52
6	Браслет, 25,6	3,95	1,21	0	0,4	0,1	0,048	0	0,025	0,02	0,02	0,52
7	Привеска, 22,81	5,25	1,33	0	0,3	0,1	0,048	0	0	0,005	0	0,3
8	Фраг. браслета, 255,2	6,8	0,28	0	0	0,035	0,011	0	0	0,005	0	0,1
9	Колокольчик, 20,1	0,02	0,05	0,25	1,4	0,1	0,04	0	0,006	0,01	0,002	0,15
10	Браслет, 97,5	8,15	6,9	0	0,1	0,035	0,072	0	0	0,02	0	2,03
11	Браслет, 103,9	5,03	5,72	0	0,05	0,2	0,015	0	0	0,007	0	0,2
12	Привеска, 24,6	7,7	9,7	0	0,2	0,2	0,039	0	0	0,005	0	0,35
13	Браслет, 35,350	3,25	7,9	0	0,3	0,2	0,09	0	0,02	0,002	0	0,3
14	Конское украш., 8,70	4,25	0,06	0	0,3	0,1	0,039	0,005	0	0,009	0,002	0,32
15	Крючок, 14,0	7,75	18,2	0	0	0,05	0,045	0	0,002	0,005	0	0,28
16	Крючок, 7,820	4,25	0,61	0	0,3	0,3	0,039	0	0,01	0,01	0,005	0,3
17	Конское украш., 12,35	4,15	0,22	0	0,2	0,2	0,021	0,005	0	0,085	0	0,5
18	Браслет детский, 17,0	2,4	17,5	0	0,59	0,3	0,1	0	0	0,01	0	1,89
19	Браслет, 10,8	0,05	2,98	0	0,57	0,3	0,048	0,004	0	0,002	0	0,34
20	Браслет, 7,3	3,7	3,0	0	0,55	0,1	0,056	0	0	0,02	0,03	1
21	Обломок неизвестного предмета, 20,25	3,7	2,45	0	0,2	0,2	0,022	0,005	0	0,01	0	0,3
22	Кольцо, 15,370	1,02	0,05	0	0,4	0,2	0,022	0	0	0,02	0,002	0,3
23	Браслет, 4,570	3,5	9,9	0	0,95	0,1	0,07	0	0,03	0,05	0	0,1
24	Привеска, 6,950	3,35	4,0	0	0,97	0,15	0,11	0	0,03	0,048	0,03	0,23
25	Неизв. предмет, 7,7	7,7	12,5	0	0	0,03	0,038	0	0	0,05	0	0,1
26	Пуговица, 1,850	10,3	22,01	0,03	0,3	0,05	0,01	0	0	0,002	0	0,1
27	Медная руда	0	0,23	0,25	0,3	0,3	0,011	0,004	0,01	0,005	0,002	0,15

Примечание: Все изделия на медной основе № 27. Медная руда из Беюк-Гышлагского проявления. Передал на анализ геолог Н.М.СЕЛИМХАНОВ. Содержание элементов приведены в %.

VIII-IX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA SİKKƏ ZƏRBİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aygün Məmmədova
(AMEA Tarix Muzeyi)

Sikkə zərbi qədim tarixə malikdir. Siyasi müstəqilliyin hüquqi göctəricisi olan sikkə reqlaliyasının tədqiqi və təhlili tariximizin qaranlıq məqamlarının aydınlaşdırılmasına zəmin yaradır.

Azərbaycan numizmatikasında maraq doğuran problemlərdən biri də VIII-IX əsrlərdə sikkə zərbidir. Sikkə zərbənin inkişaf mərhələlərinin izlənilməsi qeyd etdiyimiz dövrün mürəkkəb siyasi proseslərinin təhlili ilə bağlı məqamlara aydınlıq gətirir.

VII əsrin əvvəllərində İran və Bizansın Azərbaycanı işğal cəhdləri, eyni zamanda şimaldan xəzərlərin, şərqdən isə ərəblərin hücumu siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Bizans əyalətlərini ələ keçirən ərəblər, VII əsrin 30 ili ərzində bizanslıları Fələstin və Suriyadan çıxardıqdan sonra, bir tərəfdən Mesopotamiya, İran və Azərbaycana hücumu keçmiş, digər tərəfdən isə Misir və Afrikanın şimal sahilləri boyu Hibraltar körfəzini aşaraq Piriney yarımadasını fəth etdikdən sonra hazırkı Fransa ərazisinin cənubuna doğru irəliləmişdilər.

Ərəblər Sasani qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra Sasanilər dövlətinin (224-651) hərbi qüdrəti tamamilə zəifləmiş, mərkəzi hakimiyyətin nüfuzu demək olar ki, tamam itmiş, asılı əyalətlər isə nəzarətsiz qalmışdılar.

Fəth edilmiş ərazilər İslam bayrağı altında birləşən və ciddi nizam-intizamı olan ərəb hakimiyyətinə tabe olurdular. Bu hər şeydən əvvəl məhz Sasanilər dövləti daxilindəki dağınıqlıqla izah olunmalıdır. Mənbələr göstərir ki, son Sasani hakimləri dövründə meydana çıxmış sinfi, milli, dini ayrıseçkilik müxtəlif feodal qruplaşmaları arasında rəqabətin artmasına səbəb olmuş, bu isə ərəblərə layiqli müqavimət göstərmək imkanını zəiflətməmişdi. Bəzi yerli feodallar ərəblərə tabe olaraq vergi ödəməyə razılıq versələr də, bəziləri müxtəlif səbəblərə görə (müdafiə istehkamlarının möhkəm olması, bizanslıların və xəzərlərin köməyə gəlməsi və s.) onlara müqavimət göstərməkdə davam edirdilər.

Bunları nəzərə alaraq, ərəblər ehtiyatlı siyasət yürüdərək əvvəlcə Azərbaycan (1), Aran, Şirvan və Ərminiyyə sərhədlərinə kəşfiyyat xarakterli səfərlər edir, yerli şəhər feodalları ilə yüngül şərtlərlə müqavilələr bağlayır, yerli məişətə, dinə, şəhər istehkamlarına, xristian, yəhudi kilsələrinə və b. toxunmamağa təminat verirdilər.

Dövrümüzədək gəlib çatmış sikkələrə əsaslanaraq Azərbaycanda son Sasani draxmalarının zərbənin VII əsrin 30-cu illərini əhatə etdiyini qeyd edə bilərik

(2). Çox ehtimal ki, Sasanilər dövlətindəki dağınıqlıq zərbxanaların da fəaliyyətinə zərər vurmuşdu.

Xilafət dönəmində basdırılmış dəfinələrdə II Xosrovun (590-628) hakimiyyəti illərinə təsadüf edən çoxsaylı gümüş sikkələrin olması əhalinin uzun müddət məhz bu sikkələrdən istifadə etdiyini və bununla pul tələbatının ödənildiyini sübuta yetirir.

İlk ərəb fəthlərinin loyallıq siyasəti tez bir zamanda Azərbaycanın həm cənub, həm də şimal ərazilərinin Xilafətin tərkibinə daxil edilməsi ilə nəticələnsə də Kür çayının şimal əraziləri hələ uzun müddət ərəblərlə xəzərlərin münaqişə obyektinə qalır. Xəzərlər onilliklərlə bu əraziləri hakimiyyətləri altında saxlamağa nail olmuşdular. Ərəblərin zərbələri Bizansın təsir qüvvəsinin tamamilə yox olması ilə nəticələndi, Qərblə (Bizansla) Şərqlə (Sasani İrənanın) Azərbaycana sahib çıxmaq cəhdləri isə xəzərlərlə ərəblərin mübarizəsi ilə əvəz olundu. Belə keçid mərhələlərində yerli feodallar (Girdiman knyazları) həm bizanslılara, həm ərəblərə, həm də xəzərlərə vergi vermək məcburiyyətində qaldılar.

Azərbaycanda ərəb hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, iri şəhərlərdə onların daimi nümayəndələrinin əvvəlcə öz hakimiyyətlərini yerli feodallarla bölüşdürməsi, sonralar isə tamamilə tam hüquqlu hakimlərə çevrilmələri ilə nəticələndi. Sasanilərin hakimiyyətindən miras qalmış inzibati-siyasi ərazi bölgüsünü mənimləyən ərəblər yalnız xırda dəyişikliklər etməklə bu bölgünü saxladılar.

Əməvilər (661-750) sülaləsi dövründəki yeni bölgüyə görə, Azərbaycan Əlcəzirə adlanan üçüncü əmirliyin tərkibinə daxil edildi. Abbasilər sülaləsi (750-1258) dövründə isə yeni islahat keçirildi. 83 əyalətdən ibarət 14 əmirlik yaradıldı. Əmirliklər də kiçik inzibati vahidlərə – nahiyələrə bölünürdülər.

Sasanilərin hakimiyyəti dövründə güclü feodal sülalələrindən olan Albaniya və Ərminiyyə çarları ləğv edilmiş, Dərbənd, Partav (Bərdə) və Dvin (Dəbil) kimi iri şəhərlərdə onları Sasani canişinləri əvəz etmişdilər. V əsrin sonlarından Sasani canişinlərinin (mərzbanlarının) iqamətgahının yerləşdiyi Dvin şəhəri böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. VII əsrin 30-cu illərindən Sasanilər dövlətinin süqutu nəticəsində Ərminiyyənin çox hissəsi (görünür Aranın da müəyyən hissəsi daxil olmaqla) Dvin şəhəri də daxil olmaqla Bizansın, daha sonralar isə ərəblərin hakimiyyəti altına keçir.

VII əsrin II yarısından etibarən Dvində yalnız Ərminiyyəni deyil, Aranı və Şirvanı da idarə edən ərəb canişinləri məskunlaşır. Məhz Dvindən Dərbəndə-dək olan torpaqların vahid əmirlikdə bu cür ümumiləşdirilməsi ərəblər arasında bu canişinlik ərazisinin «Ərminiyyə» adlandırılmasına gətirib çıxardı. İbn Xordadbeh «Yollar və ölkələr haqqında kitab»da 4 Ərminiyyə barədə söhbət açır (3).

«Ərminiyyə» inzibati adının ənənəvi olaraq meydana çıxmasının səbəbləri barədə geniş izahlar təqdim edən N.Vəlixanlı bu barədə belə yazır: «Bizans imperatoru I Yustinianın (527-565) 536-cı ildə imperiyanın tərkibində olan erməni torpaqlarında keçirdiyi inzibati islahatdan miras qalmış «Ərminiyyə» (o cümlədən bu inzibati bölgünün daha kiçik vahidləri I-IV Ərminiyyə vilayətləri) adı Yustinian dövründə olduğu kimi yalnız bilavasitə ermənilərin deyil, qonşu xalqların – albanların, gürcülərin, ləzgilərin, türklərin, tatların və b. yaşadıkları əraziləri də əhatə edirdi»(4).

Y.Paxomov «Ərminiyyə» adının həkk olunduğu kufi sikkələri ilə bağlı məlumatlarında onların Azərbaycanın hüdudları daxilindəki Bərdədə, yoxsa onun hüdudlarından kənarında olan Dvində və yaxud da Dvindən də uzaqda olan ərazilərdə zərb olunması ilə bağlı təəddüdləri xüsusi qeyd etmişdir (5).

Fəth etdikləri bir çox ölkələrdə ərəblər hakimiyyətlərinin ilk dövrlərində əsaslı dönüşdən ehtiyatlanaraq onlaradək zərb olunan sikkələrin ümumi görünüşünü saxlayırdılar. Xəlifə Əbd əl-Məlikin (685-705) pul islahatınadək Suriya və Fələstində Bizans-ərəb, İranda sasani-ərəb, Şimali Afrika və İspaniyada latın-ərəb sikkələri, daha sonrakı dövrlərdə Təbərstanda və daha sonralar isə Orta Asiya əyalətlərində hələ uzun müddət Sasani sikkələrinə oxşar təsvirli sikkələr kəsilmişdir. Azərbaycan hüdudlarında isə bu cür ikili növ sikkələrə rast gəlinməmiş və ərəblər burada sikkə zərbinə gec başlamışlar.

Azərbaycanda zərb olunmuş son Sasani sikkələri II Xosrovun varislərinin hakimiyyəti zamanı kəsilmişdir. Bu sikkələrdən əlavə həm də digər zərbcaxanalarda kəsilmiş müxtəlif zərb tarixli gümüş Sasani draxmalarından da ticarətdə istifadə edilmişdir.

Hətta Azərbaycanda ərəb sikkələrinin meydana çıxması və yayılmasından sonra da uzun müddət dövriyyədə Sasani draxmaları işlədilmişdir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda tapılmış VI və VII əsrin əvvəllərinə aid dəfinələr yalnız Sasani draxmalarından ibarətdir. Ərəb sikkələrinin zərbində ən son olaraq Azərbaycanda kəsilmiş Sasani draxmaları aşağıdakı tarixlərə təsadüf edir: 523; 527; 541; 584; 606; 626; 590-628; 629; 638-ci illər.

Tərkibində VII əsrə aid sikkələrin çox olduğu dəfinələrə təsadüf olunmasa da, VIII əsrə aid bir dəfinədə isə II Xosrovun, gürcü-sasani və bir neçə Əməvi dirhəmləri aşkarlanmışdır (sikkələrin kəsilmə tarixi 613-717-ci illəri əhatə edir). Sırf Əməvi və Abbasi sikkələrindən ibarət bir neçə dəfinələrin sikkələrinin zərb tarixi 771/2 və 782/3-cü illərə aiddir.

Hətta qarışıq sikkələrdən ibarət IX əsrə dair dəfinələrdə də Sasani sikkələrinə təsadüf olunur.

X əsrdə isə artıq Sasani draxmalarının dövriyyəsi müşahidə olunmur.

Dəfinələrin tədqiqi sübut edir ki, VI əsrdən etibarən inkişaf edən pul dövriyyəsi Azərbaycanda yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq VII əsrin əvvəllərində tənəzzülə uğramış, IX əsrin ilk illərindən isə yenidən canlanmışdır. VII-VIII əsrlər ərzində cənubdan Əməvi sikkəsinin Azərbaycana zəif axını səbəbindən işlək gümüşə olan tələbat Sasani zərbinə mənsub sikkələrlə və yerli zərboxanaların azsaylı istehsalı ilə təmin olunmuşdur. Respublikamızda aşkarlanmış qarışıq sikkə dəfinələri bunu sübut edən faktlardandır.

Xəlifə Əbd əl-Məlikin hicri-qəməri təqviminə əsasən 73-77-ci illərdə (692/3- 696/7) keçirdiyi pul islahatından sonra yeni ərəb pul vahidləri - qızıl dinar (4,26 q), gümüş dirhəm (2,98 q) və mis fəls (2; 3 q) nominallarından ibarət ərəb «milli» pul-sikkə sistemi təsis olundu.

Bu sikkələrə hər hansı təsvirin zərbi qadağan edilmiş və yalnız əsas İslam ehkamlarının, Quran ayələrinin həkk olunmasına icazə verilmişdi.

İlk Əməvi sikkələrinin anonimliyinin səbəbini V.Tizenqauzen (6) qızıl və gümüş sikkə kəsmək hüququnun yalnız xəlifəyə məxsus olması ilə izah edir. Əməvi dinarlarında zərbin həyata keçirildiyi şəhər adının olmaması isə bütün qızıl sikkələrin həmin dövrdə Xilafətin uzaq Qərb əyalətləri olan Afrika və Əndəlus (İspaniya) sikkələri istisna olmaqla Əməvilərin paytaxtı – Dəməşqdə kəsilməsi ilə izah olunsada, Azərbaycan ərazisində aşağıdakı şəkildə təsvir edilmiş dinarın aşkarlanması bu fikri inkar edir. Bu dinar Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin (786-809) hakimiyyəti dövründə onun Arana canişin təyin etdiyi Xuzeymə ibn Xazim ət-Təmininin (7) adından kəsilmişdir.

Gümüş sikkələrə gəlincə isə, Əbd əl-Məlikin islahatına əsasən 2,97 q çəkili yüksək əyarlı gümüş dirhəm əsas çəki vahidi olaraq qəbul edildi. Lakin sür-tülməmiş və tam formasını saxlamış ərəb sikkələrinin çəkilməsi zamanı onların

Abbasilər, Xuzeymə ibn Xazim, 170=786, Aran, qızıl dinar

bu çəki vahidindən bir neçə milliqram aşağı olduğu müəyyənləşir. Dirhəmlərin diametri 26-28 mm, qalınlığı 0,4-0,5 mm-ə yaxındır.

Əməvilərin mis felsi görünüşü, yazılarının məzmununu və çəkisi ilə dinar və dirhəmindən tamamilə fərqlənir. Mis felslərin bəzilərinə ərazi, bəzilərinə isə şəhər adı zərb edilmiş, bir hissəsinə zərb olunma tarixi, digərinə isə yerli əmirlərin adları həkk edilmişdir.

Bir çox ərəb sikkələrinə şəhər adının əvəzinə, ərazi adı, məs: Təbəristan, Azərbaycan, Ərminiyyə, Aran və b. həkk edilmişdir. Belə sikkələrin əsasən həmin ərazinin baş şəhərində kəsildiyini ehtimal etmək düzgün olardı. Lakin başqa bir mülahizə də vardır. Belə ki, həmin dövrün sikkə zərbi texnikasının sadəliyi onu nəinki yerli zərboxanalarda, həmçinin hökmdarın sikkə möhürü də aparılmaqla onun müvəqqəti dayanacaq yerlərində də həyata keçirməyə imkan verirdi. Xilafət dönəmində zərb olunmuş dirhəmlərdə «Bərdə-Ərminiyyə» və ya «əl-Haruniyyə-Ərminiyyə» və s. zərboxana adları buna misal ola bilər.

Ümumiyyətlə, xilafətdə 150-dən çox zərboxana fəaliyyət göstərirdi. O cümlədən Azərbaycanda tapılmış sikkələrə əsaslanaraq Əl-Bab (Dərbənd), Bəlx əl-Bəydə, Ərz əl-Xəzər, əl-Yəzidiyyə (Şamaxı), Cənzə (Gəncə), Bərdə, əl-Mütəvəkilliyə (Şəmkir), «Aran», «Ərminiyyə» və «Azərbaycan» adlı 10-dan artıq zərboxanada sikkə kəsildiyi sübuta yetirilir.

Yazılı mənbələrdəki məlumatlar və respublikamızın ərazisində aşkarlanmış sikkələrin təhlili sübut edir ki, Azərbaycanın mədəni dünyanın ən böyük teokratik imperatorluğu olan Ərəb Xilafətinə daxil olması onun ictimai-siyasi və mədəni həyatında önəmli dəyişikliklərə zəmin yaratmış və «İslamlaşma» ilk növbədə məhz pul dövriyyəsinə özünü büruzə vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ərəblər hazırkı İran İslam Respublikasını (Cənubi Azərbaycanı) «Azərbaycan», şimal hissəni isə «Aran» adlandırırdılar.
2. Пахомов Е.А. Монеты Азербайджана. Баку, Изд. АН АЗ.ССР, 1959, с. 36
3. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Пер. с араб., коммент., иссл., указ. и карты Н.Велихановой. Баку, Элм, 1986, с. 49-50
4. Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993, s. 34
5. Пахомов Е.А. Упен орادا, с. 41
6. Тизенгаузен В. Монеты Восточного Халифата. СПб, 1873, с. XV
7. Из соч. Я'куби. «История». Текст и перевод с арабск.: П.К.Жузе. Вып. IV, Баку, Изд. Общества Общ. и изуч. Азербайджана, 1927, с. 12

ABOUT COINAGE OF AZERBAIJAN IN THE VIII- IX CENTURIES

Aygun Mammadova

Summary

This article is dedicated to the coinage of Azerbaijan in the 8-9 centuries. The questions connected with the territorial and administrative borders of Azerbaijan after its occupation by Arabic Caliphate are also widely researched. The peculiarities of coins found in Azerbaijan take the main place in article.

ОСОБЕННОСТИ МОНЕТНОЙ ЧЕКАНКИ АЗЕРБАЙДЖАНА VIII-IX ВЕКОВ

Айгюн Мамедова

Резюме

В статье исследуется монетная чеканка Азербайджана VIII-IX вв., а также с исторической точки зрения рассматриваются вопросы, связанные с территориально-административными границами Азербайджана, после вхождения его в состав Арабского Халифата. На основе кладов, найденных на территории Азербайджана, а также письменных источников раскрываются особенности до и послереформенных монет данного периода.

HACIQABUL RAYONU BÖLGƏSİNDƏ TAPILAN ANTROPOMORF VƏ ZOOMORF KERAMIKA MƏMULATI

Elmira Abbasova

(Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Hacıqabul rayonunun Padarçöl ərazisində aparılan təsərrüfat işləri zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri içərisində antropomorf və zoomorf qablar diqqəti cəlb edir. Tarixin müxtəlif dövrlərində yaşamış insanların dini baxışlarının, dünyəvi və estetik zövqünün aydınlaşdırılmasında, onların həyat tərzinin öyrənilməsində bu tapıntıların əhəmiyyəti danılmazdır. Zoomorf qabları əsasən iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa bütövlükdə heyvana və ya insana bənzər qablar və fiqurlar daxildir. Bu qablar, əsasən Mingəçevirdə (12, s. 49-54; 5, s. 82-84; 15, s. 103-140), Şamaxıda (10, s.85-95), Qaratəpədə (16, s. 1181-1184) və Hacıqabul rayonu ərazisində aşkar edilmişdir. Bütöv halda hazırlanan həmin fiqurlardan ən çox bəzək və suvenir kimi istifadə edildiyi ehtimal olunur.

Tədqiqatçıların fikrincə, zoomorf qabların hazırlanması və ya qab üzərində hər hansı bir heyvan surətinin çəkilməsi qədim insanların dini inamları ilə sıx bağlı olmuşdur. Fikrimizcə, bu rəsmlər şər ruhların qablara daxil olmasının qarşısını almaq məqsədilə çəkilmişdir. Yəni, bu heyvanlar bir növ şerti olaraq qabın mühafizəçilərinə çevirilirdilər. Belə qabların əksəriyyəti qəbirlərdən və yaşayış yerlərindən tapılmışdır. Mühafizəedici xarakterə malik olan qablar həm məişətdə, həm də dəfn mərasimi zamanı işlədilmişdir.

İkinci qrupa daxil olan zoomorf saxsı qabların üzərində quşun və ya heyvanın başı, gözləri və ya buynuzları formasında yapma bəzəklər vardır. Orta əsr Ərəbşahverdi yaşayış yerindən tapılan və Əli Bayramlı rayon Tarix- Diyarşünaslıq muzeyində saxlanılan bir qabın dörd tərəfində, yapma üsulu ilə salınmış, qoç buynuzları formasında bəzəyi vardır.

Totemizmin insanların həyatında hakim rol oynadığı vaxtlarda totemin onun himayəsində olan bütün varlıqları şər qüvvələrdən qoruduğu ehtimal olunurdu. İnsanların təbiətlə sıx bağlılığı şəraitində və ondan bütünlüklə asılı olduğu dövrdə meydana gələn və ən qədim inamlardan sayılan totemizmin qalıqlarına indiki zamanda da rast gəlmək olar. Bu gün də Azərbaycanda evlərin, həyətlərin ala qapılarında, hasarlarda, əkin və bostan sahələrində müxtəlif heyvanların kəlləsi və ya buynuzları asılır. Onların həyəti, evi və adamları şər qüvvələrdən, pis gözlərdən qoruduğu güman edilir.

Qədim zamanlarda totemə sitayiş dünyanın hər yerində mövcud idi. O cümlədən, Orta Asiya xalqları arasında da geniş yayılmışdı. Burada ölü ilə birlikdə dağ keçisinin buynuzlarını da qəbrə qoyurdular. Bəzi tədqiqatçıların fik-

rincə, totemə sitayişin əsasını insanların heyvanlarla qohumluq əlaqəsi kimi də başa düşmək olar (19,s.182-183; 20, s.19-40., 60-63).

Zoomorf qabların müəyyən qrupu məhsuldarlıq ayini ilə bağlı olmuşdur. Mifik inanclar nəzərə alınsa, demək mümkündür ki, üzərində qoç buynuzu təsvir olunmuş qablarda onlar qabın içərisində olan mayenin (süd, qatıq, yağ, və.s.) qoruyucusu sayılmışlar. Bu da məhsulun daha bərəkətli olmasını təmin edir (13, s.173-218).

Keramika məmulatı içərisində insan və heyvan fiqurlarına da rast gəlinir. Azərbaycanın Cənub bölgəsində aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı tapılan zoomorf fiqurlar içərisində qoyun fiqurları çoxluq təşkil edir. Tədqiqatlarda bu tipli nümunələr «zoomorf» qablar anlayışı kimi verilir və onların Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində geniş yayıldığı qeyd olunur (1,s.140-147).

Aşkar edilən qoyun fiqurlarının bəzilərinin yapma qulaqları (şək. 1,2), bir çoxlarının isə burulmuş buynuzları, kəsilmiş quyruğu olub, gözləri kiçik düyməcik formasında qoyulmuşdur (şək.3). Onlardan birinin beli bir qədər çökək olub, böyründə iki basma düyməcik vardı (şək.1, 4; 4a).

Tədqiq olunan zoomorf fiqurlar içərisində müxtəlif ölçülü at (şək.5) və bir ədəd xallı bəbir (şək. 1,6) fiquru da vardır. Bu at fiqurlarının belində yəhər təsvir edilmişdir (şək. 1,7,8). Birinin sifəti yastı olub, ağızı cızma xətlə, gözləri kiçik nöqtələrlə və burnu yapma üsulla işlənmişdir. Atın quyruğu yığılıb düyünlənmiş, ayaqları isə şahə qalxmış şəkildə təsvir edilmişdir (şək. 1,7). Başqa bir at fiquru isə əvvəlkilərdən fərqli olaraq uzunsifətli olub, belində yəhəri vardır. Sifətin yuxarı tərəfindəki oyuqlar onun gözünü xatırladır (şək.8). Belə yığcam bədənli və yəhərli at fiqurları İsmayılı rayonu Mollaisaqlı yaşayış yerindən də aşkar edilmişdir (10,s.95). Salyanın Qırxçıraq və Dəvəçi rayonunun Şabran (13,s.203-205), Beyləqan (3,s.207-209) və Qəbələ (4) orta əsr yaşayış yerlərindən aşkar edilmiş gil və metaldan hazırlanmış at fiqurları da məlumdur (7,s.110-122).

Ördək formalı iki qabdan biri enli ağızlı, tutacaq formalı quyruğa malikdir. (şək. 1, 9), digəri isə birinciyə nisbətən kiçik və dar ağızlıdır (şək.10). Güman olunur ki, ördək fiqurlu qablarda süfrəyə maye gətirilərkən istifadə olunmuş.

Nümunələr içərisində gildən hazırlanmış müxtəlif ölçülü qadın fiqurları da diqqəti cəlb edir. Qadın fiqurları qırmızı və bozuntul rəng alana qədər bişirilmişdir, çox halda onların başı, qıçı və qolları sınımış haldadır. Məmulatın birinin əndamı iri və ətli, beli incə, yanları və çiyni qabarıq, sinəsi hamar, döşləri isə şişkin təsvir edilib (şək. 1,11). Baş hissəsi sxematik formada çalmalı olub, qolları dirşəkdən döşlərə tərəf hamarlanmışdır. Fiqurlardan birinin sinəsində, belində yapma kəmər, beş ədəd saçaq, qarın hissəsində isə bir-birindən

təxminən 4-5 sm aralı yapma belbağı işlənmişdir. Bunların arasında isə balıq rəsmi yerləşdirilmişdir. (şək.1,12).

Ehtimallara görə, bir tərəfdən bu balıq ovu ilə əlaqədar olmuş, digər tərəfdən isə bir çox dünya xalqlarında (18,s. 468-471) olduğu kimi, bolluq, nəsil artırma rəmzi olaraq qəbul edilmişdir.

Qadın fiqurunun birinin baş hissəsi sxematik işlənmişdir. Çiyinlərindən üzünə və sinəsinə doğru dörd hörük (hörüklərdən biri uc yerdə düyünlənmişdir), arxa tərəfdən isə iki hörük qadının belini qurşayır (şək. 1,13).

Digər qadın fiqurları, təsvirini verdiyimiz fiqurlardan bəzəyinə, forma və ölçülərinə görə fərqlənirlər. Üç qadın fiqurunun baş və boğaz hissələri salamat qalmışdır. Bunlardan biri yastı başlı, enli ağızlı və uzun boğaza malik olub, boğazını beş sıra yapma kobud boyunbağı bəzəyir. Burnunun sol tərəfində qoyulan kiçik nöqtə gözü ifadə edir, sağ gözünün üstünü cızma xətlərlə işlənmiş xırda rəmzi tüklər örtür. Fiqurun qulaqları yastı formadadır (şək.1, 14). İkinci fiqurun ağızı açıq olub, ağı dişləri sıra ilə təsvir edilmişdir. Onun dik burnu və bir-birinə simmetrik olmayan kiçik gözləri vardır. Sol tərəfdən sifətinə doğru sallanan birçək qulağının üstünü örtür, arxa tərəfdə olan hörük isə boynuna qədər uzanır. Boğazını gildən üç sıra muncuq düzülmüş sallama boyunbağı bəzəyir (şək.1, 15). Sonuncu qadın fiquru əvvəlkilərə nisbətən kiçik olub, bir-birindən 1sm. aralı beş sıra nazik boyunbağısı vardır. Qartal dimdiyini xatırladan burnu və əvvəlkilərdən fərqli olaraq alınının ortasında iri oyuq (göz) vardır (şək.1, 16).

İslamaqədərkı dövrü əhatə edən, metal (3) və gildən hazırlanan qadın fiqurları Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Bunu Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Örenqala (3), Mingəçevir (17,s.73), Qəbələ (4) və s. yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş antropomorf fiqurlar da təsdiq edir. Qadın heykəllərinin hazırlanması qadının-ananın cəmiyyətdə və ailədə tutduğu mövqe ilə bağlı olmuşdur. Qadın heykəllərinin qəbirlərdən tapılması isə çox güman ki, ailə başçısını (ərini) itirən qadının əvəzində ərinin yanında dəfn edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Qədim inamlara görə ailə başçısını itirən qadın axirət dünyasında da ona qulluq etməlidir. Çılpaq qadın fiqurlarının kütləvi halda düzəldilməsi isə qurbankəsmə ayini ilə də bağlı ola bilərdi. Dinlərin bir-birini sıxışdırıb aradan çıxarması (əvvəl xristianlıq, sonra isə islam dininin) gil bützlərə və heykəllərə etiqadı azaltmaya bilməzdi. Bununla bağlı olaraq cansız bütələr və gil qadın heykəlləri canlı həyat səhnəsindən sıxışdırılıb çıxarılmış və torpağa basdırılmışdır (6,s. 80).

Orta əsr yaşayış yerlərindən tapılmış zoomorf fiqurlar və qadın heykəlləri yaxşı gildən yüksək səviyyədə hazırlanmışdır. Onlar qədim insanların dini

inancları ilə bağlı olmaqla yanaşı Qafqaz Albaniyasının bədii sənətkarlıq nümunələri olmaq baxımından qədim incəsənət əsəri kimi də çox qiymətlidir (11. s.93-101; 14,s.82).

Yaranma tarixi daha qədimlərə gedib çıxan antropomorf fiqurların və heykəllərin mahiyyəti antik və ilk orta əsrlərdə bir qədər dəyişdirilmiş, orta əsrlərdə isə canlı həyat səhnəsindən tamamilə çıxarılmışdır.

Yerüstü əlamətlərinə görə orta əsrlərə aid olan Padarçöl yaşayış yerindən təsərrüfat işləri zamanı aşkarlanan antropomorf və zoomorf fiqurlar antik və ilk orta əsrlərə aid edilir (8, s.31-36; 9, s. 4-5).

Beləliklə, Hacıqabul rayonu ərazisində yerləşən abidələrdən əldə edilmiş antropomorf və zoomorf saxsı məmulatı bölgənin qədim əhalisinin dünyagörüşü, dini baxışları və dəfn adəti haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov A.İ. Cənub-Şərqi Azərbaycanda Qoyun ayini ilə bağlı maddi mədəniyyət abidələri haqqında. Azərbaycan SSR EA xəbərləri. (Tarix, fəlsəfə, hüquq, seriyası, 1994, №1-4.
2. Xəlilov C.Ə. Xınıslı qədim yaşayış yeri. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Bakı, 1961, t.4, №3.
3. Xəlilov M. C. Örnəqaldan tapılmış metal fiqur mifik surət təsviri kimi. Azərbaycan MEA Folklor İnstitutu «Ortaq Türk keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə» IV Uluslararası Folklor Konfransı. Bakı, Azərbaycan, 2006, 1-3 noyabr.
4. Qəbələ arxeoloji qazıntılarının 2006-cı il hesabatı.
5. Qolubkina T. Mingəçevir küp qəbirlərindəki ayin qabları. Qobustan jurnalı, 1987, №2.
6. Qurani Kərim. Əl-Ənam (Davar) surəsi, ayə-5,6,19,22.
7. Nəcəfova N. Üzərində insan və heyvan təsvirləri verilən XII-XIII əsr Azərbaycan bədii məişət keramikası. Azərbaycan SSR EA xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1961, №8.
8. Novruzlu Ə.İ. Azərbaycanın yeni tikinti sahələrində arxeoloji tədqiqatlar, II cild. Bakı, Nurlan, 2003.
9. Novruzlu Ə.İ., Qəhrəmanova S.M., Vəliyeva G.Ə. Qədim və müasir Əli Bayramlı şəhəri. Bakı, 2004.
10. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. (e.ə. IV- b.e III əsrləri), Bakı, Elm, 1982.
11. Rzayev N.İ. Zoomorf qablar Qafqaz Albaniyası bədii keramikasının xüsusi bir növü kimi Azərbaycan SSR EA xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1961, №7.
12. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı, 1961.
13. Аббасова Ф. Металлические фигурки коня из средневековых памятников Азербайджана. Тарих вя онун проблемляри. Bakı, 1997, №1.

14. Ашурбейли С.Б. Скульптура Азербайджана древнего периода и периода средневековья. Труды Музея истории Азербайджана, том 1, Баку, 1956.
15. Голубкина Т.И. О зооморфной керамике из Мингечаура. Материальная культура Азербайджана. Баку, 1951, вып. 2.
16. Исмизаде О.Ш. Зооморфные глиняные сосуды найденные в Гаратепе. Док. АН Азерб ССР, т. XV, 1959, №2.
17. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре. Материальная культура Азербайджана, вып. 1, Баку, 1949.
18. Мифы народов мира. Москва. Изд-во. Советская энциклопедия, том. 2., 1982.
19. Скалон К.М. Изображения животных на керамике сарматского периода. Труды отдела истории первобытной культуры, том 1. Госэрмитаж, Ленинград, 1941.
20. Соколова З.П. Культ животных в религиях. Москва, Наука, 1972.

ANTRO- ZOOMORPHOUS CERAMICS OF HAJIGABUL REGION

Elmira Abbasova

S u m m a r y

This article is about antro- zoomorphous ceramics found in Hajigabul region.

During the ploughing works in the village of Padarchol of Hajigabul region some fragments of men's ceramic figures, animals and pottery have been found. Samples of pottery are of animal and bird form. The findings mostly refer to the antique period, as well as to the Early Middle ages.

АНТРОПОМОРФНАЯ И ЗООМОРФНАЯ КЕРАМИКА ИЗ ГАДЖИГАБУЛСКОГО РАЙОНА

Эльмира Аббасова

Резюме

При различных земляных работах в окрестностях селения Падарчёл Гаджигабулского района были найдены глиняные фигуры человека, животных, а также целые глиняные сосуды, формы которых напоминают животных и птиц.

Они в основном датируются античным периодом. Но изредка эти находки встречаются и в памятниках раннего средневековья.

QAX TARİX-DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİNDƏKİ ARXEOLOJİ MATERİALLARIN TƏDQIQINƏ DAİR

Bədircahan Əmrullah qızı

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Elmi tədqiqatların aparılmasında, eləcə də gənc nəslin tariximizə hörmət ruhunda tərbiyə olunmasında tarix-diyarşünaslıq muzeyində nümayiş etdirilən eksponatların rolu əvəzəedilməzdir.

Qanıx (Alazan) çayı vadisi və ətraf ərazilərdən toplanmış arxeoloji materialların müəyyən hissəsini təsərrüfat işləri zamanı aşkar edilmiş tapıntılar təşkil edir. Diqqəti cəlb edən arxeoloji nümunələr kənd sakinləri və məktəblilər tərəfindən Qax rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyinə təhvil verilmişdir. Nümayiş etdirilən arxeoloji materialların elmi dövriyyəyə çıxarılmasının zəruriliyi baxımından muzey eksponatlarının arxeoloji tədqiqinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Qax rayonunun tarix-diyarşünaslıq muzeyi 1980-ci ilin avqust ayında rayon mərkəzində tikilmiş binada fəaliyyətə başlamış, 1988-ci ildən isə yeni tikilmiş binaya köçürülmüşdür. Binanın ümumi sahəsi 1020 m², eksponatların nümayiş etdirildiyi sahə 890 m², muzey fondlarının mühafizəsi otağının sahəsi isə 60 m². Muzey rəhbərliyinin və əməkdaşlarının zəhməti nəticəsində nümayiş etdirilən eksponatlar qeydiyyatla alınaraq, xronoloji qaydada qruplara ayrılmış, tarixləri göstərilmiş, qiymətli nümunələr isə müəyyən edilərək çəkilmiş, hazırlanma texnikası və başqa xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir. Arxeoloji fondun təşkili, eksponatların qorunması və elmi cəhətdən tədqiq edilməsi davam etdirilir.

Muzeyin II salonunda nümayiş etdirilən eksponatlar içərisində antik və ilk orta əsrlər dövrünə aid gil qablar diqqəti daha çox cəlb edir. Arxeoloji nümunələrin çox hissəsi Qanıx (Alazan) çayı vadisində aşkar edilmişdir. Bu arxeoloji materialların tədqiqi, Azərbaycan ərazisində yaranmış Qafqaz Albaniyası dövlətinin tarixinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. İ.Babayevin tədqiqatlarına əsasən bu tapıntılar Qafqaz Albaniyasının antik və ilk orta əsrlər (e.ə. IV əsr - b.e. VII ə.) dövrünə aiddir. (1) Bəzi qablar, gilinə narın qum, saman, qurumuş ot və s. Qatılaraq düzəldilmiş və dulus kürəsində bişirilmişdir. Gil qablar say etibarını ilə çox olmaqla, onların çeşidi də olduqca müxtəlifdir. Bu qablar özünəməxsusluğuna, zərifliyinə, naxışlarının orijinallığına, həmçinin ölçülərinə görə də biri-birindən fərqlənirlər. Arxeoloji tapıntılar Qax əhalisinin məişət həyatı, təsərrüfat fəaliyyəti, həmçinin dulusçuluq sənətinin inkişafına dair ətraflı məlumatlar əldə etməyə imkan yaradır.

Qanıx (Alazan) vadisinin qeyd etdiyimiz dövrə aid qəbir abidələrində aşkar edilmiş tapıntılar arasında gil qablara daha çox təsadüf edilir. Onlar hazırlanma texnologiyasına görə iki qrupa bölünürlər:

- a) əldə hazırlanmış;
- b) dulus çarxında formalaşdırılmış qablar.

Əldə hazırlanan qabların üzərindəki naxışlar çərtmə və cızma üsulları ilə salınmış dalğavari, sınıq xəttlərdən ibarətdir.

Eksponatlar içərisində zoomorf qablar da vardır. Bu nümunələrin bəziləri Kürmüç çay vadisinin qədim sakinləri arasında quşçuluğun, qoyunçuluğun, maldarlığın inkişafı və mühüm gəlir mənbəyi olması, həmçinin onların dini etiqadları ilə də bağlıdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı keçmiş və qoyun skeletlərinin qəbirlərdən aşkar edilməsi buna bir daha sübutdur.

Gil qabların əksəriyyəti mətbəx və süfrə qablarından ibarətdir. Bunların içərisində piyalə, kasa, küpə, nimçə, küzə, dolça, bardaq, səhəng, tava tipli qablara daha çox təsadüf olunur.

İlk orta əsrlər dövrünə aid olan qabların əksəriyyəti dulus çarxında hazırlanmışdır. Bu qabların üst hissəsi və divarları hamar olub təxminən eyni qalınlıqdadır. Həmçinin dulus çarxında hazırlanan qabların üzərində konsentrik xətlər vardır. Əldə düzəldilmiş qabların içərisi girintili-çıxıntılı olsa da, üst hissəsi əllə hamarlanaraq düzəldilmişdir. İ. Babayev hesab edir ki, antik dövrdə dulus çarxı olmayıb ona görə də belə qabları əllə hazırlamışlar. (2) Bir qayda olaraq e.ə. I minilliyin ortalarından I minilliyin ortalarına qədər qabların böyük əksəriyyəti bu ərazidə əldə hazırlanmışdır. Qax rayonu və ətraf ərazilərdən aşkar edilmiş bu tip qabların çoxu təsərrüfat küplərindən ibarətdir. Bu qablarda əsasən un, su, taxıl və s. ərzaq məhsulları saxlanılırdı.

1958-1959-cu illərdə Qanıx (Alazan) çayı vadisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində qırmızı, boz, qara, rəngli və qlazurlu qablar tapılmışdır. (3) Həmçinin Ağyazı düzənliyinin Qıpçaq kəndindən 1 km şərqi yerləşən sahədən boz, qara, qırmızı rəngli saxsı qablar aşkar edilmişdir. Bunlar piyalə, kasa, süzgəc, küp, çölmək, nimçə, küzə, bardaq, səhəng, tava, dolça tipli qablardır.

Qax tarix-diyarşünaslıq muzeyinin antik dövrə aid sərqi salonunda nümayiş etdirilən eksponatların çoxu Torpaqqala yaşayış yerindən aşkar edilmişdir. Bunlardan günəşin simvolik obrazı ilə bəzədilmiş qab (diametri – 4 sm, hündürlüyü - 13 sm), Lələli kəndindən tapılmış alt hissəsi dairəvi formada olan novalça ağızlı silindrik formalı qırmızı gilli qab (ağız hissəsi – 3 sm, diametri - 12 sm, hündürlüyü - 16 sm) diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, Qanıx (Alazan) çayı vadisi və ətraf ərazilərindən aşkar edilən arxeoloji materiallar içərisində gilə saman qatılmış saxsı məmulatına daha tez-tez rast gəlinir ki, onların da çoxu qəbirlərdə aşkar edilmişdir. Qablar əsa-

sən boz, qırmızı, sarımtıl-qırmızı, çəhrayı, narıncı rəngdədirlər. Bəzi qablar pis bişirildiyi üçün üzərində ləkələr əmələ gəlmişdir. Saxsı məmulatı forma müxtəlifliyinə görə aşağıdakı tiplərə ayrılır:

Küpə tipli qablar. Bu tip qablar Qax və onun ətraf ərazilərində qəbirlərdən əldə olunmuşdur. Qabın gilinə saman qatılaraq yaxşıca bişirilmişdir, səthində samanın yanmış izləri görünür. Qabın oturacaq hissəsi düz, enli, divarları qalın, bir az qabarıqdır. Dar boğazlı olub, ağzının kənarı düzdür, yaxşı hamarlanmışdır.

Boşqab tipli qablar. Kürmükçay və Qanıx (Alazan çayı) vadisindən tapılan saxsı nümunələr içərisində boşqaba oxşar qablara da təsadüf edilmişdir. Qabların oturacağı düz və yastıdır, bəziləri üçayaqlıdır. Tərkibinə saman qatılmış, nisbətən kobud düzəldilmişdir.

Çölmək tipli qablar. Qabın ağız hissəsinin kənarı xaricə qatlanmışdır. Saman qarışdırılmış gildən çox səliqəli düzəldilərək yaxşı bişirilmişdir. Gövdəsi qabarıqdır. Sarımtıl, boz rəngdədir. Oturacaq hissədən başlayaraq gövdəyə tərəf kəskin şəkildə daralır. Düz oturacaqlıdır. Səthi bəzi hissələrdə lay-lay qopmuşdur. Qabın üzərinə xətlərlə naxış vurulmuşdur, bəzi cizgilər pozulmuşdur.

Piyalə tipli qablar. Qax ərazisində aşkar edilən saxsı nümunələri içərisində piyalə tipli qablar daha çoxdur. Torpaqqala ərazisindən aşkar edilən piyalələr diqqəti cəlb edir. Onlar əsasən saman qatılmış gildən yaxşıca bişirilərək hazırlanmışdır. Oturacaqları düz olub, bir qədər içəriyə tərəf qabarıqdır, gövdəsi ağzına tərəf getdikcə genişlənir.

Kasa tipli qablar. Belə qabları 4 qrupa bölmək olar:

1. Gilinə həm bitki, həm də iri qum (çınqıl) qatılmış;
2. Həm bitki, həm də narin qum qatılmış;
3. Gilinə yalnız saman qatılmış;
4. Təmiz gildən hazırlanmış qablar. Bu qrupdan olan qablar həmçinin Kürmüç çay vadisi və ətraf ərazilərdə yerləşən abidələrdən də aşkar edilmişdir.

Qax tarix-diyarşünaslıq muzeyinin II salonunda mühafizə edilən maddi-mədəniyyət nümunələrinin arxeoloji təhlili bu ərazidə antik dövrə aid abidələrin daha çox dağıntıya məruz qaldığını bir daha sübut edir.

Bu abidələrdən əldə edilmiş maddi-mədəniyyət qalıqları içərisində dulusçuluq sənəti nümunələri xüsusi yer tutur. E.ə. I minilliyin ikinci yarısında əvvəlki gil qablarla yanaşı, yeni formalı saxsı qab nümunələri də yerli sənətkarlar tərəfindən düzəldilirdi. Qafqaz Albaniyasının bu tip saxsı qabları özünəməxsusluğu və keyfiyyətinin yüksək olmasına görə başqa ölkələrin saxsı qablarından fərqlənirlər. Belə qab nümunələrinə Qarabağ, Şirvan, Qazax, Gəncə, Şəki, Zaqatala, Balakən rayonlarının kəndlərində, qismən isə Gürcüstan və Da-

ğistan ərazilərində rast gəlinir. Bu nümunələr Albaniyada dulusçuluğun yüksək inkişaf etdiyini göstərir.

Qax tarix-diyarşünaslıq muzeyində nümayiş etdirilən saxsı qabların içərisində əl ilə hazırlanmış qablar çoxluq təşkil edir. Bu qablar zövqlə, simmetrik və çox keyfiyyətli düzəldilmişdir.

Muzeydəki arxeoloji materialların oxşarları Azərbaycanın Şəki, Zaqatala, Balakən, Qəbələ, Mingəçevir, Şamaxı, Ağsu, İsmayıl rayonlarında Cənubi Dağıstan, həmçinin Gürcüstan ərazisindəki həmdövr abidələrdən aşkar edilmişdir (4). Tapıntılar göstərir ki, Qax rayonu və ətraf ərazilərdə müxtəlif tarixi dövrləri əhatə edən çoxlu sayda qəbir abidələri və yaşayış yerləri vardır. Bu abidələrin qeydə alınması, mühafizə olunması və arxeoloji cəhətdən tədqiq olunması yolunda iş aparılır.

Muzeydə toplanmış təsadüfi arxeoloji materialların öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görülsə də, onların kompleks tədqiqinə ehtiyac vardır. Təqdirəlayiq haldır ki, həmin materialların əksəriyyəti eksponat kimi nümayiş etdirilir və tariximizin ictimaiyyətə çatdırılmasında bilavasitə iştirak edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бабаев И. Города Кавказской Албании. Баку, Элм, 1974, с. 236
2. Бабаев И. Yenə orada.
3. Abbasov N. Qədim Azəri yurdu - Qax. Bakı, 2000, s. 12
4. Османов Ф. История и культура Кавказской Албании. Баку, 2006, с. 264

RESEARCH OF MATERIALS FROM HISTORICAL- REGIONAL MUSEUM OF QAKH REGION

Badirdjahan Amrullakh gizi

Summary

The territory of Kakh region is of great importance from the archeological point of view. The territory is rich with different types of monyments dating back to various period of ancient history. Nowadays these monuments are not studied properly. Some fragments of archeological findings are mostly found during the agriculture activities and excavation in this territory. Some of these findings are conserved in the local regional-history museum.

The author of the article investigates archeological foundings of ancient and middle ages connected with archeology of Azerbaidjan spread on this territory.

The researcher also gives information about nearly found archeological foundings kept in local museums.

К ИССЛЕДОВАНИЮ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ИЗ КАХСКОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Бадирджахан Амуллах кызы

Резюме

Территория Кахского района представляет особый интерес для археологов, так как богата многочисленными памятниками разного периода и времен. В настоящее время эти памятники мало изучены и исследованы. Некоторые археологические материалы выявлены в результате сельскохозяйственных работ на этой территории. Ныне они хранятся в местном историко-краеведческом музее.

Автор статьи на основе античных и средневековых археологических находок исследует вопросы, связанные с археологией Азербайджана.

Статья представляет интерес не только для исследователей, а также для широкого круга читателей.

GƏMIQAYADA HƏYAT AĞACI VƏ KEÇİ KULTU MƏSƏLƏSİNƏ BİR BAXIŞ

Hacı Qədir Qədirzadə
(AMEA Naxçıvan Bölməsi)

Etnik mədəniyyətin, qədim inamlar sisteminin araşdırılmasında qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Təsvirlərin digər mənbələrdən üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar, hər hansı bir hadisəni min illər boyu olduğu kimi qoruyub saxlayırlar. Tarixilik, milli varislik məsələlərinin qorunub saxlanılmasındakı elmi əhəmiyyətini nəzərə alaraq biz bu yazıda Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlərdə həyat ağacı, həyat meyvəsi və keçi kultu ilə bağlı bəzi məsələlərə açıqlama gətirməyə çalışacağıq. Təsvirləri öyrənən araşdırıcılardan N.Müseybli Gəmiqaya rəsmləri içərisində 20-yə yaxın həyat ağacı təsviri olduğunu yazır (11, s. 92-93). Eyni məsələdən bəhs edən V.Baxşəliyev bir həyat ağacının təsvirini verir. Həmin rəsmə həyat ağacının yanında iki keçi və bir oğlaq təsvir edilmişdir (3, s. 203), (şəkil 65, s. 237). Bizim üçün həmin təsvir bir neçə cəhətdən maraqlıdır. Hər şeydən öncə təsvirdə təkəcə ağac deyil, onun üstündə yumru formalı meyvələrin olması diqqəti cəlb edir. Bizcə, həmin ağac almaadır. Gəmiqayada alma-həyat ağacının təsviri onun ta qədimdən Azərbaycan türklərinin inamlar sistemində xüsusi yer tutması ilə bağlıdır. Nəcəf Müseyibli həyat ağacı ilə keçi kultunun bağlılığını, eyni zamanda 3 № ilə verilmiş təsvirdə həyat ağacının üzərində 3 meyvə olduğunu yazır (11, s. 100). Beləliklə, həyat ağacı ilə həyat meyvəsi birləşdirilir. Həmin meyvələrin alma olduğunu hesab etməklə nağıllarda göydən 3 alma düşməsi ilə burada əlaqə olduğunu söyləyə bilərik. Deməli, bu təsvirlər və nağıllarımızda «göydən üç alma düşdü» ifadələri təsadüfən yaranmamışdır. Bunlar arasında müəyyən genetik bağlılıq mövcuddur. Qarşılıqlı əlaqələrin, təsvirlərin mifoloji tutumunun, tarixilik və varislik məsələlərinin öyrənilməsində xalq arasında mövcud olan ağız ədəbiyyatı, nağıl və dastanlar, həmçinin sənətkarlıq nümunələri ciddi rol oynayır. Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, alma ilə bağlı inamlar tarixilik və genetik baxımdan Adəm peyğəmbər, Həvvə nənə və cənnət meyvəsi ilə uyğun gəlir. Bunlarla yanaşı, Gəmiqayadakı təsvirlər həyat ağacı ilə bağlı E.A.Antonovanın, E.D.Vana əsaslanaraq apardığı bölgü ilə də oxşarlıq təşkil edir: 1. yarpaqsız; 2. budaq və yarpaqlı; 3. meyvəli və yarpaqlı ağaclar (18, s. 116). Yəni hər 3 təsvir forması burada da mövcuddur.

Meyvəli və yarpaqlı ağac həyatı, məhsuldarlığı, varolmanı təmsil edir. Beləliklə, biz həm həyat meyvəsi, həm də həyat ağacı kimi təsvir edilən alma ilə bağlı inamlardan, ümumiyyətlə, həyat ağacından, ağac inamından bəhs edəcəyik. Bunlar öz əksini qədim təsvirlərdə də tapmışdır. Bir məsələni unutmamaq

gərəkdir ki, Gəmiqayada bu təsvirlər təsadüfən çəkilməyib. Bura tufandan sonrakı ikinci başlanğıc olduğu kimi yeni həyatvermə mərkəzidir. Bu meyvələr də yenidən yaşamanı, çətinlikdən qurtarmanı simvolizə edir.

Nağıl və dastanlarda alma həyatverici, sonsuzluqdan, xəstəlikdən xilasedici, qocaları cavanlaşdırıcı xüsusiyyətlərə malikdir. Nağılların çoxunda alma ilə bağlı olaraq nağıl qəhrəmanlarının divlərlə döyüşməsi, gedər-gəlməz yola çıxması, kiminsə həyatının xilas edilməsi və s. süjetlər əsas yer tutur.

Gəmiqaya yaxınlığındakı Göygöl ilə bağlı topladığımız bir rəvayətdə deyilir ki, kimsə əgər niyyət edib gölə alma atırsa və həmin alma gölün ortasında Nuhun gəmisinin qalığı hesab edilən və hazırda ada kimi görünən yerin başına dolanıb həmin adamın yanına qayıdırsa deməli, niyyəti qəbul olunur.

Görkəmli türkoloq V.M.Jirmunski yazır ki, türklərin nağıl və dastanlarında dərvişin verdiyi qırmızı almanı ər və arvadın bölüb yeməsi nəticəsində sonsuzluqdan qurtulmaları ilə bağlı magik cəhətlər xüsusi yer tutur. Çox vaxt həmin almanın qabıqları ata verilir. Bundan gələcək qəhrəmanın atı doğulur (21, s. 229-230).

Anadolu türklərində qırmızı alma inamı ilə bağlı Yılmaz Elmas (7), Yaşar Kalafat (8) və digər müəlliflərin çox sayda yazıları nəşr edilmişdir. Görkəmli türk tarixçisi F.M.Kırzioğlu türklərin xalq adətləri və inamlarında qırmızı almanın xüsusi yer tutduğunu göstərir (9).

Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan türklərində alma həyat meyvəsi kimi təsvir edilir. Hər alma deyil, daha çox qırmızı alma müqəddəsdir. Toylarda, el şənliklərində qırmızı almaya böyük önəm verilir.

Nağıl və dastanlardan məlum olur ki, belə almalar qeyri adi şəraitdə yetişir. Böyük çətinliklə, bəzən möcüzəli şəkildə əldə olunur. Çox vaxt almanı kimliyi bəlli olmayan dərviş verir. Məsələn çözmək üçün bəzi qaynaqlara müraciət edək. «Məlikməmməd» nağılında deyilir: «Bir padşahın bağında alma ağacı varmış. Bu ağac birinci gün çiçək açarmış, ikinci gün çiçəyini tökərmiş, üçüncü gündə bar verərmiş. Bu almanı hər kəs yesəymiş, on beş yaşında oğlan olarmış» (1, s.302).

Göründüyü kimi, nağıldakı adi alma deyil. Meyvələrin yetişməsi düşünə bildiyimiz zamandan çox sürətlidir: üç günə yetişir. Yetişmə fəsli bəlli deyil. Bu xüsusiyyətlərinə görə o zamanı qabaqlayır, cavanlığı geri qaytarır. Lakin uzun müddət şah həmin meyvələri yığa bilmir. Çünki, yetişmə məqamında onları kimsə oğurlayır. Nəhayət, qardaşlarından fərqli olaraq, Məlikməmməd almaları yığan divi yaralayır və almaları atasına gətirir. Sonra qardaşları ilə birgə divin ardınca gedir və quyuya enir. Məlikməmmədin gətirdiyi almanı şahın yeyib-yemədiyi məlum olmur. Məlikməmməd divin ardınca quyuya girdikdən sonra üç div öldürüb, üç cavan qızı xilas edir. Qardaşları tərəfindən ipin kə-

siləcəyini hiss edən üçüncü qız məsələni Məlikməmmədə bildirir və deyir ki, iki qoç döyüşə-döyüşə gələcək: biri ağ, biri qara. Ağ qoç qara qoçu qovacaq, onda atıl min ağ qoçun belinə. O səni işıqlı dünyaya çıxarsın. Qara qoça minsən, qaranlıq dünyaya düşəcəksən (1, s. 304).

Nağılda hər şey qız deyən kimi olur. Lakin ağ qoç Məlikməmmədi işıqlı dünyaya çıxarmır, atır qara qoçun belinə. O da aparır qaranlıq dünyaya. Məlikməmməd burada qaranlıq (yeraltı) dünyanın təmsilçisi əjdahanı öldürüb, işıqlı dünyanın təmsilçisi, xeyirxahlıq rəmzi Zümrüd quşunun balalarını xilas edir. Nağıldan məlum olur ki, əjdaha hər il Zümrüd quşunun balalarını yeyirmiş. Deməli, Məlikməmməd Zümrüdün soyunun kəsilməsinin qarşısını almışdı. Əvəzində Zümrüd quşu onu işıqlı dünyaya gətirir. Beləliklə, almaların kimi cavanlaşdırdığı məlum olmasa da, məhz onların ucbatından qızlar divdən, Zümrüd quşunun körpə balaları məhv olmadan qurtarırlar. Dolayısı ilə alma inancı onların həyatını xilas edir.

Bir çox nağıl və ya dastanlarda dərvişin və ya seçkin birinin alma verməsi ilə ailə sonsuzluqdan qurtarır. «İbrahim» nağılında Məmməd və Əhməd adlı qardaşların övladları olmur. Hər ikisi dərini dağıtmaq üçün gəzintiyə çıxaraq bir bulağa rast gəlirlər. Qardaşlar su içmək istərkən bulağın gözündən bir alma çıxır. Onlar almanı iki yerə bölürlər. Bölünmüş yarımı hər ikisi öz arvadı ilə bölərək yeyirlər. Doqquz aydan sonra birinin oğlu, digərinin qızı olur (1, s. 289).

«Şəmsi-Qəmər» nağılında dərvişin alma verməsi ilə padşahın oğlu olur (2, s. 87-88). Belə misalları daha çox sadalamaq olar.

Alma ilə bağlı inamlar nağıl və dastanlarla bitmir. Azərbaycan türklərinin məişətində, toy və şənliklərlə bağlı rituallarda alma xüsusi yer tutur. Yaxın keçmişə qədər Şərur bölgəsinin bir sıra kəndlərində camaatı toya dəvət etmək üçün qırmızı alma göndərilməsi adəti var idi. Deməli, alma dəvət etmə, şadlıq rəmzidir. Alma bayramlarda, toylarda xonçaların bəzəyi, Novruzda ən qiymətli hədiyyə hesab olunur: «Dostum məni axtarsın, bir çürük alma ilə» deyilir.

Toyla bağlı adətlər içərisində «bəyin damdan alma atması» xüsusi ritual-lardandır.

«Alma atma» adəti və inamı bütöv Azərbaycan üçün xarakterik idi. Ustad Şəhriyar demişkən:

Heydərbaba, kəndin toyun tutanda,
Qız-gəlinlər həna, piltə satanda,
Bəy gəlinə damdan alma atanda.
Mənim də o qızlarında gözüm var,
Aşıqların sazlarında sözüm var (12, s. 22).

Almanın sokral xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, daha çox üçlü sistemlə, həyatverici meyvə ilə bağlı olan bir folklor nümunəsində deyilir:

Üşüdüm, ay üşüdüm,
Dağdan alma daşdıım.
Almalarımı aldılar,
Məni zül saldılar.
Mən züldən bezaram
Dərin quyu qazaram,
Dərin quyu beş keçi
Hanı bunun erkəci?
Erkək qaya başında,
Eyhaladım gəlmədi,
Çiyid verdim yemədi,
Çiyid qazanda qaynar,
Qənbər bucaqda oynar.
Qənbər getdi oduna

Qarğı batdı buduna.
Qarğı deyil qamışdı,
Beş barmağım gümüşdü.
Gümüşü verdim tata,
Tat mənə darı verdi.
Darını səpdim quşa,
Quş mənə qanad verdi.
Qanatdandım uçmağa,
Haqq qapısın açmağa,
Haqq qapısı kilitli,
Kilidi babam belində.
Babam Gilan yolunda.
Gilan yolu dərbədər
İçində meymun gəzər

Bu nümunədə ana xətti dağdan gətirilən almanın əldən çıxması, zülmə düşmə, çar olma və bundan qurtarmaq yolları təşkil edir. Mətnə dağ, alma və Gilan məsələsi diqqəti xüsusilə çəkir. Zərəre düşən qahr dağla Gilanın arasında.

Deməli, almanın alınması zülmə düşər olmaqdır. Bu, elə-belə alma deyil. Dağdan, soyuqdan gətirilən almadır. Almanın sirli xüsusiyyətləri həyat ağacı, həyat meyvəsi ilə bağlıdır. Deməli, həyat meyvəsi əlindən alınan, nağıl və dastanlardakı cavanlıq, sağlamlıq rəmzi hesab edilən almadan, dolayısı ilə onun verə biləcəyindən məhrum olan adam tədbir görməyə çalışır. Nicatını dərin quyu qazmaqda, dağın, yaşıllığın, yazın, gəncliyin təmsilçisi, məhsuldarlıq rəmzi keçini, daha dəqiq desək onun aparıcısı erkəyini çağırmaqda görür. Erkək isə onun hayına gəlmişdir.

Bu mətnin Cabbar Cəlil Bəydilli tərəfindən maraqlı təhlili verilmiş, onun ayrı-ayrı cəhətləri şamanizmlə əlaqələndirilməklə qam şamanının bir dünyadan digərinə keçməsindən bəhs edildiyi bildirilmişdir. Müəllif yazır ki, bu, folklor nümunəsini şaman mərasiminin süjetinin mifosimvolik dildə təsviri kimi qəbul etməliyik (4, s. 147-151).

Biz bu məsələdə bir neçə məqama diqqət yetirməyi məqsədəuyğun sayırıq. Hər şeydən öncə alma və dağ, zülmə düşənin quyuya enməsi, keçinin yardıma gəlməməsi, haqq qapısına-Qapıcığa yüksəlmə, burada da yolların bağlılığı-kilitliliyi, kilidin babada, babanın isə Gilan yolunda olması faktı (Qeyd edək ki, C.C.Bəydilli son iki məqamı verməyib). Beləliklə, nümunənin məhz Gilançay

hövzəsində, Gilan yaşayış məntəqəsində başverməsi-Gilan abad deyil, onun yolları dərbədərdi. Nümunədə vermədiyimiz hissədə bu dağılmış, dərbədər ərazidə meymunlar gəzir. Bu məsələ ilə bağlı Xaraba-Gilanın tanınmış araşdırıcısı arxeoloq B.İbrahimli qazıntılar zamanı buradan meymun həmayilləri (amuletləri) aşkar etdiyini bildirdi. Bu məsələni ayrıca öyrənməyə ehtiyac var. Bir məsələni də vurğulamaqda fayda görürük. Xalq arasında Nuhla (ə.s.) əlaqələndirilən 12 heyvanlıq təqvimdəki heyvanların, o cümlədən meymunun inanclar sistemində, ilin, həmin ildə doğulan insanların xüsusiyyətlərinin təyin edilməsində xüsusi yeri vardır.

Mətdə müşkülünü aşırmaq, çətinlikdən qurtarmaq üçün dağa düşmüş, həyat meyvəsi olan almanı gətirməyə getmiş adamın alması əlindən çıxıb, alınıb. O əzaba düşüb, dərdinə çarə axtarır. Bu süjet həyat meyvəsi, çiçəyi axtaranların taleyinə oxşardır. Eyni çətinliyi «Bilqamış» dastanında Bilqamış yaşayır. Amma, gənclik çiçəyi əlindən çıxır (5, s.97-98).

Oxşar hadisələr dirilik suyu axtaran İsgəndərin, Koroğlunun atasının da başına gəlir. Burada sadəcə olaraq həyat meyvəsi su ilə əvəz olunur.

Dağdan ümidi kəsilməmişin dərin quyu qazması (diqqət verək dərin quyu) şərq mifologiyasında dibsizlik, sonsuzluq mənada yerin altına enməkdir. Burada dağ-yüksəklik, dərə-aşağı, quyu-yerin dibidir. E.V.Antonova yazır ki, dağ və quyu yuxarı və aşağı yer oxunun iki kənar xətti sayılır (18, s. 114). Yəni iki tərəfdən də nicat istənilir. Bu məsələyə Bilqamış (Gilqamış) və Dədə Qorqud dastanları yönündən baxaq. Gilqamışla Enkudu ağır səfərə, Humbabanı öldürməyə, Sidir meşəsini qırmağa gedərkən:

İyirmi mənzildən bir yola nişan qoydular.
Hər otuz mənzildən bir düşərgə də saldılar
Hər gün onlar birlikdə əlli mənzil yol getdi
Altı həftə, üç gündən sonra ora çatdılar...
Günəşin qarşısında onlar quyu qazdılar.
Bilqamış dağa çıxıb, ətrafa göz gəzdirdi
«Dağ, sən mənə xeyirli yuxu gətir»- söylədi (5, s.44).

Kitabi-Dədə Qorqudda Salur Qazan başına gələni Ala dağda yuxuda görür (10, s. 44). Bilqamış da dağdan xeyirli yuxu istəyir.

Quyu və alma məsələsi Məlikməmməd nağlında da folklor nümunəsi ilə oxşardır. Məlikməmməd almanı oğurlayan divin ardınca quyuya düşür. Burada işə alması əlindən alınan adam quyu qazıb ora yenir.

Folklor nümunəsindən aydın olur ki, quyu qazan keçisi axtarır. Erkəyi aldatmaq, yanına gətirmək üçün ona yem, çiyid verir. Lakin erkək gəlmiş. Bu-

rada qurbanvermə adətindən söhbət gedir. Qədim Mesopotamiyada və Şərqdə müəyyən şərdən, çətinlikdən qurtarmaq üçün quyuya, yeraltı dünyaya qurban vermək adəti olmuşdur. E.Q.Rabinoviç bunu şamanların müəyyən ruhlara verdiyi qurban kimi qiymətləndirir (22). Oxşar qurbanvermə mərasimi Sibir-Altay türklərində də mövcuddur. M.A.Devletin (20,s.35-36), N.A.Alekseyevin (19, s. 73) əsərlərinə, yerli məlumatlara, qayaüstü təsvirlərə əsaslanaraq demək olar ki, qədim türklərdə dağ ruhuna qurbanvermə mərasimi olmuşdur. Bu qurbanlar dağın başında verilsə də orada, qazılmış quyuda, çalada edilirdi. M.A.Devlet yazır ki, heyvanı diri-diri həmin quyuya, çalaya salırdılar. Xüsusən, öküz nə qədər çox böyürsəydi uğurlu sayılırdı (20, s. 37).

Yuxarıdakı məlumatlardan aydın olur ki, alması alınmış, məqsədinə çatmayan adam keçini, xüsusən onun erkəyini qurban vermək istəyir. Keçi isə bunu bildiyindən gəlmir. Beləliklə, onun qurban verərək, məqsədinə çatmaq arzusu yerinə yetmir.

Gəmiqayada araşdırma aparən tədqiqatçılar buradakı təsvirlər içərisində keçİ rəsmlərinin üstünlük təşkil etdiyini yazırlar (6). Təbii ki, bunlar keçİ kultu ilə əlaqələndirilir. Biz həmin təsvirlərin genezisindən geniş bəhs etməyəcəyik. Çünki belə təsvirlər demək olar ki, dünyanın müxtəlif ərazilərindəki qayaüstü rəsmlərdə, həmçinin arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki rəsmlərdə geniş yer tutur. V.Baxşəliyevin məlumatından aydın olur ki, qayaüstü təsvirdə həyat ağacı keçİ kultu ilə birləşdirilmişdir (3, s. 203). Bizcə alması əlindən çıxanın keçini çağırması, bu süjetlə yaxınlıq təşkil edir. Özgə sözlə desək almanı əldə etmək, itirilmişİ qaytarmaq üçün keçİdən istifadə olunmasıdır. Təsvirlərdə olduğu kimi keçİ, onun qurban verilməsi türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Bu öz əksini dəfn adətlərində də tapmışdır. Naxçıvan ərazisində tədqiq edilmiş bir sıra qəbir abidələrindən keçİ sümükləri aşkar olunmuşdur. 2007-ci ildə B.Ibrahimovun rəhbərliyi ilə Xaraba-Gilan ərazisində, Plovdağda aparılan araşdırmalar zamanı şərti olaraq 18 № ilə qeyd edilmiş qəbirdən bir sıra maraqlı əşyalarla bərabər bütöv halda dağ keçisi skeleti aşkar edilmişdir. Dəfn qaydasına uyğun olaraq onun qurban verildiyini söyləyə bilərik. Qədim türklərin dünyagörüşündə keçinin önəmli yer tutması, onun məhsuldarlıq rəmzi, buynuzlarının nəzəri, şəri sovuşdurmaq xüsusiyyətləri daşması ilə bağlı inanlar geniş yayılmışdır. Bir çox halda keçİ yenilməzlik rəmzi daşımaqla hakimiyyət simvolu olmuşdur. Keçi inamı ilə bağlı bir önəmli faktı qeyd etməkdə fayda görürük. Atın keçİ başı və ya buynuzu ilə mifləşdirilməsi. Issık kurqanından aşkar edilmiş «Qızıl geyimli şahzadə»nin tacındakı at keçİ buynuzludur (14). Başdar kurqanındakı at keçİ skafandırında dəfn edilmiş, «Kitabi-Dədə Qorqud» da Bayandır xanın tövləsində saxlanan 2 şahbaz atın biri Toğlu başlı Duru aygır, digər keçİ başlı Keçər aygırdır. Bamsı

Beyrəklə bağlı boydan bəlli olur ki, keçi başlı Keçər aygır üstün keyfiyyətlərə malikdir. Dədə onun üzərində olarkən Dəli Qarcara: «Çalarsan əlin qurusun» deməklə o qılınçı vura bilmir. Deməli miflik atın üstündə Dədə daha da mifləşir. Duası qəbul olunur. Ümumiyyətlə, keçi ilə bağlı geniş bəhs edildiyindən biz ancaq bir məsələnin üzərində dayanacağıq- Nuh Tufanı və keçi. Bir Altay rəvayətinə görə: «Tufan olacağını ilk olaraq göy tükü (yunlu) bir təkə xəbər vermişdir. Göy təkə yeddi gün yer üzünü dolaşdı və car çəkdi. Sonra 7 gün zəlzələ oldu, 7 gün dağlar atəş püskürdü, 7 gün yağış, dolu, qar yağdı, 7 gün fırtına oldu». Bundan sonra yerin üzünü su almasından, 7 qardaşın gəmi düzəltməsindən bəhs edilir (17, s.15). Beləliklə, keçinin əvvəlcədən xəbər verməsi nəticəsində insanlar tufandan xilas olurlar.

Bizcə folklor nümunəsindəki adamın qurbanı qəbul edilmir, yəni keçi qurban olmağı istəmədiyindən onun çağırışına gəlmir.

Sonrakı materiallarda onun gümüş verib tatdan darı alması və darını quşa verməklə qanadlanıb haqqın tələb etməsi üçün divana getməsindən, lakin haqqın qapısının bağlılığından bəhs edilir. Buradakı tat, tətər oturaq, əkinçi mənasındadır. Buğdanı ancaq ondan almaq olardı. Quşun qanadı məsələsini Azərbaycan nağıllarında və rəvayətlərindəki çətinliyə düşmüş adamın hər hansı bir quş vasitəsilə qurtarması, quşun verdiyi lələyin yandırılması və s. süjeti ilə müqayisə etmək olar (Məlikməmməd). Bu məcazi mənada qanadlanmaqdır. Bu nümunədə zərərə uğrayan haqqa, daha dəqiq desək məqama çata bilmir. Çünki məqamın qapısı kilitlidir. Bundan sonra hadisələrin cərəyan etdiyi yer tam bəlli olur:

Kilidi babam belində,
Babam Gilan yolunda,
Gilan yolu dərbəder...

Deməli, istiqamət Gilanadır. Biz belə düşünürük ki, zərərçəkən təkə Gilançay vadisində deyil, bütövlükdə şərqdə şöhrət qazanmış, sonralar xarabalığa çevrilmiş, dərbəder olmuş, indi Xaraba-Gilan adlanan mərkəzə gəlmək, dərini bildirmək istəyir, bu da baş tutmur. Əli göylərdən və yerlərdəki haqqdan üzülən adam almacağını, yəni şəfasını, cavanlığını itirir.

Yekun olaraq bu folklor nümunəsinin məhz Naxçıvanda Gilançay hövzəsində yaranmaqla əbədi həyat meyvəsi, ağacı ilə bağlı olduğunu söyləyə bilərik. Unutmayaq ki, bu Gəmiqayadakı, dağdakı əbədi həyat ağacı, meyvəsi ilə əlaqəlidir, yəni inamın kökü oradandır. Bir sıra xalqlarda həyat ağacı müxtəlif olsa da, həyat meyvəsinə çox az rast gəlinir.

Biz almanın sehri xüsusiyyətlərini onun uzun müddət saxlanması, həzmə

kömək etməsi, xalq təbabətində geniş istifadəsi ilə əlaqələndiririk. Lakin araşdırmalar göstərir ki, alma ilə bağlı adət və inamların əsasında xalq arasında məlum olmayan bir sıra elmi cəhətlər dayanır. Bunları nəzərə alaraq «Zafer» -İlim Araşdırma Dərgisinin noyabr 1994-cü il sayında Dr.Haluk Nurbakının «Elmadakı sır» məqaləsindən bir sıra örnəklər vermək istərdik.

«...Almanın tərkibindəki dəmir qanın və sümük iliyinin əsas maddəsini təşkil etməklə, yüksək karbonat ionlarına malikdir. Tərkibindəki meyvə şəkəri qaraciyər hüceyrələrini qoruyur, asitlər, dəmir və C vitamini ilə zəngin olmaqla, qaraciyərin fəaliyyətində əsas rol oynayır. Alma qanın tərkibindəki maddənin (hemoqlobin) əsas daşıyıcısıdır. Almada suda həll olan bütün vitaminlərin tamamı mövcuddur. Bir almanın tərkibindəki C vitamini bir insanın gündəlik C vitamininə olan tələbatına tam uyğundur» (13). Məlumatdan aydın olur ki, bir alma insanı yaşada bilər, ona həyat bəxş edir.

EURO Xəbər qəzetinin 30 mart-14 aprel 2009-cu sayında, səh.13-də verilən məlumata görə İngiltərənin Noriç Universitetində aparılan araşdırmalar nəticəsində alimlər bu qərara gəlmişlər ki, mütəmadi alma yeyən və ya alma şirəsi içən insanların orqanizmi 17 il cavanlaşır, onlarda ürək, qan-damar xəstəlikləri riski aşağı olur. Beləliklə, almanın inamlar sistemində xüsusi yer tutması onun həyat meyvəsi olması ilə bağlıdır. Deməli, xalqımız heç bir deyimi, inançı əsassız yaratmamışdır. Onun mayasında bir sistemlik, elmlilik dayanır. Araşdırmalar dərinləşdikcə ulu türkün düşünmə tərzini, qədim inamların çoxyönlü elmi cəhətləri müəyyənləşdiriləcəkdir.

Aparılmış araşdırmalara görə Gəmiqayaya yaxın ərazilərdə, xüsusən ətraf kəndlərdə ağaclarla bağlı inamlar daha da geniş yayılmışdır. Xüsusən, Tivi-Nəsirvaz-Ələhi bölgəsində çox sayda ağac pirlər mövcuddur. Bütün bunlar haqqında H.F.Səfəri geniş bəhs etmişdir (15; 16).

Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, Naxçıvanda həyat ağacı, həyat meyvəsi ilə bağlı adət və inamlar bir sıra türk xalqları ilə orta qəhətlərə malik olmaqla ümumtürk xarakteri daşıyır.

Yuxarıdakılardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Gəmiqayadakı həyat ağacı təsvirləri genetik cəhətdən ümumtürk xarakteri daşımaqla, çox qədim zamanlarda formalaşmışdır. Qədim türk soyu ağaca həyatverici, yaşadıcı qüvvə kimi baxmaqla onunla bağlı inancları günümüze qədər qoruyub saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I cild. Bakı, 2004
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, III cild. Bakı, 2004
3. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2004
4. Bəydilli C. Qam-Şamançılığın etnomədəniyyətimizdə yeri. Bakı, 2000

5. «Bilqamis» dastanı, rus dilindən çevirəni və ön sözün müəllifi I.Vəliyev. Bakı, 1985
6. Əliyev V. Gəmiqaya. Bakı, 2005
7. Elmas Y. «Kızılelma» TFD. sayı 146, Eylül 1961, s. 2510-2511
8. Kalafat Y. Kuzey Azərbaycan- doğu Anadolu ve Kuzey Irakda eski türk dini izleri (dini folklorik tabakalaşma). Ankara, Kültür Bakanlığı, 1998, 240 s.
9. Kırzioğlu F. Türk Milli Geleneginde Kızıl elma ve yerleri BTDD. Mart. sayı 2, 1989, s.41-48
10. «Kitabi Dədə Qorqud». Bakı, 1988
11. Müseyibli N. Gəmiqaya. Bakı, 2004
12. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. «Aman ayrılıq». Bakı, 1981
13. Nurbaki Haluk. Elmadakı sır. Zafer, İlim Araştırma dergisi Ekim. Ankara, 1994, s. 10-11
14. Seyidov M. Qızıl döyüşçünün taleyi. Bakı, 1984,
15. Səfərli H.F. Gəmiqaya və çevrəsində ziyarətqah-pirlər. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2006, № 2 (6), s. 70-73.
16. Səfərli H., Xəlilov T. Gəmiqaya və çevrəsində ziyarətqah-pirlər. (II məqalə) Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2008, № 1 s. 32-36.
17. Vəliyev K. Elin yaddaşı dilin yaddaşı. Bakı, 1988
18. Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. Москва, 1984
19. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980
20. Дзвлет М.А. Культ быка в Центральной Азии. Журнал, «Природа», Москва, 1988, с. 35-37
21. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. Ленинград, 1974
22. Рабинович Е.Г. Колодец Шамаша. ВДИ, 1973, № 2

ABOUT THE TREE OF LIFE, FRUIT OF LIFE AND THE CULT OF GOAT IN GEMIGAYA

Hacı Qadir Qadirezade

Resume

In this article the author researches the role of tree of life and fruit of life in folk of Azerbaijan. The author also notes the importance of the cult of goat in grave ceremonies and its role in the belief of ancient Azerbaijanian. In conclusion the author defines that the belief of Azerbaijani Turks connected with the tree of life has the common Turkic character.

**К ВОПРОСУ О КУЛЬТЕ КОЗЛА, ДРЕВО ЖИЗНИ В
НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЯХ ГЯМИГАЯ**

Гаджи Гадир Гадирзаде

Резюме

Настоящая статья посвящена культу древо жизни и его взаимосвязи с другими древними верованиями азербайджанского народа. В частности, в богатом фольклоре и в памятниках материальной культуре Азербайджана можно найти довольно интересные данные об этом древнем веровании.

MARAQLI TAPINTILAR INTERESTING EXPLORATIONS ИНТЕРЕСНЫЕ НАХОДКИ

ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏR YERİNDƏN TAPILMIŞ QƏLYANLAR HAQQINDA

Rəşid Bəşirov

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

2007-ci ildə Şəmkir şəhər yerinin narınqala sahəsində aparılmış qazıntılar zamanı çox sayda maddi-mədəniyyət nümunələri, şirli və şirsiz saxsı qab nümunələri, mis sikkələr, müxtəlif təyinatlı şüşə və metal məmulatı və sair aşkar olunmuşdur. Bu tapıntılar arasında qəlyan başlıqlarının çoxluğu diqqəti cəlb edir. Onların əksəriyyəti III qazıntı sahəsindən əldə edilmişdir. Bütövlükdə qazıntı nəticəsində 27 ədəd qəlyan başlığı aşkar olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi qəlyanlar təyinatına görə iki növə bölünür: 1. Sulu qəlyanlar. 2. Çubuq qəlyanlar.

Azərbaycanın arxeoloji abidələrindən tapılan sulu qəlyanların gildən hazırlanan hissəsi forma cəhətdən kiçik və ya orta tutumlu darboğaz bardaqlara bənzəyir. Bu növdən olan qəlyanlar Bakının, Qəbələnin və Şərifanın arxeoloji qazıntılarında aşkar olunmuşdur. (1,s.85)

Çubuq qəlyanlar sulu qəlyanlara nisbətən daha kiçik olurlar və formaca onlardan fərqlənirlər. Şəmkirdən tapılmış nümunələr çubuq qəlyanlara aiddir. Həmin qəlyan başlıqları iki hissədən – borucuq və kasacıqdan ibarətdir. Borucuq müştük taxmaq üçündür. Onu da bildirək ki, müştüklər adətən ağacdan, qamışdan və qismən sümükdən hazırlanırdılar. Kasacıq isə tütün doldurmaq üçündür.

Qəlyanların sayının çoxluğu, onların müxtəlif ölçülü olması və bəzək elementlərinin zənginliyi göstərir ki, o dövrdə narınqalada yaşayan əhalinin bir hissəsi qəlyan çəkməyi sevirmiş və bir-birindən fərqlənən qəlyanları öz zövqlərinə uyğun olaraq sifariş verirlərmiş.

Hazırlanma texnikasına görə qəlyan başlıqları bir-birindən fərqlənir. Onların xarakterik naxışlarla bəzədilməsi, ölçülərinin müxtəlifliyi, ayrı-ayrı quruluşa malik olmaları ustaların məharətindən və incə zövqə malik olmalarından xəbər verir. Qeyd etmək lazımdır ki, aşkar olunan qəlyan başlıqlarının hamısı sınıq vəziyyətdədir. Biri istisna olmaqla, onlar tərkibi təmiz, yaxşı yoğrulmuş

gildən hazırlanmış, sabit hərəkət rejimində bişirilmişdir. Saxsısı, əsasən açıq qəhvəyi, qara və qırmızı rəngdədir.

Təqdim etdiyimiz qəlyan başlıqlarının birindən başqa hamısı qəlibdə hazırlanmışdır. Onlar cızma və basma üsulu ilə müxtəlif naxışlarla bəzədilmişdir.

Qəlyan başlıqlarını morfoloji quruluşuna görə bir neçə tipə ayırmaq olar.

Birinci tipə tədricən əyilən qəlyan başlıqları daxildir (şək. 1-5). Onlar beş ədəddir. İkisi kiçik tutumludur. Birinci çəhrayı rəngdədir. Həm tütün doldurmaq üçün olan kasacıq, həm də müştüyün keçirilməsi üçün olan boru hissəsi sınımışdır. Gövdəsində cızma üsulu ilə müxtəlif xətlər çəkilmiş, araları kvadrat formalı naxışlarla doldurulmuşdur. İkinci nüsxənin kasacıq hissəsi bütövlükdə sımsa da, boru hissəsinin yalnız bir hissəsi sınımışdır. Kasacığın alt tərəfində sadə bəzək elementləri vardır. Boru hissəsi bütövdür. Gövdənin yan tərəfinə günəş şüalarını xatırladan möhür vurulmuşdur. Digər iki qəlyan başlığı qəhvəyi rənglidir. Hər ikisinin kasacıq hissəsində sınıq vardır. Birinin gövdəsində cızma üsulu bir neçə xətt çəkilmişdir, digərlərində heç bir bəzək elementi yoxdur.

İkinci tipə dirsək formalı qəlyanlar daxildir. (şək. 6-11). Onlar əksəriyyət təşkil edir. İkinci tip qəlyanlardan beşi qırmızı boya ilə rənglənmişdir. Üçü qara rənglidir. Qəlyanların tütün doldurmaq üçün olan kasacıqlarının bəziləri silindrik, digərləri qıf formasındadır. Bəzək elementləri əsasən cızma üsulu ilə salınmışdır. Belə ki, bu üsuldən istifadə etməklə qəlyan başlıqlarının bəzilərində iynəyarpaqlı ağacların yarpaqlarına bənzər naxışlar, bəzilərdə buta formasında, digərlərində oval formada olan basma naxışlar incə bir zövqlə işlənmişdir. Qəlyan başlıqlarının dördündə kasacığın alt tərəfindən bir nöqtədən başlayaraq borunun sağ və sol tərəflərinə doğru nöqtələmə üsulu ilə naxışlar vurulmuşdur. Onlardan yuxarı tərəfə qoşa üfiqi xətlər, kiçik dairələr, butaya bənzər rəsmlər çəkməklə maraqlı kompozisiya quran ustanın məharəti heyranlıq doğurur. Maraqlıdır ki, qəlyan başlıqlarının müştük keçirilən boru hissələrinin başlığında işlənən bəzək elementləri səkkizguşəlidir. Bir neçə qəlyanın böyründə ustanın və ya emalatxananın müxtəlif formaya malik möhürü vurulmuşdur. Boyalı qəlyanlardan üçündə ərəb əlifbası ilə çox güman ki, onu hazırlayan ustanın adı yazılmışdır.

Qəlyan başlıqlarından dördü tipoloji baxımdan digərlərindən fərqlənir. Onlardan biri formaca digərlərinə bənzərsə də, yaşıl rəngdə şirlənməsi ilə diqqəti cəkir (şək. 12). Yalnız armudvarı kasacığı salamat qalmışdır. Digər iki qəlyan başlığı qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Başqa nümunələrdən fərqli olaraq onların oturacaqları dairəvi lövhə şəklindədir. Hər ikisinin kasacığı qıf formasındadır. Birinin oturacağıın çox hissəsi sınımışdır (şək. 13-14).

Məlumdur ki, tütün Amerikadan Avropaya ilk dəfə XVI əsrin əvvəllərində gətirilməyə başlayıb və tədricən bütün ölkələrə yayılıb. R.C.Əhmədov ingilis səyyah və tacirlərinin Volqa-Xəzər dəniz ticarət yolu vasitəsi ilə XVI əsrin sonlarında Azərbaycana gəlmələrini qeyd edir və güman edirdi ki, onlar digər mallarla birlikdə bura tütün də gətirə bilərdilər (3, səh. 88). Lakin bizcə tütün Azərbaycana Osmanlı dövləti istiqaməti tərəfindən gətirilə bilərdi. Belə ki, XVII-XIX əsrlərdə Osmanlı dövləti həm Avropaya, həm də Azərbaycana Rusiyadan daha yaxın idi. Elə tapılmış qəlyan başlıqlarının hazırlanmasını da bu əsrlərə aid etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəbiyev Q. Azərbaycan keramikası. Bakı, 2003
2. Исмизаде О.Ш. Крепостное сооружение в Бакинской Бухте. Советская археология. Москва, 1966. №1.
3. Ахмедов Р.Д. О керамических курительных трубках из средневекового Баку. // Известия Академии Наук Аз. ССР, серия история, философия, право, Баку, 1979. №2.
4. Novruzlu Ə.C. Azərbaycanın orta əsr sənətkarlığı (XIV – XVII əsrlər), Bakı, 1997.
5. Кудрявцев А.А. Раскопки богатого здания VIII – XIII вв. в жилом квартале средневекового Дербенда. Археологические памятники раннесредневекового Дагестана. Махачкала, 1977.
6. Robinson R.A.M. Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora. // Hesperia, 1985, Vol. 54, №2, p.150
7. Виноградов В.Б. О некоторых критериях датировки позднесредневековых погребальных комплексов Северного Кавказа // Известия Северокавказского научного центра высшей школы, общ. науки, 1977, №1, с.66-67.

ABOUT HOOKAHS FROM THE MEDEIVAL SHAMKIR CITY

Rashid Bashirov

Resume

This article is about tobacco pipes found in Shamkir city 26 samples from 27 of tobacco pipes are made of well sedimentary flag and only one of them is produced from soft, local white stone. The author also gives the typological classification of earthenware tobacco pipes. Earthenware tobacco pipes are divided into several types. Some of these samples have an inscription made by stamp.

О КАЛЬЯНАХ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА ШАМКИР

Рашид Баширов

Резюме

Данная статья посвящена курительным трубкам, выявленным на городище Шамкир. Из 27 курительных трубок 26 экземпляров изготовлены из хорошо отмученной глины, а один из мягкого, местного белого камня. В статье даётся типологическая классификация керамических курительных трубок. Керамические курительные трубки по форме делятся на типы. На некоторых образцах имеется надпись, нанесённая штампом.

TƏLƏBƏLƏRƏ KÖMƏK FOR STUDENTS В ПОМОЩЬ СТУДЕНТАМ

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İRSİNİN ƏN QƏDİM TARIXİ KÖKLƏRİ

Pərvin Əlizadə

(Bakı Dövlət Universiteti)

Müasir tarixi mərhələdə Azərbaycanın dünyaya zəruri inteqrasiyası və qloballaşma prosesinin gündən-günə genişlənməsi mədəni-tarixi irsimizin mühüm elmi istiqamət kimi öyrənilməsini, qorunub saxlanılmasını və ondan səmərəli istifadə etmək problemini doğurmuşdur. Çağdaş dünyamızda Azərbaycan mədəniyyətinin gələcək inkişafı üçün milli ənənələrin və bəşəri nailiyyətlərin üzvi şəkildə birləşdirilməsi aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir (1). Təəccüblü deyildir ki, bu problem hal-hazırda bütün dünyada yaşanır və bununla əlaqədar mədəni-tarixi irs məsələsinin müasir perspektivləri diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir (2).

Xalqımızın qədim köklərə malik zəngin mədəni-tarixi irsi vardır. Bu ulu irsdə nəsillərin zaman-zaman yaratdıqları yüksək maddi-mənəvi dəyərlər yaşayır. Dərin əql və zəkaya söykənən müdriklik, nəcib hiss və duyğular, gözəl əməllər və yaşayib yaratmaq əzmi mədəni-tarixi irsimizin ana xəttini onun, əsas qayəsini təşkil edir. Diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, mədəni-tarixi irsimizdə onun əsas tərkib hissəsi olan kütləvi xalq mədəniyyəti əks olunmuşdur. Xalqın özü kimi əbədi olan bu mədəniyyət tarixin bütün ağır imtahanlarından keçmiş, soyğunçu və dağıdıcı müharibələrə sinə gərmiş, yaşamaq haqqını şərəflə nümayiş etdirmişdir.

Böyük tarixçi alim, filosof və ədib Abbasqulu Ağa Bakıxanov özünün ölümə «Gülüستانی-İrəm» əsərində yazmışdır: «...Bəli, keçmişdə vəqə olan hər bir iş gələcək üçün düsturul əməldir və elmə əsaslanan bir əməl möhkəm payidar olar. Zəmanənin dəyişikliklərindən bixəbər işə başlamaq, yolsuz qorxulu bir çölə yönəlmək kimidir»(3). Əhəmiyyətlidir ki, görkəmli alimin böyük uzaqgörənliklə nəsillərə tövsiyə etdiyi bu müdrik fikir indi də öz aktuallığını itirməmiş və mədəni-tarixi irslə bağlı tələblərlə həmahəng səslənir.

Zəngin mədəni-tarixi irsimizin ən qədim kökləri arxeoloji abidələrdə maddiləşmişdir. Azərbaycan ərazisində keçən əsrin 20-ci illərindən başlanan və indiyədək davam etdirilən geniş miqyaslı qazıntılarla mədəni-tarixi irsimi-

zin bütün ardıcıl inkişaf mərhələlərinə aid nadir maddi-mədəniyyət abidələri: Daş dövrünün mağara düşərgələri, ibtidai incəsənətlə bağlı qayaüstü rəsmlər, tunc dövrünün məişət-təsərrüfat və qəbir abidələri, ilkin şəhər mərkəzləri, antik dövr və orta əsr şəhərlərinin qalıqları və digər qiymətli tarixi yadigarlar üzə çıxarılmış və öyrənilmişdir(4). Araşdırmalar mədəni-tarixi irsimizin bilavasitə yerli zəmin əsasında yarandığını, ənənəvilik və varislik xüsusiyyətləri ilə inkişaf etdiyini göstərmişdir. Lakin o da məlumdur ki, Azərbaycanın tarixi, minillikləri əhatə etdiyindən onun keçdiyi yol keşməkeşli, enişli-yoxuşlu olmuş, mədəni-tarixi irsdə bir-birini əvəz edən mədəni qatların yaranması ilə nəticələnmişdir. Buna müvafiq mədəni-tarixi irsimizdə bir neçə mərhələ müşahidə olunur. Ayrılıqda onların hər biri Azərbaycanın qədim tarixinin bütün dövrlərini ardıcılıqla əhatə etməklə silsilə hadisələr və dəyişikliklərin nəzərə çarpan dəyərlərilə mədəni-tarixi irsimizin müəyyən mərhələsini təşkil edir. Onlar aşağıda qeyd olunanlardan ibarətdir: 1) Daş dövrü, daş dövrü mədəniyyəti və incəsənəti; 2) Erkən əkinçilik dövrü və mədəniyyətləri; 3) Azərbaycanda tunc dövrü və tunc dövrü mədəniyyətləri; 4) Erkən şəhər mərkəzləri və şəhər mədəniyyətləri; 5) Türk-oğuz dövrü və Azərbaycan türk-oğuz mədəni-tarixi sistemində.

Daş dövrü Azərbaycanın qədim tarixinin ən uzun çəkən dövrü olmaqla Aşağı paleolitdən Yeni daş dövrü (neolit) daxil olmaqla geniş xronoloji çərçivəni əhatə etmişdi. Arxeoloji qazıntı və elmi araşdırmalarla sübuta yetirilmişdir ki, əlverişli təbii mühitə malik Azərbaycan ərazisi planetimizin ilk insanın məskunlaşdığı mühüm mərkəzlərindən olmuş, antropogenez – insanın yaranması prosesində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, hal-hazırda Azərbaycan ərazisi ibtidai insan kollektivləri tərəfindən çox erkən mənim-sənilən mühüm regionlardan biri hesab olunur.

Azərbaycan ərazisində daş dövrü abidələrinin öyrənilməsi XX yüzilliyin ortalarından başlanmışdır. Arxeoloq M.M.Hüseynov tərəfindən Azərbaycanın qərb bölgələrində aparılan arxeoloji axtarışlar əslində Azərbaycanda paleolit dövrünün öyrənilməsi üçün başlanğıc olmuş, Damcılı və Daşsalahlı mağaralarında daş dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələrinin tapılması ilə nəticələnmişdi (5). Çox keçmədən zəhmətkeş tədqiqatçı tərəfindən Yuxarı Qarabağda-Quruçay dərəsində paleolit dövrünə aid iki nadir arxeoloji kompleks – Azıx və Tağlar mağara düşərgələri qeydə alınmış və geniş qazıntılarla öyrənilməyə başlanmışdı. 80-ci illərin sonlarına qədər davam edən qazıntı işləri və kompleks tədqiqatlar hər iki abidənin dəqiq stratigrafiyasını müəyyən etməyə, əldə olunan zəngin daş məmulatının tipologiyasını və təsnifatını verməyə, onların hazırlanma üsullarını təyin etməyə və digər mühüm məsələləri həll etməyə imkan yaratmışdır (6).

Keçən əsrin 60-cı illərində Azərbaycanın Qazax bölgəsində, Şıxlı kəndi yaxınlığında qədim daş dövrünə aid yeni xüsusiyyətli nadir abidələr üzə çı-

xarılmışdı. Bunlar əvvəlki abidələrdən fərqli açıq düşərgələrdən ibarət olmuşdu. Əldə edilən daş alətlərin çox maraqlı kolleksiyasının müqayisəli tədqiqi bu qədim komplekslərin təkə xronoloji çərçivəsini yox, daşıqlama texnologiyası sahəsində qazanılan nailiyyətləri də müəyyənləşdirməyə imkan vermişdi. Şıxlı daş dövrü abidələrinin öyrənilməsində arxeoloq Mənsur Mənsurovun xüsusi xidmətləri olmuşdu (7).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda daş dövrünün sonrakı tarixi mərhələlərinin öyrənilməsində Bakı yaxınlığındakı Qobustan kompleksində müharibədən sonra Azərbaycanın gürkəmli arxeoloqu İ. M. Cəfərzadə tərəfindən başlanan və 60-80-ci illərdə davam etdirilən geniş arxeoloji tədqiqatlar xüsusilə əlamətdar olmuşdur. Zəngin qayaüstü rəsmlərilə məşhur olan Qobustanda aparılan axtarışlar və qazıntı işləri burada silsilə qədim rəsmlərlə yanaşı Üst paleolit, Mezolit və Neolit dövrlərinə aid Firuz zağa, Ana zağa, Ovçular zağası, Ükgəzlər zağası kimi kimi nadir qayaaltı sığınacaqların və ən qədim qəbir abidələrinin aşkar olunması ilə nəticələnmişdir. Əhəmiyyətlidir ki, Qobustanın qayaaltı sığınacaqlarındakı qazıntılar təkə daş alətlər kolleksiyasının zənginləşməsilə yox, həm də qayaüstü ibtidai incəsənət nümunələrinin zahirə çıxarılması ilə əlamətdar olmuşdu(8).

Ötən əsrin son rübündə Naxçıvan ərazisində Qazma, Yuxarı Talışda Buzeyir və Kəlbəcərdə Zar mağara düşərgələrinin qeydə alınması və öyrənilməsi Azərbaycanda daş dövrü abidələrinin coğrafiyasını xeyli genişlətməmişdir (9). Ümumi nəticədə Azərbaycanın yüzminillikləri əhatə edən zəngin mədəni irsinin tarixi kökləri haqqında mövcud təsəvvürlər əsaslı şəkildə genişlənməmişdir. Əldə edilən materialların müqayisəli-morfoloji tədqiqi Azərbaycan ərazisində daş dövrü mədəniyyətinin ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlər daşdığına göstərmişdir. Bu xüsusiyyət daha bariz şəkildə Azıx mağarasının zəngin materiallarında əks olunmuşdur.

Paleolit dövrünün nadir arxeoloji komplekslərindən olan Azıx mağarası Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərində – Quruçay dərəsində yerləşmişdir (10). Kast mənşəli bu mağara Qafqazda ən möhtəşəm yeraltı təbii boşluqdur. Mağaranın ümumi sahəsi 8 min kv.m., uzunluğu 600m., hündürlüyü isə 25m.-ə yaxındır. Mağarada 20 ildən artıq bir müddətdə aparılan qazıntı işləri ilə müxtəlif dövrlərə aid 10 mədəni təbəqə üzə çıxarılmışdır ki, onların da ən qədimləri bilavasitə paleolit dövrünə aiddir. Axtarışlar zamanı qeyd olunan qədim təbəqələrdən protoçopper və protoçoppinq tipli çapacaqvari alətlər, qaşovlar və digər daş məmulatı tapılmışdır. Həmin alətlər içərisində çay daşlarından hazırlanmış ağır və iri ölçülü çoppervari alətlər xüsusi yer tutur. Qeyd olunan daş məmulatı içərisində qəlpələrdən hazırlanmış alətlərə də rast gəlinmişdir. M.M.Hüseynovun müşahidələrinə görə zay daşlarından hazırlanmış alətlər bir qayda olaraq vurub qoparma üsulu ilə olduqca kobud şəkildə hazırlanmışdır(11). Bütün bu alətlərin kompleks tədqiqi onların Şərqi Afrikadakı Olduvay

mədəniyyətinin daş məmulatı ilə yaxınlığını üzə çıxarmışdır. Bununla belə Azıx tapıntılarının hazırlanma texnologiasında nəzərə çarpan fərqli cəhətlər istedadlı tədqiqatçıya Azərbaycanın mədəni irsinin ən qədim kökləri ilə bağlı olan Quruçay mədəniyyətini müəyyən etməyə imkan vermişdir(12). Tədqiqatçının fikrincə Quruçay mədəniyyəti Çaydaşı alətləri mədəniyyəti ilə aşel arasında keçid dövrünü təşkil etmişdir. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Azıx mağarasından tapılan zəngin daş məmulatının xammal mənbəyini mağaranın yerləşdiyi Quruçay dərəsinin kvars, kvarsit, çaxmaq, bazalt, xalsedon, yaşma, felzit kimi daş ehtiyatları təşkil etmişdir. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, Azıx mağarasından əldə edilən daş alətlərin hazırlanma usullarında aydın nəzərə çarpan texnoloji yeniliklər və qazanılan nailiyyətlər ənənəvilik və varislik prinsiplərinə əsaslanmaqla sonrakı tarixi mərhələlərdə daha yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Исмаилзаде Г.С. Земледельческий пласт культурного наследия Азербайджана. Культурное наследие Туркменистана. Ашгабад, 2000.
2. Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы, 1998; Изучение культурного наследия Востока. Санкт-Петербург, 1999; Массон В. М. Вопросы культурного наследия. Ашгабад, 2002.
3. Bakıxanov A. Gülüstanı –İrəm. Bakı, 1951, s. 6.
4. Hüseynov M. M. , İsmailzadə Q. S. , Quliyev N. M. , Azərbaycanın arxeoloji abidələri. Bakı, 1981.
5. Hüseynov M.M. Azərbaycanda daş dövrünün öyrənilməsi. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Xəbərləri, II cild, Bakı, 1957; Yenə onun. Пещера каменного века на Авейдаге. Доклады АН Азербайджана, том XV, № 11, Баку, 1959.
6. Гусейнов М.М. Азыхская пещера – крупный карст и древнейшая стоянка Азербайджана. Доклады АН Азербайджана, № 11, Баку, 1963; Йеня онун. Азярбайһан археолоэийасы (даш дьуври). Баку, 1975; Джафаров А. Г. Мустьерская культура Азербайджана по материалам Тагларской пещеры. Баку, 1983.
7. Mənsurov M.M. Şıxlı kəndi yaxınlığında aparılmış arxeoloji axtarışlar haqqında ilk məlumat. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, VI cild, Bakı, 1965, s. 13-14; Yenə onun, Şıxlı kəndində paleolit qazıntıları. Azərbaycan EA Xəbərləri. Bakı, 1966, № 1, s.68-76.
8. Джафарзаде И. М. Гобустан (наскальные изображения). Баку, 1973; Muradova F. M. Qobustan tunc dövründə. Bakı, 1979; Мурадова Ф. М., Рустамов Дж. Н. Памятники Гобустана, Баку, 1986; Фараджева М. Н. Культурно-историческая классификация петроглифов Азербайджана, Баку, 2005; Yenə onun. Чашечные углубления Гобустана, Баку, 2008. Yenə onun. Azərbaycan qayaüstü incəsənəti. Bakı, 2009.
9. Hüseynov M. M. Azərbaycan arxeologiyası (Daş dövrü) Bakı, s. 24.
10. Yenə orada, s.24-27.

11. Yenə orada, s. 42-43.

ANCIENT HISTORICAL ROOTS OF CULTURAL HERITAGE OF AZERBAIJAN

Parvin Alizade

SUMMARY

Azerbaijan is appertaining to one of the richest cultural heritage countries which include thousand years. Present article dedicate to the science interpretation of importance historical-cultural development of the Stone Ages in Azerbaijan.

According to archaeological facts, territory of Azerbaijan represents itself as the lead sphere of the world where early enough investigated by human. Morphological-compare studied countless stones in particular pebble implement as the head of the key industries in Azerbaijan confirmed in noticeable peculiarity development of ancient stone industry.

Guruchai Culture on extension by many thousand years was the main layer component at initial layer as culture heritage of Azerbaijan.

ДРЕВНЕЙШИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Парвин Ализаде

Резюме

Азербайджан принадлежит к числу стран, богатое культурное наследие, которой охватывает тысячелетия. Оно в свою очередь насчитывает несколько исторических пластов и среди них древнейшим и весьма важным является пласт каменного века, самого длительного периода в истории Азербайджана. Настоящая статья посвящена научной интерпретации особенностей культурно-исторического развития каменного века изучаемой территории.

Согласно археологическим данным, территория Азербайджана представляется в настоящее время одной из ведущих областей земного шара, довольно рано освоенная человеком. Сопоставительно-морфологическим изучением несметного количества каменных, в частности галечных орудий из ведущих комплексов Азербайджана, установлено заметное своеобразие в развитии древней каменной индустрии. Выявленное своеобразие, ставшее основой для выделения Гуручайской культуры, на протяжении многих тысячелетий было важнейшим компонентом в исходном пласте культурного наследия Азербайджана.

AZƏRBAYCANIN TUNC DÖVRÜ KURQANLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Yaqil Danyalov

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin böyük əksəriyyəti tunc dövrünə aid olan qəbir abidələrindən toplanmışdır. Belə qəbir abidələri içərisində kurqanlar xüsusi yer tutur. İbtidai dini təsəvvürlərin və dəfn adətlərinin məcmusunu özündə əks etdirən bu tip abidələrə Azərbaycanın əksər bölgələrində rast gəlinir. Kurqanlara ən çox Naxçıvan, Qarabağ, Quba-Xaçmaz, Muğan, Gəncə-Qazax, Lənkəran-Astara və b. ərazilərdə təsadüf edilir. Bu ərazilərdə rast gəlinən yüzlərlə kurqan abidəsinin əksəriyyəti tunc dövrü kurqanları qrupu altında birləşirlər.

Azərbaycanın tunc dövrü kurqanlarının öyrənilməsinə və qazıntısına hələ XIX əsrin sonlarından başlanılmışdır. Kurqan qazıntısını həyata keçirən ilk arxeoloqlar həvəskar arxeoloqlar olsalar da onların qazıntılarını qiymətləndirmək lazımdır.

Şuşa realni məktəbinin alman dili müəllimi E.Resler 1892-1903-cü illərdə Gəncə ətrafında və Qarabağda apardığı tədqiqatlar zamanı tunc və dəmir dövrlərinə aid bir neçə kurqan abidəsi qazıb tədqiq etmişdir. Qazıntılarının nəticələrini MAK-ın məcmuələrində və Alman Antropoloji Cəmiyyətinin hesabatlarında nəşr etdirən E.Resler öz qazıntılarının müfəssəl şərhini verməyə çalışmışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, yerli məcmuələrdə bu qazıntıların nəticələrini tam əks etdirən hesabatlar dərc olunmamışdır (3).

Moskva Arxeoloji Cəmiyyəti adından Azərbaycanda 1896-1901-ci illərdə arxeoloji qazıntılar aparan A.A.İvanovski Qarabulaqda, Gədəbəydə, Tovuz rayonu ərazisində bir neçə tunc dövrü kurqanlarını qazıb tədqiq etmişdir. Tunc dövrü kurqanlarının böyük bir qrupunu 1903-cü ildə T.Rozendorf Gəncə şəhəri ətrafında üzə çıxarmışdır. Tədqiqatçı burada 10-dan artıq kurqan qazmış və əldə etdiyi maddi mədəniyyət nümunələrini Arxeoloji komissiyanın xəbərlərində nəşr etdirmişdir. Gəncə ətrafında kurqan abidələrinin sonrakı tədqiqi B.S.Skinderin adı ilə bağlı olmuşdur. Onun qazdığı 7 kurqanda tunc dövrünün son inkişaf mərhələlərinə aid maraqlı maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinmişdir (3, s.12).

Azərbaycan ərazisində kurqan abidələrinin öyrənilməsinin ikinci mərhələsi 1920-1930-cu illərə təsadüf etmişdir. 1920-1934-cü illərdə görkəmli rus tədqiqatçıları İ.İ.Meşşaninov və A.A.Miller, o cümlədən, Azərbaycanın ilk milli arxeoloqları Ə.K.Ələkbərov və İ.M.Cəfərzadə tərəfindən Naxçıvan ərazisində və Qarabağın Xocalı kəndi yaxınlığında tunc və dəmir dövrlərinə aid bir neçə kurqan abidəsi öyrənilmişdir. Ə.K.Ələkbərov tərəfindən Naxçıvanda Şahtaxtı

adlanan yerdə qazılan kurqan öz quruluşu və əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri baxımından xüsusilə seçilmişdir.

Azərbaycanın tunc dövrü kurqanlarının bəziləri 1930-1940-cı illərdə həvəskar arxeoloq Y.İ.Hummel tərəfindən Göygöl, Tovuz, Şəmkir rayonları ərazisində aşkara çıxarılmışdır. Onların əksəriyyəti tunc dövrünün sonları və ilk dəmir dövrünə aid olmuşdur. Bu kurqanlarda aparılan qazıntıların geniş elmi şərhini Y.İ.Hummelin ayrı-ayrı məqalələrində və "Arxeoloji oçerklər" adlı əsərində öz əksini tapmışdır (22). Tədqiqatçının Dağlıq Qarabağda, Xankəndi yaxınlığında açdığı kurqan da az əhəmiyyətli olmamışdır. Tunc dövrünün başlanğıcına aid olan bu kurqan Azərbaycan ərazisində kurqan abidələrinin, ümumilikdə kurqanlarla bağlı dəfn mərasimlərinin xronoloji çərçivəsini dərinləşdir-məyə elmi əsas vermiş olur.

Azərbaycanda kurqan abidələrinin öyrənilməsinin üçüncü mərhələsi müharibədən sonrakı illərdə mümkün olmuşdur. Bu mərhələdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində xronoloji cəhətdən daha geniş çərçivəyə sığa bilən yüzlərcə kurqan abidəsi tədqiq olunmuşdur. Onların böyük bir qrupu Azərbaycanın tanınmış arxeoloqu S.M.Qaziyevin başçılıq etdiyi Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən qazılmış və öyrənilmişdir. 1948-1952-ci illərdə aparılmış bu tədqiqatlarda əsasən tunc dövrünə aid külli miqdarda nadir maddi mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdir. Mingəçevirin kurqan qazıntıları öz geniş elmi şərhini "Maddi mədəniyyət tarixi"nin I-III cildlərində, Q.M.Aslanov, R.İ.Vahidov, Q.İ.İone tərəfindən yazılmış "Qədim Mingəçevir" monoqrafiyasında və digər elmi əsərlərdə tapmışdır (19,s.60-65).

50-ci illərin sonlarında Mil düzündə görkəmli qafqazşünas alim A.A.İessenin rəhbərlik etdiyi ekspedisiya tərəfindən Üçtəpə adlı nəhəng kurqanlardan birinin qazıntısı başlamışdır. Bir neçə il davam edən bu qazıntılarla bu abidənin e.ə. III minilliyə- Kür-Araz mədəniyyətinə aid olduğu müəyyən olunmuşdur.

Q.M.Aslanov tərəfindən Abşeronda açılan kurqanlar hər şeydən əvvəl öz konstruktiv quruluşu ilə seçilmişdir. Yonulmuş daşlardan tikilmiş bu kurqan abidələri bir növ yaşayış evlərini xatırlatmışdır (20, s.76-80).

Azərbaycanda kurqan abidələrinin daha geniş tədqiqi 60-70-ci illərlə bağlı olmuşdur. Bu müddətdə Abşeron və Qobustanda, Muğanda, Talışda, Xaçbulaq yaylağında, Qazax-Gəncə bölgəsində onlarla kurqan abidəsi öyrənilmişdir. Onların tədqiqi İ.M.Cəfərzadə, F.R.Mahmudov, İ.H.Nərimanov, V.Ə.Əliyev, C.R.Rüstəmov, F.Muradova, H.P.Kəsəmənli, Q.S.İsmayılov, Q.M.Aslanov, R.Vahidov və başqaları tərəfindən aparılmışdır. Təkcə Xaçbulaq yaylağında e.ə.III-I minilliklərə aid olan onlarca kurqan abidəsi öyrənilmişdir (24,s.150; 28,s.5). F.R.Mahmudov tərəfindən Astara rayonu ərazisində tədqiq olunan iki kurqan abidəsi bilavasitə e.ə.III minilliyə aid olmuşdur. Bunların öyrənilməsi ilə ilk tunc dövrünə aid maraqlı maddi mədəniyyət nümunələri tədqiq edilmişdir (14,s.12). C.İ.Rüstəmov və F.M.Muradova tərəfindən Qobustanda üzə çıxarı-

rılan və qazılan kurqanlarda elmi nöqtəyi nəzərindən böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlər öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, burada tunc dövrünün ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə aid otuzdan artıq kurqan qazılmışdır (15, s.25-42).

1980-1986-cı illərdə arxeoloji tədqiqatların gedişində Tərtər rayonu ərazisindəki Borsunlu nekropolunda 30-dan artıq kurqan abidəsi qazılaraq tədqiq edilmişdir (H.F.Cəfərov). Bu kurqanlar tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərini özündə əks etdirirlər (5, s.127).

Kurqan abidələrinin tədqiqindəki ən son mərhələ 90-cı illərin sonları və 2000-ci illərin əvvəllərini əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycanın əksər ərazilərində o cümlədən Qazax-Gəncə, Qarabağ, Muğan, Talış, Şəki-Zaqatala, Qəbələ, Abşeron, Quba-Xaçmaz, Naxçıvan MR-sı və s. ərazilərdə kurqan qazıntısı həyata keçirilmişdir. H.F.Cəfərov (5;6;25;26), İ.Əliyev (18), T.R.Əliyev (8;9), N.Ə.Müseybli (16;30;31), A.Ələkbərov (7), S.H.Aşurov (1;2), M.M.Hüseynov (11;12) və s. tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunan bu kurqanlar Azərbaycan arxeologiyasının ən son uğurlu nailiyyətləri sayıla bilər.

Kurqanların bəziləri 2000-ci illərin əvvəllərində BTC və CQBK boru kəmərləri marşrutundakı arxeoloji abidələrin tədqiqi proqramına əsasən qazılmışdır. Şəmkir rayonu ərazisindəki Keçili (N.Ə.Müseybli), Zəyəmçay kurqanları (S.H.Aşurov, A.M.Ağalarzadə), Goranboy rayonu ərazisindəki Borsunlu kurqanı (Q.O.Qoşqarlı, N.Ə.Müseybli, S.H.Aşurov), Ağstafa rayonu ərazisindəki Həsənsu, Soyuqbulaq (N.Ə.Müseybli) kurqanları və s. bu proqramın uğurlu nailiyyətlərindən olmuşdur.

Son illərdə Naxçıvan MR-sı ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı onlarla kurqan abidəsi öyrənilmişdir. Bu kurqan abidələrinin tədqiqi və öyrənilməsi nəticəsində yeni faktlar üzə çıxarılmışdır. 2003-cü ildə Şərur arxeoloji ekspedisiyasının (S.H.Aşurov, V.Baxşəliyev) Maxta kəndi yaxınlığındakı Qarabulaq kurqanında apardığı qazıntılarda Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olan maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Qarabulaqda hələ 1989-1990-cı illərdə tədqiq olunmuş və son tunc-ilk dəmir dövrünə aid edilən kurqan tipli qəbirlərin birində at skeleti təmizlənmişdi. Şərur düzündəki bütün həmdövr qəbir abidələrində olduğu kimi Qarabulaq kurqanında da insan skeletinə rast gəlinməmişdir (2, s.22-24). Şərur arxeoloji ekspedisiyasının 2008-ci il çöl tədqiqatları mövsümündə növbəti tədqiqat obyektini Arpaçayın sağ sahilində, Qız qalasının yerləşdiyi dağın yamacında qeydə alınmış Dizə kurqanları oldu. Burada 3 kurqan qeydə alınmışdır. Dizə kurqanları Naxçıvan ərazisində indiyədək tədqiq olunmuş həmdövr abidələrindən fərqlənmir və onu ilkin tədqiqatlardan sonra e.ə. III minilliyin sonu-II minilliyin başlanğıcına aid etmək mümkündür (1, s.31-32).

Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyasının (B.İbrahimli, H.Q.Qədirzadə) Plovdağda apardığı qazıntılar zamanı kurqanlar aşkar olunmuşdur. Qazıntı sahəsinin şimal-qərb hissəsində aşkar edilmiş kurqanların demək olar ki, hamı-

sının kamerası yerüstüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, Plovdağ nekropolunun şimal tərəfində yerin təkli daş qatlarından ibarət olduğundan burada yaşayış yerinə aid mədəni təbəqə çox nazıkdir və bəzi yerlərdə yaşayış yerinə aid tikililər birbaşa kurqanların altında aşkar olunur (13, s.55-60).

Qarabağın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının (T.R.Əliyev, F.İ.Babayev) mühüm rolu olmuşdur. Müəyyən fasilədən sonra fəaliyyəti bərpa olunan Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının III dəstəsi 2006-2007-ci illərdə Ağcabədi, Bərdə və Ağdam rayonlarında arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır. Ağcabədi rayonundakı Hindarx kurqanları, Salmanbəyli kəndi yaxınlığındakı Üçtəpə kurqanları nəzərdən keçirilmişdir (8, s.43-44). Erməni işğalı altındakı abidələrimizin əksəriyyəti vəhşicəsinə dağıdılmışdır. Sərhədyanı bölgələrdəki abidələr isə baxımsızlıqdan dağılmaq təhlükəsi qarşısındadır. Bərdə rayonu ərazisindəki Durnalı, Nayıblı, Şahvəllər, Sultanbud kurqanlarının saxlanılma və mühafizə vəziyyəti qənaətbəxşdir (5, s.126).

Gədəbəy rayonu ərazisindəki kurqanların tədqiqi son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Qalakənd, Xar-Xar, Söyüdlü və s. kəndlərdəki son tunc-ilk dəmir dövrünə aid kurqanlar əsasən daş və daş qarışıq torpaq örtüyündən ibarətdir. Tədqiqatçı T.Əliyev bu kurqanları e.ə. XI-VIII əsrlərə aid edir (9, s.49-50).

Goranboy rayonunun kurqan abidələrinin tədqiqində son illərdə böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. 2006-2008-ci illərdə Goranboy arxeoloji ekspedisiyası rayon ərazisində ilk tunc dövrü kurqanında qazıntılar aparmışdır. Kurqanın altından sərđabə tipli qəbir aşkar edilmişdir (12, s.53-55). M.M.Hüseynovun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən ekspedisiyada (ekspedisiyanın işində Ş.N.Nəcəfov və Y.M.Danyalov da iştirak etmişlər) rayon ərazisində və Naftalan şəhəri ətrafında tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid onlarla kurqan abidəsi aşkar olunmuşdur. Goranboy rayonunun Safikürd kəndi ərazisində qazıntısı aparılan son tunc dövrü kurqanında (M.M.Hüseynov, A.M.Ağalarzadə) da maraqlı tapıntılar aşkar edilmişdir (11, s.36-39). Rayonun İlanlıtəpə adlanan ərazisində kurqanlar aşkar edilmişdir (B.M.Cəlilov, A.S.Ələsgərov). Bu kurqanların əksəriyyəti son tunc-ilk dəmir dövrünə aiddir. Bundan başqa Göygöl rayonu ərazisində Aşıqlı, Hacıməlik, Çaylı, Pənahlılar, Dozular, Topalhəsənli, Şəhriyar, Zurnabad, Üçtəpə, Bəhrəmbəy və s. kəndlərin ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində 50-dən artıq kurqan qeydiyyatla alınmışdır (4, s.41-44).

Şəmkir rayonu ərazisindəki orta tunc dövrünə aid Qaracəmirli kurqanları da avadanlığa və dəfn adətinin xüsusiyyətlərinə görə seçilir (23). Rayon ərazisindəki kurqanlar əsasən Zəyəmçayın və Şəmkirçayın orta axarında yerləşirlər. Zəyəmçay hövzəsindəki kurqanlar hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq öyrənilməkdədir (32). Şəmkir kurqanları əsasən tunc dövrünün axırları üçün səciyyəvidir (10, s.221-223). 1976-1979-cu illərdə Şəmkir SES-in tikintisi ilə əlaqə-

dar olaraq ərazidə arxeoloji qazıntılar aparılmış (H.P.Kəsəmənli, H.F.Cəfərov, Q.Aslanov) və ekspedisiyanın tədqiqatlarında ilk tunc dövrü kurqanlarında aparılan qazıntılar xüsusi yer tutmuşdur. "Osman bozu" deyilən yerdə tədqiq edilmiş daş və torpaq örtüklü kurqanların üçü ilk tunc dövrünə, biri isə son tunc-ilk dəmir dövrünə aid olmuşdur (6, s.112-116).

Cənub-Şərqi Azərbaycanda, xüsusilə də Talış bölgəsində son illərin axtarışları zamanı onlarla kurqan abidəsi öyrənilmişdir. 2008-ci ilin çöl tədqiqatları mövsümündə Cəlilabad arxeoloji dəstəsi (A.Ələkbərov) tərəfindən Uzuntəpə adlanan yerdə üç ədəd tunc dövrü kurqanı tədqiq edilmişdir (7, s.123).

Kurqan qazıntısının aparıldığı maraqlı bölgələrdən biri də respublikamızın Şəki-Zaqatala, Oğuz-Qəbələ və Qax-Balakən bölgəsidir. Son illərdə bu ərazilərdə aparılan tədqiqatlarda tunc dövrünə aid yeni kurqan abidələri qeydə alınmışdır. Qax rayonunun Qabanlı-Sarıca-Minbərək kurqanlar düzündə kurqanlar qazılmışdır. Şəki rayonunda tunc dövrünə aid Kərimli və Fazil Təpəbaşı kurqanlarında tədqiqatlar aparılmışdır. Əldə edilən arxeoloji materialların oxşarlarına Naxçıvan, Urmiya, Cənubi Azərbaycan, Mesopotamiya, Anadolu, Şimali Qafqaz və s. abidələrdə rast gəlinmişdir (17, s.33-35;21,s.106).

Beləliklə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində XIX əsrin sonundan başlayaraq tədqiq olunan kurqanlarda tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid külli miqdarda maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuş, dəfn adətləri öyrənilmiş, kurqanların quruluşu haqqında maraqlı faktlar toplanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S., Baxşəliyev V. Şərurda arxeoloji qazıntılar / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2008. (AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu). Bakı, 2008.
2. Aşurov S.H. Qarabulaq ilk tunc dövrü kurqanı / 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2005.
3. Bünyadov T.Ə. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, 1980.
4. Cəlilov B., Ələsgərov A. Goranboy və Göygöl rayonları ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2008. (AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu). Bakı, 2008.
5. Cəfərov H.F. Tərtər-Bərdə-Ağdam rayonlarına arxeoloji səfər haqqında / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2008. (AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu). Bakı, 2008.
6. Cəfərov H.F. Şəmkirin qədim arxeoloji abidələri (1974-1979-cu illərin arxeoloji tədqiqatlarının nəticələri) / Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi VI əsr memarlığı. Birinci respublika elmi-praktik konfransı: Materiallar. 28-29 noyabr 2007, Şəmkir. Bakı, 2008.
7. Ələkbərov A. Cəlilabadda arxeoloji kəşfiyyat işləri / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2008. (AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu). Bakı, 2008.

8. Əliyev T.R., Babayev F.İ. Mil-Qarabağ bölgəsində 2007-ci ildə aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri /2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı, 2007.
9. Əliyev T.R. Gədəbəy rayonundakı arxeoloji abidələrin dövrləşməsinə dair /2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı, 2007.
10. Göyüşova T.N. XX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Şəmkir rayonu ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar / Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Birinci respublika elmi-praktik konfransı: Materiallar. 28-29 noyabr 2007, Şəmkir. Bakı, 2008.
11. Hüseynov M.M., Ağalarzadə A.M. Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının apardığı qazıntıların nəticələrinə dair / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar- 2008. (AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu). Bakı, 2008.
12. Hüseynov M.M. Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının 2006-cı ildə rayon ərazisində apardığı arxeoloji tədqiqatların yekunları barədə /2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı, 2007.
13. İbrahimli B., Qədirzadə H.Q. Plovdağda arxeoloji qazıntılar / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2008. (AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu). Bakı, 2008.
14. Mahmudov F.R. Astarə rayonundakı ilk tunc dövrünün kurqanları haqqında. AMM. X. Bakı, 1987.
15. Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. Bakı, 1979.
16. Müseyibli N.Ə. Şəmkir rayonu ərazisində BTC marşrutunun 332,7 km-də qazılmış Şəmkirçay kurqanlarının qazıntısının hesabatı. Azərbaycan-Bakı, 2008.
17. Muxtarov N., Bədəlova İ. Kərimli kurqanları / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2008. (AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu). Bakı, 2008.
18. Алиев И. К хронологии курганов Абшерона /Международная научная конференция «Археология, этнология, фолклористика Кавказа». Материалы. Баку, 2005.
19. Асланов Г.М., Ваидов Г.И., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959.
20. Асланов Г.М. Курганы Абшерона /Известия АН Азербайджана. 1984, 1.
21. Гасанова А.М. Аналитическое исследование металлических изделий эпохи средней бронзы, обнаруженных при раскопках курганных захоронений в ущелье Минберек Гахского района /2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı, 2007.
22. Гуммель Я.И. Археологические очерки. Баку, 1940.
23. Гусейнова М.А., Алиев И.Н. Среднебронзовые курганы с. Гараджамирли Шамкирского района Азербайджана /Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, №1, 2006. Bakı, 2006.
24. Джафарзаде И.М. Хачбулагская археологическая экспедиция 1960 года. МИА, VIII, Баку, 1976.
25. Джафаров Г.Ф. Курган правителя древнего Карабаха. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2007, 2.

26. Джафаров Г.Ф. О некоторых видах конского снаряжения из кургана племенного вождя Сарычобан /Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Международная научная конференция. Тбилиси, 2007.
27. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, 2008.
28. Кесаманлы Г.П. Культура племен северо-восточных склонов Малого Кавказа эпохи бронзы и раннего железа . Баку, 1988.
29. Махмудов Ф.Р. Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, 2008.
30. Мусеибли Н.А., Даниялов Я.М. Курган Гасансу эпохи средней бронзы / Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Международная научная конференция. Тбилиси, 2007.
31. Мусеибли Н.А. Курганы Шамкирчая эпохи ранней бронзы / Кавказ: Археология и этнология. Международная научная конференция 11-12 сентября. Материалы. Азербайджан,2008, Шамкир; Баку, 2009.
32. Наджафов Ш.Н. Курганы Зеямчайского бассейна периода поздней бронзы-раннего железа / Кавказ: Археология и этнология. Международная научная конференция 11-12 сентября. Материалы. Азербайджан,2008, Шамкир; Баку, 2009.
33. Сеидов А. Памятники Нахаджира эпохи средней бронзы / Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Международная научная конференция. Тбилиси, 2007.

HISTORY OF STUDY OF BRONZE AGE TUMULUS FROM AZERBAIJAN

Yagil Danyalov

Summary

This article is about the structure of kurgans and burial habits. The author notes that the study of the Bronze Age kurgans in Azerbaijan was started at the end of the XIX century. Various kurgans have been discovered and excavated in different regions of Azerbaijan. Starting from the 60s of the XX century these monuments have been learned systematically.

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ КУРГАНОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ягиль Даниялов

Резюме

Начиная с конца XIX века на территории Азербайджана началось исследование курганов бронзового периода. Но обобщающая исследовательская работа о них не велась. Начиная с 60-х годов XX века исследование курганов бронзового века расширилось. Были изучены сотни таких курганов. В то же время погребальный обряд и строительный стиль курганов также являются одной из проблем исследования.

ELM TARIXI SCIENTIFIC HISTORI ИСТОРИЯ НАУКИ

AZƏRBAYCAN ETNIK TARIXİNİNİN TƏDQIQATÇISI

Arif Mustafayev

(Bakı Dövlət Universiteti)

Etnografiya elminin ən həssas sahəsi olmaq etibarilə tarix və etnik proseslərin tədqiqi xüsusi peşə hazırlığından əlavə, həm də xüsusi diqqət və müəyyən qədər ehtiyatlı olmağı tələb edir. Bu meyarlara əməl edilmədikdə görülən etnosiyası işin yekunu hakim millətçiliyə, şovinizm, natsizm, rasisizm və s. kimi milli və irqi ayrışdırıcıya gətirib çıxarır. Bütün bu qəbildən olan fəsadlara dini ayrışdırıcılıq, zorakı assimilyasiya da əlavə olunduqda etnik proseslər daha da qəlizləşərək milli faciə və fəlakət həddinə çatır. Ona görə də etnik tarix və etnik proseslərin tədqiqi ilə məşğul olan etnoqrafların qarşısında müəyyən tələblərə əməl etmək kimi məsul vəzifələr durur.

Aqrar etnoqrafiyanın cəfəkeş tədqiqatçılarından olan tarix elmləri doktoru, professor Qəmərsah Cavadov bu məsuliyyətdən əsla çəkinməmiş, Azərbaycanın etnik tarixinin tədqiqinə başlamış və onun ən həssas araşdırıcılarından biri kimi tanınmışdır.

1992-ci ildən etibarən Q. Cavadov özünün əməli fəaliyyətinə Azərbaycan MEA Milli Münasibətlər İnstitutu ilə bağlanmışdır. Burada o, özünün bütün səylərini yeni elmi problemlər üzərinə yönəltməli olmuşdur. Azərbaycançılıq, onun etnik əsasları, Azərbaycan xalqının etnososial birliyinin yaranmasında ölkəmizdə məskunlaşmış azsaylı xalq və etnik qrupların rolu, onların etnososial və etnomədəni inkişafı və s. kimi aktual məsələlər Q. Cavadovun elmi maraq dairəsinə, ciddi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Həmin səylər çox tezliklə özünün bəhrəsini verməyə başlamışdır. 1996-cı ildə "Udilər" monografiyası (şərikli) çap olunaraq elmi ictimaiyyətə çatdırıldı. Udilərin mənşəyinə dair tarixi məxəzlərdəki pərakəndə və cüzi məlumatlarla kifayətlənməyən müəlliflər tutarlı etnoqrafik və antropoloji faktlar əsasında udilərin alban mənşəli aborigen etnoslardan biri olduğunu təsbit etməyə müvəffəq olmuşdular. Bunun

üçün də bilavasitə onların məişət və mədəniyyətini etnoqrafik baxımdan hərtərəfli və dərinlən araşdırmaq lazım gəlmişdir. “Udilər” (Bakı, 1996) əsərinin uğurlarından sonra həmin monoqrafiyanı ikinci dəfə 1999- cu ildə çap etdirən Q. Cavadov az sonra “Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları! (Bakı, 2000), “Talışlar” (Bakı, 2004) monoqrafiyalarını elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Çox böyük elmi irs təşkil edən bu əsərlərin köməyi ilə o, Azərbaycanın qədim və zəngin etnomədəni həyatına, onun keşməkişli etnik tarixinə dair özünün tutarlı sözünü, sanballı tədqiqatçı qənaətini elmi ictimaiyyətə çatdırıb bilmişdir. Hər birisi gərgin elmi araşdırmaların bəhrəsi olan bu tədqiqat əsərlərinin elmi məziyyətlərini ayrı-ayrılıqda təhlil etməzdən əvvəl Q. Cavadovu bu çətin və mürəkkəb problemin həllinə girişməyə sövq edən cəhətləri qısaca qeyd etmək yerinə düşərdi. Cəfəkeş elm tədqiqatçısı olmaq etibarilə Q. Cavadovun təbiətində həm də qaynar bir Azərbaycan təəsübkeşliyi, xarıqəna, Vətəninə, onun torpağına, daşına dərin sevgi, azərbaycançılıq ideyasına sonsuz sədaqət kimi çox yüksək iddialar xas idi. O, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq Azərbaycanda yaşayan, onu özünün Vətəni sayan azsaylı xalq, etnik qrup və milli azlıqların hamısına dərin hörmət və ehtiram bəsləyirdi. Məqalə və çıxışlarında o, həmin vətəndaş mövqeyini açıq bəyan edirdi: “Bu gün Azərbaycanda yaşayan etnik qruplar məskunlaşdıqları kənd və şəhərlərdə nə qədər etniklirdilərsə, eyni zamanda azərbaycanlıdırlar, özlərini azərbaycanlı adlandırmaqda haqlıdırlar. Buna onların həm hüquqi, həm də mənəvi haqları çatır... Onlar vahid, bölünməz Azərbaycan xalqının ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edirlər”. O, azərbaycançılıq ideyasını şüar kimi deyil, gerçək reallıq kimi başa düşür və əsərlərində onu beləcə də tərənnüm edirdi. Ona görə də həmin problemə o, 3 böyük monografiya və 30-dan çox elmi və elmi-publisist məqalə həsr etmişdir.

Q. Cavadovun Azərbaycanın etnik tarixinə dair ilk tədqiqat əsəri ölkəmizin ən qədim aborigen etnoslarından olan udilərə həsr olunmuşdur. Udilərin tarixi etnografiyasına dair elmi düşüncələrini o, qələm dostu R.Hüseynov ilə birgə çap etdirdiyi “Udilər” monografiyasında (Bakı, Elm, 1996,1999) əhatəli şəkildə qələmə almışdır. Monografiyada udilərin tarixi keçmişi, təsərrüfat və ailə məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyəti, adət-ənənələri müfəssəl şəkildə tədqiq olunmaqla yanaşı, udi-erməni münasibətlərinin tarixinə də xeyli yer ayrılmışdır. Bu da təsadüfi deyildi. Keçən əsrin 90-cı illərində qondarma Qarabağ münasibətlərinin ortaya atması ilə əlaqədar olaraq, azərbaycan – erməni münasibətləri kəskinləşmişdi. Məlim olduğu kimi, Azərbaycanın etnosiyası sələfi olan Albaniya dövlətinin mövcudluğu dövründə burada dini alabəzəklik hökm sürmüşdür. Bütpərəstlik və atəşpərəsliklə yanaşı, alban tayfalarının bir qismi, o cümlədən udilər xristianlığı qəbul etmişdilər. Cənubi Qafqazda İslam dini yayılan zaman alban tayfalarının əksəriyyəti yeni dini etiqadı qəbul etdiyi halda, Qarabağda və Alazan vadisində məskunlaşmış alban mənşəli bəzi tayfalar, o cümlə-

dən udilər Ərəb xilafətinə cizyə ödəmək şərti ilə özlərinin xristian etiqadlarını qoruyub saxlaya bilmişdilər. Lakin 705- ci ildə erməni katolikosunun çuğul fitnəkarlığı nəticəsində Xəlifə Əbdül Məlik tərəfindən Albaniya dövlətinin siyasi müstəqilliyi ləğv ediləndən sonra aftokefal Alban katolikosluğu erməni katolikosluğuna tabe edilmişdir. Bundan sonra pərakəndə düşmüş diafizit məsləkli alban tayfalarının, o cümlədən, udilərin dini etiqadında qriqorian məzhəbinin təsiri güclənmişdir. Eyni hal 1100 il keçəndən sonra Çar Rusiyası tərəfindən təkrar edilmişdir. Rus pravoslav Senoqoqu yenə də erməni qriqorian katolikosluğunun fitvasına uyaraq 1836- cı ildə Alban kilsəsini ləğv etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq udilər arasında qriqorianlaşma, bunun ardınca da erməniləşmə prosesi daha da güclənmişdir. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində azərbaycanlıların Ermənistan və Qarabağdan zorakılıq yolu ilə çıxarılıb qovulmasından sonra ermənilərin Azərbaycan şəhər və kəndlərindən kütləvi surətdə köçməsi ilə əlaqədar olaraq udilərin yaşadıkları Nic kəndi və Oğuz şəhəri əhalisi arasında təşviş dolu həyəcanlı anlar və lüzumsuz anlaşılmazlıq başlandı. Belə mürəkkəb situasiyanı aradan qaldırmaq və əhali arasında geniş izahat işi aparmaq, udilərin mənşəyinə dair əsl həqiqəti camaata çatdırmaq və beləliklə də, lüzumsuz hicrətin qarşısını almaq üçün rəsmi dövlət orqanlarına ziyahların, xüsusilə tarixçi alimlərin köməyi lazım idi. Udilərin Azərbaycanı tərk etməsi təhlükəsini ilk dəfə yaxşı duyan və bunun etnosiyasi yanlışlıq olduğunu dərk edən, bu səhvin ermənipərəst qüvvələrin xeyrinə olduğunu dərindən anlayanlardan biri məhz Q. Cavadov oldu. O, qələm dostu R. Hüseynovla birgə rayonun azərbaycanlı əhalisi qarşısında çıxışlarında antik yunan müəlliflərinin məlumatlarından nümunələr gətirib izah edirdi ki, xristian udilərin əcdadlarının ermənilərlə heç bir mənşə əlaqəsi yoxdur. Udilər Albaniyanın yerli, avtohton tayfalarından birinin törəməsidir, ermənilər isə Cənubi Qafqaza gəlməlidirlər. Həm də ermənilər Araz çayının sol sahilinə keçəndən sonra albanlarla eyni vaxtda xristianlığı qəbul etsələr də, onların məzhəbləri ayrı olmuşdur. Ən başlıcası isə yahudilər əsrlər boyu türkdilli azərbaycanlıların əhatəsində yaşadıklarından daha çox Azərbaycan etnososial və etnomədəni təsirinə məruz qalmışlar. Müəlliflərin birgə yazıb çap etdirdikləri “Udilər” əsəri məhz bu ehtiyacdən yaranmışdır. Bütün bu həqiqətləri elmin dili ilə sübuta yetirmək üçün müəlliflər udilərin tarixi etnografiyasını nəzərdən keçirməli olmuşlar. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, udilərin məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyəti, adət-ənənələri azərbaycanlılarla eyni səsləşir. Hətta onların dilinin leksik fondunda Azərbaycan sözləri qalın bir lay əmələ gətirmişdir. Bu mənada udilərin etnografiyası azərbaycançılıq baxımından araşdırılmış ən mükəmməl tədqiqat əsərlərindəndir. Ona görə də elmi ictimaiyyətin mühakiməsinə təqdim edilmiş “Udilər” monografiyası təkcə elmi deyil, həm də əməli- siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan xalqının milli və dini ayrı- seçkiliyə yol verməyən humanist ruhu ölkəmizdə məskunlaşmış azsaylı xalq, etnik qrup və milli azlıqlar, o cümlədən udilər üçün özlərinin etnik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa əlverişli zəmin yaratmışdır. Hazırda azərbaycanlılarla mehriban qonşuluq şəraitində yaşayan udilər erməni qəsbkarlarına qarşı digər azərbaycanlı döyüşçülərlə çiyin-çiyinə vuruşur, böyük Vətənimizin birgə keşiyini çəkirlər.

Udilər timsalında biz Azərbaycan xalqının çoxsaylı genetik köklərindən biri ilə yaxından tanış ola bilir və xalqımızın mənşəyi ilə üzvi surətdə bağlı olan qədim alban mədəniyyətinin dərin qatlarına baş çəkmək imkanı əldə edə bilirik. Udiləri qoruyub saxlamaqla, əslində biz Azərbaycanın alban mənşəli avtohton etnoslarından nadir bir qəlpəni gələcək nəsillərə çatdırmış oluruq. Bu imkanı biz Azərbaycan tarixşünaslığına "Udilər" əsərinin müəllifləri bəxş etdilər.

Eyni tədqiqat üsulundan o, 2000-ci ildə nəfis şəkildə çap etdirdiyi iri həcmli "Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və müassirlik)" adlı monoqrafik əsərində də istifadə etmişdir. Tam müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımızın hüquqi- demokratik inkişaf yolunu seçdiyi indiki şəraitdə ölkəmizin azsaylı etnoslarının azərbaycançılıq baxımından hərtərəfli və dərin- dən araşdırılması təkcə tarix elminin deyil, ümumən ictimaiyyətsünaslığımızın ən ümdə, akyual problemlərindəndir. Q. Cavadovun bu mürəkkəb, çətin problemin həllinə girişməsi onun şəxsi cəsarət və marağından daha çox, həm də potensial elmi tədqiqatçı gücünə və bu sahədəki zəngin əməli araşdırma təcrübəsinə əsaslanırdı.

Elmi siqləti və ölkəmizdəki azsaylı etnik qrup və milli azlıqların çoxunu əhatə etməsi baxımından onun bu səpkidə yazıb çap etdirdiyi elmi irsi əsasında "Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları" adlı monoqrafiyası xüsusi yer tutur.

Azərbaycanda məskunlaşmış etnosların hər birinə ayrıca etnoqrafik oçerk həsr etmiş müəllif onları azərbaycançılıq baxımından tədqiq edib elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütlələrinə təqdim etmişdir. Əsərdə tarixən Azərbaycanda özünə yurd-yuva qurmuş avtohton etnoslar (udi, buduq, xınalıq, qırz, ingiloylar) ilə yanaşı, sonralar bu əraziyə köçmüş irandilli (tat, talış, kürd) və xristian məzhəbli gəlmələr (alman, rus, ermənilər) barədə ayrı-ayrılıqda tarixi-etnoqrafik səciyyəli məlumat verilmişdir. Bu oçerklərdə, hər bir etnosun tarixi keçmişi, məişət və mələniiyyət, adət-ənənələri, spesifik xüsusiyyətləri yığcam şəkildə, mötəbər tarixi mənbələr əsasında şərh olunur. Burada, həmçinin etnosun say tərkibi və artım dinamikası barədə statistik məlumatlarla yanaşı, onların dili, dini etiqladları, toy və yas mərasimləri, habelə başlıca təsərrüfat məşğuliiyyəti, maddi və mənəvi mədəniyyətinə dair olduqca yığcam, lakin geniş əhatəli etnoqrafik məlumat verilir. Bir sözlə, oxucu maraqlanmaq istədiyi etnos barədə ətraflı məlumat əldə edə bilir.

Elmi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanan bu monoqrafik əsərlərin uğurlarından sonra Q. Cavadov ölkəmizin avtoxton xalqlarından biri olan talışların tarixi-etnoqrafik tədqiqinə başlamışdır. 2004- cü ildə birinci cildi 40 ç.v. həcmində, nəfis şəkildə çapın olunub ictimaiyyətə çatdırılan bu yeni monoqrafik əsərində o, yenə də özünün elmi tədqiqat prinsipinə və metodoloji iş üsuluna dönmədən əməl etmişdir. Monoqrafiyada çox zəngin etnoqrafik çöl materialları və ədəbiyyat məlumatları əsasında Azərbaycan xalqının etnik tərkibində mühüm yer tutmuş ən qədim etnoslardan olan talışların tarixi etnoqrafiyasının bütün sahələri: onların məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyəti, adət-ənənələri, folkloru əhatəli şəkildə tədqiqi edilərək şərh olunmuşdur.

Q.Cavadov ölkəmizdə etnik proseslərin tarixinə həsr etdiyi digər əsərlərində olduğu kimi, "Talışlar" monoqrafiyasında da problemi azərbaycançılıq kontekstində araşdırmışdır. O, talışlara Azərbaycanın polietnik tarixinin ərməğan yadigarlarından biri kimi baxmış və onların etnoqrafiyasını bu prizmadan tədqiqi edib oxuculara çatdırmışdır. Müəllif bədxah əleyhdarlarımızın guya Azərbaycanda azsaylı xalq və etnik qrupların assimilyasiya edilməsinə dair böhtanlarını rədd etmək üçün talışların timsalında bu problemi konkret faktik materiallar əsasında tədqiqi edib ictimaiyyətin diqqətinə təqdim etmişdir. Talışların və digər etnik azlıqların etnoqrafik gerçəkliyini elmi tədqiqat obyektinə çevirməklə o, Azərbaycan xalqının etnik birliyini parçalamağa çalışan bədxahlarımıza bir daha sübut etmişdir ki, ölkəmiz keçmişdə olduğu kimi, bu gün də polietnik Respublika olaraq qalır. Onun ərazisində qafqazdilli (udi, ingiloy, avar, ləzgi, xınalıqlı, buduqlu, qızıllı) (və irandilli etnozların (talış, tat, kürd) nümayəndələri ölkənin əsas etnosiyası ünsürü olan türkdilli azərbaycanlılarla yaxın qonşuluq şəraitində, Azərbaycan adlanan böyük Vətənin bərabər hüquqlu, mehriban ailə üzvü kimi çiyin-çiyinə yaşayır, onunla fəxr edir, onun təəssübünü saxlayır, bölünməzliyinin keşiyini çəkirlər. "Talışlar" əsərinin müəllifinin əsas qayəsi də xalqımızın məhz bu mehriban birliyinin qorunmasını təmin etməkdən ibarət olmuşdur.

Əcəl aman versə idi, Qəmərşah müəllim etnik münasibətlərə dair elmi tədqiqatlarını davam etdirər, bu səpkidə yazılmış əsərlərinin sayını artırma bilərdi. Lakin insafsız ölüm qoy o qədər də sevinməsin. Q.Cavadov etnik tariximizə dair Azərbaycan tarixşünaslığını zənginləşdirərək yetərinə böyük elmi irs qoyub getmişdir.

**THE SCIENTIST-RESEARCHER OF THE ETHNIC HISTORY OF
AZERBAIJAN**
Arif Mustafayev

Summary

This article is dedicated to the 70-th years anniversary of well-known Azerbaijani agrarian ethnographer Gamarshah Javadov. The author underlines the scientific activity of Gamarshah Javadov, who made an important contribution to Azerbaijan ethnography.

ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА
Ариф Мустафеев

Резюме

Статья посвящена 70-летию известного азербайджанского этнографа Гамаршаха Джавадова. В статье прослеживается научная деятельность ученого, внесшего значительный вклад в развитие азербайджанской аграрной этнографической науки.

BİZİM MÜSAHİBƏ OUR INTERVIEW НАШЕ ИНТЕРВЬЮ

ПАТРИАРХ КАВКАЗСКОЙ АРХЕОЛОГИИ

Bu günkü müsahibimiz Yaxın Şərq və Qafqaz arxeologiyasının bilicisi, əslən Azərbaycandan olan, Rusiya Federasiyası Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Rauf Maqomedoviç Munçayevdir.

Археологические памятники Азербайджана занимают особое место в Кавказской археологии. Азербайджан, имея несколько локальных культурных очагов в направлении к северу и югу, включает в себя некоторую синкретичность. О значении археологических памятников и об археологии Азербайджана мы задали несколько вопросов исследователю Кавказской и Ближневосточной археологии, советнику Российской Академии Наук, член-корр. РАН, уважаемому Рауфу Магомедовичу Мунчаеву.

- Уважаемый, Рауф Магомедович! Расскажите, пожалуйста, о себе.

- Как вам известно, я прожил долгую жизнь и вся она, можно сказать, связана с археологией, точнее, с изучением археологии, древней истории и культуры родного Кавказа и Ближнего Востока.

Я родился 23 сентября 1928 г. в одном из живописнейших уголков Кавказа – незабвенном городе Закаталы в Азербайджане, расположенном между южными склонами Большого Кавказа и Алазанской долиной. Мои

родители – Мунчаевы Магомед Гусейнович и Айшат Муртузалиевна – лакцы по происхождению, выходцы из аула Кази – Кумух в Дагестане. Отец до 1920 г. работал в Тбилиси ювелиром, а затем перебрался в Закаталы, где трудился до конца жизни в органах заготовок. Он скончался там в 1956 г.

В 1935 г. я поступил и в 1945 г. окончил Закаतालскую среднюю русскую школу. Эту же школу окончили мои братья – Шамиль, Камиль и Гусейн и сестра Севдет. В 1945 – 1949 гг. я учился на историческом факультете Дагестанского госпединститута (ныне Дагестан. Госуниверситет), после чего с декабря 1949 г. по декабрь 1953 г. проходил аспирантуру в Институте археологии АН СССР под руководством выдающегося советского кавказоведа, лауреата Ленинской премии проф. Евгения Игнатьевича Крупнова. После защиты кандидатской диссертации я работал непродолжительное время (с 1.01. 1954 г. по 20. 04. 1954 г.) сотрудником Института истории, языка и литературы Дагестан. Филиала АН СССР. В июне 1955 г. я был принят в Институт археологии АН СССР (ныне ИА РАН), где продолжаю трудиться и поныне. Здесь я прошёл путь от младшего научного сотрудника до заместителя директора (1969 – 1991 гг.) и директора Института археологии РАН (1991 – 2003 гг.). В настоящее время, с 2003 г., являюсь советником Российской Академии Наук. Здесь, в ИА РАН, я подготовил докторскую диссертацию («Кавказ в эпохи неолита, энеолита и ранней бронзы»), которую защитил в Тбилисском университете (1970 г.), и стал членом-корреспондентом РАН, как и заслуженным деятелем науки России, член-корром Германского археологического института и Итальянского института Африки и Востока.

Особо хочется сказать о своей экспедиционной деятельности. Я участвовал в полевых работах во многих регионах Евразии – Поволжье, Северный Кавказ, Центральная Азия (Афганистан, Монголия), Балканы и Ближний Восток. В течение многих лет я был заместителем начальника Северокавказской экспедиции Института археологии АН СССР – РАН, а с 1969 г. являюсь бессменно руководителем Первой Российской археологической экспедиции в Месопотамии (Ирак, Сирия). За вклад в изучение древней Месопотамии, в частности, мне и моим коллегам Н.Я.Мерперту и Н.О.Бадеру в 1999 г. присуждена Государственная премия России в области науки.

Мне приятно отметить также, что во время учёбы в аспирантуре я имел счастье познакомиться, а затем и близко дружить с Теймуром Буяновым, Идеалом Наримановым и Джабаром Халиловым. Они также прошли аспирантуру под руководством Е.И.Крупнова и стали крупными, поистине выдающимися учёными, внесшими неоценимый вклад в изучение археологии, древней истории и культуры Азербайджана и всего Кавказа. Скажу, кстати, что мне пришлось выступать официальным оппонентом по их кандидатским диссертациям.

В заключение вернусь к Закаталам и своей семье. После окончания школы мои братья и сестра поступили в разные ВУЗы страны – Шамиль в Московский университет, Камиль в Азербайджанский институт физкультуры, Севдет в Дагестанский университет, а Гусейн, отслужив в армии, в Дагестанский медицинский институт. Трое из нас (я, Шамиль и Камиль) получили звание профессора, а Севдет после окончания аспирантуры при Азербайджанском госуниверситете работает доцентом в Дагосуниверситете в Махачкале. К глубокому сожалению, в 2007 г. скоростижно ушёл из жизни наш младший брат Гусейн, работавший врачом в Эссентуках.

- Какая связь между археологическими культурами Кавказа и Ближнего Востока? Действительно ли они существовали ?

- Сразу же отвечаю: да, безусловно ! Проблема эта достаточно широкая и охватывает значительные историко-археологические периоды. В данном же случае мы коснёмся лишь периода от VI до III тыс. до н.э., т.е. от позднего неолита до ранней бронзы.

Вопросами этнокультурных связей и взаимовлияний Кавказа и Передней Азией в широком смысле я начал серьёзно интересоваться, когда сконцентрировал свои научные интересы на изучении неолита, энеолита и ранней бронзы Предкавказья и Южного Кавказа и особенно активно, когда включился конкретно в исследование раннеземледельческих культур Месопотамии, таких, как хассунская, халафская, убейдская и урукская. Мне пришлось непосредственно раскапывать памятники этих культур в Северной Месопотамии, посвятив их изучению минувшие сорок лет. Особенно меня занимали и продолжают увлекать проблемы происхождения и генезиса основных культур раннебронзового века Кавказа – куро-аракской и прежде всего майкопской, а также в меньшей степени вопросы возникновения и становления земледелия и скотоводства на Кавказе и культур, предшествующих Куро-Араксу и Майкопу. Изучению этого, как известно, посвящено большое количество моих научных публикаций, в том числе монографических работ. Отдельно подчеркну, что в целой серии моих трудов специально рассматриваются вопросы, касающиеся проблемы связей Кавказа и Месопотамии в VI – III тыс. до н.э.

В последнее время мы являемся свидетелями того значительного прорыва, который наметился в изучении данной проблемы применительно к Кавказу, в частности, V – III тыс. до н.э. И это произошло благодаря открытиям, сделанным на Восточном Кавказе – в Азербайджане, а также в Дагестане. Речь идёт, в первую очередь, об открытии и исследованиях целой группы раннеземледельческих памятников в Азербайджане, характеризующих так называемую лейлатепинскую культуру (V – IV тыс. до н.э.). Хочу с гордостью сказать, что первооткрывателем данной культуры является мой незабвенный друг Идеал Гамид оглы Нариманов. Проработав около десяти сезонов в Месопотамской экспедиции Института археоло-

логии РАН и хорошо изучив древнейшие раннеземледельческие культуры Двуречья, он, когда открыл и провёл первые раскопки Лейлатепе, сразу же понял, что этот памятник не только отражает бесспорно связи местных племён с соседними с юго-запада регионами, но и прямо свидетельствует о проникновении отдельных групп населения из Ближнего Востока на территорию Восточного Кавказа в отмеченный период. Все дальнейшие исследования этого и других памятников в Азербайджане, а также в Дагестане убедительно подтвердили правоту и исключительную важность сделанного замечательным советским и азербайджанским ученым И.Г. Наримановым открытия. Таким образом, устанавливаются несомненные связи между Восточным Кавказом и Ближним Востоком. Если, к примеру, сравнить керамические комплексы лейлатепинской культуры и исследуемого российской экспедицией в Северо – Западной Сирии поселения Телль - Хазна 1, то можно увидеть, как близки отдельные их типы между собой. Возникновение культуры Лейлатепе в Азербайджане, по нашему мнению, это результат инвазии урукской культуры Месопотамии. Это первая общемесопотамская культура. Выясняется, что она довольно широко распространилась как по самой Месопотамии, так и далеко за пределы междуречья Тигра и Ефрата.

В данном аспекте крайне существенно и то, что благодаря этим важным открытиям на Восточном Кавказе представилась возможность подойти к решению вопроса о происхождении знаменитого феномена Северного Кавказа – майкопской культуры. Мне приходилось неоднократно рассматривать этот вопрос и утверждать о возможном проникновении на Северный Кавказ в эпоху ранней бронзы отдельных групп переднеазиатского населения, благодаря влиянию которых здесь сложилась такая яркая и оригинальная культура. Но я ошибочно полагал, что их проникновение сюда, на Северный Кавказ, могло проходить морским путём, через Черное море. Сейчас совершенно очевидно, что этот путь пролегал из Ирана через Азербайджан, далее прикаспийский Дагестан и Чечено – Ингушетию в Центральное Предкавказье и Северо – Западный Кавказ. Наконец, таким образом мы можем определить истинное место и значение древнейшего погребального комплекса кургана Учтепе в Мильской степи в Азербайджане.

Следует отметить, что переднеазиатско – кавказские связи археологически документируются и для более раннего времени, о чём, в частности, убедительно свидетельствуют находки в Нахчыванском Кюльтепе типичной для халафской культуры Северной Месопотамии расписной керамики (конец VI – V тыс. до н.э.).

Можно было бы еще очень долго продолжать говорить по затронутой теме, но я ограничусь сказанным.

- Что нового в изучении Куро-Аракской археологической культуры?

Следующий вопрос мне представляется очень серьёзным. Он касается того, что после распада СССР научные контакты между учёными оказались прерванными и что необходимо сделать для налаживания или возобновления былых связей. Я на него постараюсь ответить в конце нашей беседы. Сейчас же я перейду к вопросу о куро – аракской культуре и что нового достигнуто в её изучении. Естественно, я продолжаю заниматься изучением данной культуры, но не в той степени, как мне этого хотелось бы. К сожалению, я оказался оторван в постсоветское время от Закавказья и моих коллег, особенно в Грузии и Армении, и поэтому недостаточно знаю о новейших открытиях в области куро – аракской культуры. Насколько мне известно, ничего принципиально нового в изучении этой культуры в последние годы не достигнуто. У меня вообще складывается такое впечатление, что интерес к исследованию Куро - Аракса заметно снизился за минувшие 15-20 лет. Возможно, я ошибаюсь.

- Уважаемый, Рауф Магомедович, расскажите, пожалуйста, о Ваших связях с археологами Азербайджана и что Вы желаете новому поколению?

- Со многими археологами Азербайджана, которых я давно и хорошо знаю, меня связывает особая дружба. Трудно представить себе некоторым из моих азербайджанских коллег, что я был не просто знаком, а постоянно общался, когда приезжал в Баку, с такими патриархами азербайджанской археологии, как С.М.Казиев и И.М.Джафарзаде. Еще лучше я знал и взаимодействовал со следующим поколением, которое представляли Г.М.Асланов, Р.М.Ваидов, Г.И.Ионе, О.А.Абибуллаев. Пришедшее же ему на смену новое поколение (Т.А.Бунятов, переквалифицировавшийся в этнографа и ставший выдающимся кавказоведом, И.Г.Нариманов, Д.А.Халилов, Гара Ахмедов, М.М.Гусейнов, Г.П.Кесаманлы, Ф.Р.Махмудов, И.Бабаев, Р.Геюшев, Г.Исмаилов, Д.Н.Рустамов, Г.Джафаров и др.) – это моё уже поколение, с представителями которого я оказался тесно связанным, как с коллегами и близкими друзьями. Хотя многих из них, к глубочайшему сожалению, нет уже среди нас, память о них живёт. Мы действительно всегда помним их и благодарны им за тот бесценный вклад, который они внесли в изучение археологии, истории и культуры родного Азербайджана и всего Кавказа. Я мог бы о каждом из них очень многое сказать и дать характеристику их деятельности. Но оставим это на следующий раз.

Мне хотелось бы только отметить здесь, что целая группа квалифицированных специалистов – археологов в настоящее время активно трудится в Республике и главным образом в Институте археологии и этнографии НАН Азербайджана, среди которых – я говорю об этом с большой гордостью – мой дорогой и старейший друг и аксакал азербайджанской науки академик Теймур Бунятов. Я внимательно слежу за полевыми

работами и научными публикациями каждого из них и вижу, например, как вдумчиво и целеустремлённо работает Н.Мусейбли и как самоотверженно трудятся Б.Ибрагимов и другие коллеги. *Что же мне хочется пожелать моим азербайджанским коллегам?*

- Если не всем, то очень многим хорошо известно моё отношение к азербайджанской археологии и её представителям. Я всегда оказывал им посильную помощь в разной форме. Пока я способен, буду это делать и в дальнейшем, можете в этом не сомневаться. Я достаточно ясно представляю, какими археологическими богатствами обладает Кавказ в целом и особенно Восточное Закавказье и каковы перспективы их исследования. Сейчас, если я не ошибаюсь, наметился некоторый подъём в развитии азербайджанской археологии. Я искренне желаю новых и значительных успехов азербайджанским коллегам и друзьям и процветания археологии Азербайджана.

- *Уважаемый, Рауф Магомедович, Вам хорошо известно, что после распада СССР, распалась если можно так сказать и «семья» археологов. Что на данном этапе можно сделать для налаживания обмена научными данными и опытом между археологами?*

- Ни у кого не вызывает каких-либо сомнений тот факт, что распад СССР негативно отразился в целом на жизни проживавших в нём многочисленных народов. В результате этого, в частности, оказались серьёзно нарушенными тесные связи, которые существовали и помогали взаимно успешно развиваться учёным нашей бывшей огромной страны. Институт археологии АН СССР, как известно, являлся центральным археологическим учреждением страны. Трудно переоценить, как много он сделал для создания научных центров и подготовки национальных кадров в области археологии. Если взять, к примеру, Азербайджан, то можно вспомнить, какие высококвалифицированные специалисты были подготовлены для него в Институте археологии АН СССР, сколь успешно работала и какие важные результаты получила совместная археологическая экспедиция (Оренкалинская) ИА АН СССР и Института истории АН Азербайджанской ССР и т. д. и т. д.

Никогда не забуду те всесоюзные археологические сессии, которые были проведены в Баку и сколько учёных из всей страны участвовало в них! А что сейчас?! Связи между бывшими советскими учёными не просто нарушены, а по существу прерваны. Следует сказать, что это не в столь сильной мере коснулось археологов России и Азербайджана, связи между которыми хоть как-то поддерживаются. Приятно отметить в этой связи, что в состоявшейся в 2004 г. в Москве конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Е.И.Крупнова, участвовали Т.А.Бунятов и И.Г.Нариманов. Кстати, и я вместе с сотрудниками нашего Института Г.А.Кошеленко и В.Гаировым принимали дважды участие в научных конференциях по Кавказской Албании в Баку, а в сентябре 2008 г. группа учёных из Москвы стала участниками международной научной конфе-

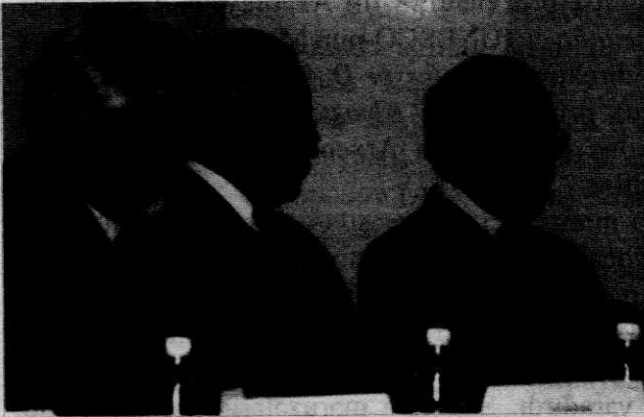
ренции, организованной Институтом археологии и этнографии НАН Азербайджана в г. Шамкир.

Для налаживания обмена научными данными и опытом, существовавших между нами в советские годы, нужно не только постоянно участвовать в подобных встречах, но и организовывать совместные научные конференции по заинтересованной тематике. Это, пожалуй, один из наиболее реальных и эффективных путей решения данной проблемы. Было бы целесообразно заключить соглашение о научном сотрудничестве, например, между Институтом археологии и этнографии НАН Азербайджана и Институтом археологии РАН (а также с другими соответствующими научными центрами), в рамках которого можно было бы осуществлять такие проекты, как обмен специалистами, проведение совместных научных мероприятий (симпозиумов и конференций) и участие в полевых работах – экспедициях и т. д. и т.п. Я уверен, что у всех у нас есть искреннее стремление к этому и понимание того, насколько это необходимо и важно. Мы все достаточно осознали, к каким печальным последствиям привело и ведёт сложившееся положение, при котором столь нужные всем нам научные связи между учёными на обширном постсоветском пространстве оказались не просто нарушенными, а по существу прерванными. Так дальше продолжаться не должно!

- Уважаемый, Рауф Магомедович, спасибо, за интересную и содержательную беседу!

Беседу вёл: Бахлул Ибрагимли

XRONİKA, RƏYLƏR, XƏBƏRLƏR
CHRONICLES, REVIEWS, INFORMATIONS
ХРОНИКА, РЕЦЕНЗИИ, СООБЩЕНИЯ

10-14. 12. 2008- ci il tarixdə Qazaxstanın paytaxtı Astana şəhərində Qazaxstan Respublikası Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyinin və Prezident Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü və himayədarlığı ilə “Qazaxstan: Keçmiş, Çağdaş və Gələcək (Qərbi Türk Xaqanlığı)” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Praktiki konfrans keçirildi.

Konfransda Qazaxstan alimləri ilə yanaşı Türkiyə, Qırğızstan, Rusiya, Yaponiya, Monqolustan, Özbəkistan, Finlandiya, Macarıstan, Bolqarıstan, Ukrayna, Azərbaycan və digər ölkələrin tanınmış alimləri də iştirak edirdi. Dekabrın 12- də Prezident Mədəniyyət Mərkəzində konfransın açılışı oldu. Plenar iclasından sonra konfrans öz işini 3 bölmədə davam etdirdi: Türk tayfalarının mədəni irsi ümumdünya tarixi kontekstində, Qərbi Türk Xaqanlığının mədəniyyətinin genезisi və Qərbi Türk Xaqanlığı tarixi mənbələrdə.

Yüksək elmi toplantıda Azərbaycan, Bakı Dövlət Universitetinin professoru, tarix elmləri doktoru Qüdrət İsmayılzadənin “Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərində türk dövrü” məruzəsi ilə təmsil olundu. Konfrans günlərində qonaqlar L.Qumilyov adına Avrasiya Universitetində, Astana şəhərindəki möhtəşəm memarlıq abidələrində, qədim daş heykəllər sərgisində, şəhər ətrafındakı gəzməli-görməli yerlərdə, müxtəlif muzeylərdə, eləcə də Orxon yazılarının toplandığı mərkəzdə oldular.

Qüdrət İsmayılzadə

Bakı, 28-29 noyabr 2008-ci il “Strabon yolu Böyük İpək Yolunun bir hissəsi kimi” Beynəlxalq Elmi Konfrans. UNESCO-nun Mərkəzi Asiya Tədqiqatları Beynəlxalq İnstitutunun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə Bakıda 28-29 noyabr 2008-ci il tarixində “Strabon yolu Böyük İpək Yolunun bir hissəsi kimi” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans keçirilmişdir.

Konfransın mövzusu, əsl elmi dəyərləri müəyyən etmək üçün Mərkəzi Asiya və Qafqaz alimləri arasında elmi əlaqələrin bərpası və inkişafı ilə bağlı idi. Konfransa hazırlıq zamanı Azərbaycan, Fransa, İran, Qırğızıstan, Özbəkistan, Polşa, Rusiya, Tacikistan, Türkiyə və Türkmənistandan olan alimlər iştirak etmək arzusunda olduqlarını bildirmişdilər.

Konfransın keçirilməsi üçün məkan, bərpa işlərindən sonra yenidən açılmış Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi seçilmişdi.

Təbrik sözləri ilə *akademik M.K.Kərimov* (AMEA-nın prezidenti), *akademik N.M.Vəlixanlı* (AMEA-nın vitse-prezidenti, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru), *t.e.n. Ş.M.Mustafayev* (UNESCO-nun Mərkəzi Asiya Tədqiqatları Beynəlxalq İnstitutunun direktoru), *professor D.A.Alimova* (Özbəkistan EA Tarix İnstitutunun direktoru), *professor S.Q.Klyaştorniy* (Sankt-Peterburq Universiteti), *t.e.d. M.N.Rəhimova* (AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru) çıxış etdilər.

Ümumiyyətlə, iştirakçıların məruzələri, məlumatları və şərhləri (məsələn *professor Q.S.İsmayilzadənin* Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti dövrü Böyük İpək Yolundan tarixinə giriş") geniş mövzular dairəsi ətrafında olub, rəsmi konfransın mövzusunda bir qədər də kənara çıxır və Böyük İpək Yolundan əvvəlki reallıqları ilə, qədim dövrdə və orta əsərdə onun bilavasitə fəaliyyəti ilə bağlı dinləyicilərdə dolğun təsəvvür yaradırdı. Səslənən məruzələrin mövzuları bu fikri daha aydın təsdiq edir.

Müəlliflərin bir qrupu öz tədqiqatlarını əsasən Strabonun "Coğrafiya" əsəri əsasında, lakin müxtəlif antik müəlliflərin məlumatlarına və arxeoloji materiallarına diqqət yetirərək təqdim etmişdilər: *S.Q.Klyaştorniy* (Rusiya) "Serindiya-yə yol: Strabon-Apollodorun itinerarisi və cənub dənizlərinin peripli"; *D.A.Alimova*, *E.V.Rtveladze*, *U.A.Abdurasulova* (Özbəkistan) "Orta Asiya – Zaqafqaziya – Roma (Amudərya və Xəzər dənizindən Zaqafqaziya su yolunun əhəmiyyəti məsələsinə dair)"; *Ö.Davudov* (Rusiya, Dağıstan) "Xəzəryanı ticarət yolu və arxeoloji materiallar"; *İ.Nəcəfova* (Azərbaycan) "Xəzər dənizinin beynəlxalq ticarətdəki rolu məsələsinə dair (Strabonun məlumatları əsasında)"; *Y.Yaqubov* (Tacikistan) "Strabon Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü zamanı Soqdiya və Baktriya qayaları haqqında"; *K.Rapen* (Fransa) "Strabona görə Hindistandan Pont dənizində ticarət yolu: xəritəşünaslığın mirajları və arxeologiyanın gerçəkliyi arasında"; *M.Hacıyev* (Rusiya, Dağıstan) "Strabon aorsların karvan ticarəti haqqında"; *M.Y.Olbrixt* (Polşa) "Strabon və əsrarəngiz Oks – qədim dövrdə Mərkəzi Asiya və şimal-şərqi İran çayları".

Ümumiyyətlə, bu çıxışlarda Şərqi və Qərbi arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin istiqamətləri öz əksini tapmışdı. İqtisadi əlaqələrin bu istiqamətlərindən qədim dövrdə xalqlar Böyük İpək Yolunun tərkib hissələrini qurarkən istifadə etmişdirlər. Lakin Strabona əsasən bu iqtisadi əlaqələrin real olması iştirakçılar tərəfindən birmənalı qəbul edilməmişdir. İştirakçılar Strabonun faktlarını qəbul və ya inkar etməkdə tərəddüd edirdilər.

Müxtəlif ölkələrdə Böyük İpək Yolunun realılıqlarının təsdiqinə həsr olunmuş məruzələr də diqqət çəkən və əsaslı səslənirdi. Məsələn, aşağıdakı məru-

zələrdə: *B.Amanbayeva* (Qırğızıstan) “Qədim dövrdə Qırğızıstan ərazisində Böyük İpək Yolunun trassaları”; *N.Bəşimova* (Türkmənistan) “Böyük İpək Yolunda antik Merv”; *İ.Babayev* (Azərbaycan) “Böyük İpək Yolunun Azərbaycandakı arxeoloji izləri”, müəlliflər həm yekun, həm də yeni məlumatları təqdim edirdilər.

Müəlliflərin bir qrupu maraqlı elmi ideyalar səsləndirdilər. Məsələn, *Q.Qoşqarlı* (Azərbaycan) “Azərbaycanda “Strabon yolu”nun öyrənilməsi tarixindən”; *M.Rəsulova* (Azərbaycan) “Transqafqaz magistralı haqqında numizmatik məlumatlar”; *R.Məlikov* (Azərbaycan) “Qədim Azərbaycan tayfalarının beynəlxalq ticarətdə iştirakı haqqında”; *S.Süleymanova* (Azərbaycan) “Alban vilayəti Lpiniyada “Kaspi qapıları”; *V.Kərimov* (Azərbaycan) “Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb vilayətinin Böyük İpək Yolundakı memarlıq abidələri”; *F.Əsədov* (Azərbaycan) “Ruslar Xəzər dənizində və Böyük İpək Yolu marşrutlarında”; *S.Əhmədov* (Azərbaycan) “Səngəçal karvansarayında “Azərbaycan Böyük İpək Yolunda” muzeyi”.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu konfransdakı hər bir məruzə həm məruzəçinin təqdimatından sonra, həm də iclaslardan sonra müəlliflərin və konfrans qonaqlarının birgə söhbətləri zamanı maraqla müzakirə olunurdu. Qonaqlardan *A.İkramov* (Özbəkistan), *S.Qaşqay* (Azərbaycan), *İ.Togan* (Türkiyə), *İ.Bağirova* (Azərbaycan), *M.Tavakkol* (İran) və başqalarının iştirakı, məruzəçilərə verdikləri suallar, dəyərli məsləhətləri və şərhləri konfrans üçün çox əhəmiyyətli oldu.

Əlbətdə ki, iki günlük konfrans zamanı insanı maraqlandıran hər bir tarixi suala cavab almaq mümkün deyil. Təşkilatçılar tərəfindən hazırlanmış mədəniyyət proqramı və iştirakçıların sonrakı əlaqələri və məktublaşmaları elmi mübadilə üçün əlavə imkan yaratdı. Fikrimizcə, bu son cəhət konfransın yekunlarını daha da uğurlu etdi.

İradə Nəcəfova

Tufan Axundov

“Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalının kollektivi Sizi 60 illik yubileyiniz münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edir, Sizə cansağlığı və elmi fəaliyyətinizdə müvəffəqiyyətlər arzulayır.

Vilayət Kərimov

“Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalının kollektivi Sizi 60 illik yubileyiniz münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edir, Sizə cansağlığı və elmi fəaliyyətinizdə müvəffəqiyyətlər arzulayır.

ГУДАРАТ ИСМАИЛЗАДЕ

**АЗЕРБАЙДЖАН В СИСТЕМЕ
РАННЕБРОНЗОВОЙ КУЛЬТУРНОЙ
ОБЩНОСТИ КАВКАЗА**

ASGAR ALIYEV

ОРУЖИЕ ДРЕВНИХ АЛБАНОВ

ФАРМАН МАХМУДОВ

**КУЛЬТУРА ЮГО-ВОСТОЧНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭПОХУ
БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА**

ТУФАН ИСААК ОГЛУ АХУНДОВ
ВАФА АЗБАР ГЫЗЫ МАХМУДОВА

**ЮЖНЫЙ КАВКАЗ
в кавказско-переднеазиатских
этнокультурных процессах
IV тыс. до н.э.**

